

Проблеми української медієвістики

В. В. ПОЛІЩУК (Київ)

ЛУЦЬКИЙ ЗАМКОВИЙ УРЯД В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ДО РЕФОРМ 1564—1566 рр.

Уряд луцького старости постав як інстанція влади, що має репрезентувати верховну владу великого князя литовського, в XV—XVI ст. Щодо нього вживалися й інші синонімічні іменування — уряд *господарський*, *старостинський*, *замковий*. Після реформ 1564—1566 рр. на його засадах утворився *городський уряд (суд)*, що діяв як паралельний інститут стосовно земських урядів шляхетського самоврядування¹. Юрисдикції замкового уряду підлягала певна військово-територіальна одиниця — *повіт*, поява, назва і функції якого свого часу були детально обговорені у праці Івана Лаппо². Загальна схема провінційної адміністрації Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) була подана в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського³. Проблема дослідження замкових урядів підіймалася в сучасній білоруській і польській історіографії⁴.

Метою автора пропонованої праці є розгляд Луцького старостинського (замкового) уряду в контексті судово-адміністративної системи Великого князівства Литовського і Волині у першій половині XVI ст., тобто напередодні проведення судово-адміністративних реформ 1564—1566 рр. Ці реформи розмежували великокнязівську і земську (самоврядну шляхетську) юрисдикції, підсумувавши поступове оформлення прав шляхетського стану ВКЛ і, зокрема, його незалежнення від великого князя, котрого на місцях представляла намісницька влада воєвод, маршалків, старост тощо.

Для того, аби виявити механізм функціонування Луцького старостинського уряду на Волині, слід відповісти на такі питання: яке місце посідали подібні уряди в судово-адміністративних і правових сферах суспільства, зокрема уряд луцького старости? У чому полягала генеза замкових урядів, що діяли на Волині в середині XVI ст.? Якою була структура (внутрішня організація і складові частини) цих органів влади? На чому ґрунтувалося їхнє майнове забезпечення? Спробуємо, наскільки дозволяють джерела, дати на них відповідь.

1. Поняття “урядъ”

Поняття “урядъ”, як узагальнене позначення представників влади, за часів Київської Русі ще не існувало. Давньоруській літописній мові це слово було відоме у значенні “умова, договір”⁵, що через корінь “ряд” утворювало дієслово “урядити”, “уряджу”⁶ зі значенням “встановити, облаштувати, заснувати, визначити, полагодити тощо”. Згідно з цими значеннями,

“урядь” початково означав установлену наперед домовленість (договір), засновану на полагожденні справ та умов, що утворюють певний *порядок (право)* та його *правила*. Цікаво, що Володимир Колесов відносить літописне дієслово “урядитися” до “прояву ситуативних позначень, що виражають ідею закону, але законом, строго кажучи, не є, через те що створені на випадок: “дати докончанье, положить рядь, уставити новий законъ”⁷. В цьому автор вбачає “ознаку руйнації старих звичаїв, що відбувалась під тиском виникнення у феодальному суспільстві нових законів”⁸. На нашу думку, таке тлумачення *уряду* до певної міри перегукується зі змістом поняття *privilegium*, яке в литовсько-руському праві стало засадничим для узаконення владних повноважень. За своєю суттю “привілей” (від лат. *privilegium*) означає “виключне право” на владу-власність. На підставі привілею певна особа долучається до уряду з повноваженнями старости, воеводи, маршалка тощо, отримуючи право репрезентувати верховного володаря. Саме цим поняттям західно-європейського феодального права у правничій мові ВКЛ визначалася смислова передача “*officium*”, через слово “врядь” (оуряд), оскільки значення “*officium*” як “служби”, несло на собі непривілейований, “тяглий” характер.

Переклад латинського “*officium*” словом *оурядь/вряд* уперше фіксується в перекладі (близько першої чверті XV ст.) Віслицького Статуту (1347) польського короля Казимира Великого, зробленого офіційною русько-литовською мовою⁹. “*Иж писарь, што жалобы напишет под виною страченьья вряду его*” (§ 14); “*приказуемъ тым-то служебниковъ подъ виною сведенья съ вряду ихъ и отобрания имения*” (§ 18); “*урядь шолтыйскыи паномъ у службе есть ужыточный*” (§ 110)¹⁰. Це найраніша, хоч і не литовська за походженням, законодавча пам’ятка, в якій проявився “значний вплив чеської актової мови на мову перекладу”¹¹. Похідне слово “урядник” уперше зафіксоване на Галичині (Зудечів), в судовому листі кн. Федора Любартовича від 20.IX.1413 р.: “*Мы есмо выслали нашего оурядника пана Ленка, старостоу зодечевского, на тоу границу*”¹². Уперше, власне у литовсько-руському законодавстві, *уряд* фігурує у земському привілеї Казимира IV 1447 р.: “*А тежъ изъ стародавнзыченые на насъ и на наши будущие уряды, поборы, стацыи*” (§ 11), а також § 15¹³, який перейшов у Перший Статут (розд. VI, арт. 3 — див. нижче). Ймовірно, що це поняття, як загальна родова назва на означення представників влади, прийшла з чеської правничої мови XIV ст. Однак поряд з утвердженням нових, на відміну від давньоруських реалій, у правничому вжитку залишалось літописне розуміння “уряду” як законної сили, умови, договору: “*подлуг оуряду пана моего из зятем своим*” (Луцьк, 1487 р.)¹⁴.

Інституалізацію привілею в історії ВКЛ слід віднести до унійних актів Польського Королівства та ВКЛ, які поклали початок формуванню станovo-територіального суспільства. Мається на увазі Городельська унія 1413 р., за якою литовські пани отримали соціальні гарантії польської шляхти. Одним з них було виключне право на посідання урядів, втілене у 10 артикулі Городельського привілею: “*dignitates, sedes et officia prout in regno Poloniae institutae sunt, instituentur et locabuntur*”¹⁵ — “дигнітарства (достоїнства), [церковні] кафедри та уряди (служби) запроваджуються згідно з порядком, встановленим та прийнятим у Польському королівстві”. Таким чином, посідання дигнітарств, католицьких кафедр і намісницьких урядів стало одним з привілеїв, які запроваджувались для зміцнення позицій литовських панів і бояр — їх посідачі мали увійти до великокнязівської ради для спільного розгляду справ, дотичних ВКЛ¹⁶. Поряд з тим *уряд* разом із запровадженням поняття *privilegium* почав реалізовувати станovo-територіальну модель панування, яку репрезентував військовий

стан землевласників (князі, пани, бояри-шляхта) на шляху “долучення Литви до західноєвропейських форм феодалізму”¹⁷. Старі литуаністи правомірно наголошували на зв’язку старостинських урядів XV ст. з давньоруською удільною системою. Зокрема М. К. Любавський твердив, що “від удільних князів воєводи і старости отримали певну частку урядової влади і значення стосовно областей у повному їх складі. Не всі функції удільних князів господар безпосередньо переніс на себе, також він не повністю скасував політичну самобутність областей”¹⁸. Загалом приймаючи ці висновки, їх не можна розглядати як довготривалий стан речей у процесі утвердження станової монархії, яка ґрунтувалася не тільки на принципі привілею, але й на уявленні про відокремлений від володаря символ влади, що, наприклад, для Польщі з кінця XIV ст. втілювалося в понятті *Sona Regni Polonie*¹⁹.

2. Волинський привілей Казимира IV

Для дослідження старостинського представництва особливе значення має так званий обласний привілей Казимира Ягайловича, наданий Волинській землі, ймовірно, після смерті Свидригайла в 1452 р. Аналогічні привілеї ще з часів Вітовта отримувала кожна земля, що входила до складу ВКЛ після ліквідації однойменних удільних князівств Полоцька, Вітебська, Смоленська, Жмудська, Київська²⁰. Щоправда, текст волинського привілею зберігся лише у двох пізніших підтвердженнях: Олександра (15.II.1501)²¹ і Жигимонта I (серпень 1509)²², які загалом містять у собі текст першого привілею. Офіційно вони мали діяти до встановлення єдиного загальнодержавного законодавства, яким став Перший Статут ВКЛ 1529 р. І. Юхо 1506 роком датує завершення першого етапу розвитку “писаного права”, яке проходило у формі привілеїв²³. Зокрема, у підтвердженні Олександра 1501 р. зазначалося: “*А то имъ маемъ всѣ держати тые члонки, ..., до тыхъ часовъ, поки права статуты въ сей земли отчизнѣ нашей Великому Князству Литовскому вставим, а коли права Статута увѣ отчизне нашей уставишь, тогда вси земли наши одного ся права держати мають и однимъ правомъ сужоны будутъ, podle Статута*”²⁴. Але для кожної окремої землі ВКЛ значення привілею було набагато ширшим, ніж це уявляла собі верховна влада, що чітко усвідомлювалося на Волині і після запровадження Статуту 1529 р. Зокрема, під час проведення великокнязівської ревізії волинських замків у червні 1545 р. волиняни у своїй письмовій відповіді ревізорам вимагали організувати єдиний сейм у Луцьку саме тому, що там знаходився земський привілей: “*мы, маючи там головный привилей наш земский*”²⁵. Ще в 1560 р. на суді луцького замкового уряду сторони послалися на нього, причому в тому пункті (відозва до суду великого князя), який було відмінено Статутом 1529 р., а також сеймовою уставою 20.XI.1551 р.²⁶: “*ку праву ставши обоя сторона, а выслушавшы жалобы позову паней Ганны Подлузской, podle привиля нашего Вольнского отозвалася до короля*”²⁷. Важливо зазначити, що обласний привілей конституював регіональну ідентичність для кожної із земель ВКЛ не тільки до виходу Статуту 1529 р., але й до судово-адміністративної реформи 1564—1566 рр.

Згідно з висновком Наталі Яковенко, обласні привілеї “перегукуються з договорами-рядами домонгольських часів між князем і населенням конкретної землі, які підтверджували права і пільги приєднаних територій, адресуючись територіальним спільнотам бояр в обмін на визнання себе васалами нового сюзерена”²⁸. В цьому привілеї фігура старости з його намісниками-слугами є однією з центральних, постаючи як зв’язкова

ланка між литовською верховною владою та місцевими землевласниками (волинські князі, пани, зем'яни/боляри-шляхта). З десяти тематичних розділів волинського права староста фігурує у восьми. Один з основних мотивів цієї регламентації — застереження прав землевласників, яким надавалися судові імунітети, доменіальне судочинство над підданими, власницькі права на мита і торги. Судочинству над привілейованим станом присвячено чотири норми, які мають оберігати їх від старостинського втручання: а) нагадування правопорушнику з боку старости “напоминальним листом” замість виклику до суду через *діцького*: “староста и намўстники наши не мають на нихъ дѣцкихъ своихъ слати первымъ разомъ, коли на кого жалоба придетъ, нижли перво листомъ идучимъ обослати, а коли на два листы не станеть, тогда мають дѣцкого послати”²⁹; б) у випадку зем'янського оскарження староста має написати великому князю про конфлікт і отримати від нього інструкцію про порядок вирішення спору: “если бы который противни (тобто, діяли би протиправно. — В. П.), што князь або пан и землянинъ, ино старостѣ насъ обослати: какъ мы навчимъ листомъ або посломъ нашимъ, штобы мѹль съ тымъ вчинити, ино ему подлѣ науки нашею вчинити”³⁰; в) за зем'янами застерігається право відозви (переносу) справи до великокнязівського суду в обхід старостинського суду: “Который князь або панъ, або землянинъ, стоячи у правѣ перед старостою або перед намўстники нашими, а отзовется до насъ господаря наивышнее право, ино старостѣ и намўстникомъ нашимъ того имъ не забороняти, а намъ ихъ пускати, рокъ положивши, коли мають перед нами стати”³¹; г) старостинський суд має бути колегіальним: “а князя и пана и землянина старостѣ и намўстникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маеть при собѣ посадити князей и пановъ и землянъ, тоже маеть его з ними судити”³².

Щодо пункту б), то одна з найраніших згадок про саме такий перебіг процедури міститься в листі Казимира від 2.IX.1478 р., що адресувався луцькому старості Івану Ходкевичу: “Ино штобы есте рок им положили и там бы есте выехали и о всехъ тыхъ речахъ, абыхъ есте межи ними досмотрели и справедливост, абы есте учинили”³³ (опубліковано звітний лист того ж старости до Казимира, щоправда, в іншій судовій справі³⁴). Така судово-адміністративна практика продовжувала існувати ще й напередодні реформ 1564—1566 рр. — подібний лист від Жигимонта Августа отримав луцький староста кн. Б. Корецький у зв'язку зі скаргою попа вірменської церкви на Василя Гулевича, який, посягаючи на церковну землю, заявив, що не допустить старосту “...жадныхъ копцовъ сыпати и дуже того боронити будет” (12.XII.1563)³⁵. Щодо пункту г), то, очевидно, за цим положенням приховується практика волинських сеймиків, які, на думку Оскара Галецького, сформувалися за князювання Свидригайла: “Не були вони нічим іншим, як тільки продовженням з'їздів Ради Свидригайла, пережитком з часів короткотривалої удільності Волині, що забезпечувало її регіональне самоврядування”³⁶. Деталізуючи практику “соймів”, Михайло Грушевський зазначав, що вони “збиралися в столиці землі — Луцьку, [де] княжата й пани волинські разом з єпископом і вищими урядниками, з власної ініціативи чи з поручення центральної влади, полагоджували різні справи, видавали устава для землі, давали вияснення щодо місцевих практик, “права землі Вольнское”, що мало уживатися в місцевих судах, і судили трудніші справи на жадання сторін чи з поручення великого князя”³⁷.

Як бачимо, уже з середини XV ст. у сфері судочинства запроваджувалися норми писаного права, і хоча про урядницькі книги ще не йдеться, проте встановлюється нормативна письмова комунікація між інстанціями влади та судовими сторонами. З іншого боку, унаочнюється проміжна

роль старости як господарського намісника, залежного як від верховного володаря, так і від місцевого представництва знаті.

Великий князь, як верховний володар і землевласник, вважався також верховним суддею: “Король був повною мірою джерелом як будь-якої судової влади, так і ленного землеволодіння”³⁸. Великий князь делегував судову владу своїм намісникам як бенефіцій, відтак суд не був виокремлений від адміністрації, складаючи елемент привілею на уряд. Прерогатива суду привласнювалась володарем як його атрибут, стаючи повноваженням у сфері судочинства. Звідси — персональний характер суду, як, власне, й уряду, ототожнюваного з особою конкретного великокнязівського намісника, що фіксувалось у формулах судових листів: “суд пана виленського” або: “до мене, яко до уряду” тощо. Статут 1529 р. закріпив існуючу практику, унормувавши її персональний характер: “Вряды старьи мают захваны быти ... Мається кождый из них (воєвод, старост. — В. П.) у своем повете справоватися: судити, радити и децких своих всьлати и справ своих вживати водле давнего обычая” (розд. VI, арт. 3).

3. Особа старости

За часів Київської Русі апарат князівського панування складався з *намісників, посадників і тивунів*, які потім (крім посадників) перейшли у литовську адміністративну систему³⁹. Зокрема, жмудські *тивуни* відповідали функціям *намісника* і з появою у 1413 р. уряду жмудського старости (*capitaneus*) вони починають йому підпорядковуватися⁴⁰. В канцелярській мові ВКЛ латинське слово *capitaneus* перекладалося і як *намісник*, і як *староста*. На думку Матвія Любавського, господарський намісник отримував свій уряд за умовами особистої унії з великим князем (за Казимира, Олександра та Жигимонта I)⁴¹, яка скріплювалася присягою на вірність сюзерену. Наприкінці XIV ст. у Луцьку великокнязівський намісник титулується ще по-давньоруському **воєводою**: “А при том были люди зацные: Федоръ княжа на тотъ часъ воевода луцкій” (18.VI.1389)⁴². Близько 1386 р. датована хрестоцілувальна грамота (присяга) луцького воєводи князя Федора Даниловича Острозького з братом Михайлом на вірність польському королю Владиславу (Ягайлу): “Осподаръ мой великий король дал ми наместничати оу Луцьку исъ его руки. [...] А города Луцька блюсти ми, а никому не дати, алижъ осподаръ мой великий король возметъ коли оусхочет”⁴³. Можливо, що на появу титулу старости у Луцьку вплинув так званий Львівський привілей 1392 р. Владислава Ягайла, наданий панам Луцької землі в період її належності до королівського домену (між 1386 та 1392 рр.), хоча тут ще не були конкретизовані “усі ті права і законні звичаї, якими користуються зем’яни Львівської землі”⁴⁴. На вплив цього привілею опосередковано вказує той факт, що титул старости з’явився лише у Луцьку.

На початок правління великого князя Свидригайла та на роки міжкнязівської боротьби за трон ВКЛ (1430—1440 рр.) припадають перші згадки луцьких намісників з титулом старост. Ю. Вольф під 1431 р. зафіксує першим старостою Юршу⁴⁵, згадуваного під 17.X.1437 р. вже як київський воєвода. У вересні 1436 р. Свидригайло уклав угоду з галицько-подільськими панами про спільний союз проти великого князя Жигимонта, зобов’язавшись передати Польщі Волинь⁴⁶. Відтак, Луцьк було передано в управління представникам галицької шляхти — руському старості Вінцеславу Шамотульському та олеському старості Яну з Сенна, які в актах іменуються луцькими старостами (лютий—жовтень 1438 р.)⁴⁷. Однак розклад

політичних сил швидко змінився, і наприкінці того ж року луцькі бояри, бачачи безвихідне становище Свидригайла й поставлені перед альтернативою — вибирати між підданством Короні чи Великому Князівству, прихилилися до останнього. В січні 1439 р., — писав Жигимонт до прусського магістра, — “Луцьк, що поляки були забрали проти своїх записів і присяга та при собі задержали(!), піддався нам сам, і лучани зажадали, аби ми їм прислали свого намісника, і ми їм зараз послали”⁴⁸. Старостування цього намісника з невідомим титулом тривало не довго, власне до переходу Волині до рук Свидригайла після загибелі Жигимонта у березні 1440 р. У 1445—1452 рр. луцьким старостою, з руки Свидригайла, був Немира Резанович⁴⁹.

У польській адміністративній системі уряд старости формувався з кінця XIV ст. (генеральний староста великопольський, руський, подільський, краківський) як істотний елемент об’єднання королівства, отримавши широкий спектр владних повноважень⁵⁰. Серед урядників центральних замків ВКЛ у XV ст. тільки у Жмуді та Луцьку великокнязівський намісник титулувався старостою. Інші правителі іменувалися або *намісниками*, або *державцями*. Проте останні два поняття не слід ототожнювати: як правило, державці (“негородовий староста”) володіли несудовими урядами — *tenuta* (держання), тоді як намісники мали судові повноваження над повітовим боярством-шляхтою.

На відміну від столичного Луцька, у Володимирі та Кременці намісники отримують титул старости набагато пізніше — у першій третині XVI ст. У Володимирі цей титул було запроваджено за ініціативи Федора Янушовича, коли він наприкінці 1507 р. удруге посів Володимирський замок. Перед цим він майже рік старостував у Луцьку, заміщаючи полоненого князя К. І. Острозького. Повернувшись з московського полону, князь удруге посів луцьке староство, а Федір Янушович, повертаючись до Володимира, випросив у великого князя особливий привілей на титул старости⁵¹: “*А маємо его старостою в листех наших писати*”⁵². Правитель Кременецького повіту почав називатися старостою близько 1527—1529 рр.: уперше з цим титулом згадується Ян Монтовтович (20.V.1527 р.)⁵³. На думку М. Любавського, на Кременецький повіт частково поширювалися деякі адміністративні повноваження луцького старости, що мало тягнути за собою підлеглість йому кременецького намісника⁵⁴, проте конкретні форми цієї підлеглості залишаються неясними. У Київській землі намісник Черкаського замку набув старостинського титулу в 1508—1512 рр.⁵⁵, як у Каневі, Брацлаві, Городні і Бересті. У самому Києві титул воеводи лишався незмінним з давньоруських часів, але після ліквідації удільного князіння в 1471 р. київські воеводи запроваджуються за зразком польських, “під впливом унії, хоч і зі значними відмінностями щодо їх компетенцій від воевод польських”⁵⁶. Ця зміна титулатури була показовою для всього ВКЛ, хіба що в етнічних білоруських землях намісники перейменовувалися на воевод: Полоцьк — 1504 р.; Смоленськ — 1508 р.; Вітебськ — 1511 р.; однак на Підляшші з 1513 р. був староста⁵⁷.

Щодо XV ст. маємо тільки поодинокі тексти, які виявляють процедуру отримання урядів. Серед них — присяга Олізара Шиловича при вступі у володіння Луцьким замком (близько 1480), яка ще мало чим відрізняється від хрестоцілувальних грамот князів: “*А теж што ми его милость [великий князь Казимир. — В. П.] полецил и дал Лучоск держати вѣрно на короля его милости к Великому князству Литовскому, не маю его никому опускати, ани ко одной иной стороне, толко господарю кролю его милости и Великому Князству Литовскому*”⁵⁸.

Уряд старости робив його посідача *господарським урядником*, який присягав верховному володарю не тільки при отриманні уряду, але й при інтронізації чергового великого князя: “*А мы, воеводы и старосты и горододержавцы, тыи замьки маемь к рукамь его млсти королевича Жикгимонта держати, а мимо его млсти иному никому не поступовати, а с тыми замьки верне его млсти служыти (Прысяга панов рад и княжатъ, и паняты, и шляхты, и всего посполства перед господарем королемь)*” (4.XII.1550 р.)⁵⁹. У привілеї на уряд маршалка Волинської землі від 30.I.1535 р. зазначався апеляційний статус його суду: “*А што ся дотычеть отзыватья в судехъ, подданымь нашимь [...], тогда вольно будеть каждому князю и пану и земляномь отозваться до него, маршалка земского, по тому, яко перед тымь за предковъ и за отца его (князя Андрія Олександровича Сангушковича в 1522—1531 рр. — В. П.) [...] бывало*”⁶⁰.

Розглядаючи великокнязівських намісників (старост, воєвод) до реформ 1564—1566 рр., слід брати до уваги, що цей інститут ніс на собі відлуння удільно-князівської системи, яка поступалася місцем станово-територіальному суспільству. Відповідно він поєднував як риси князівського права, так і інновації шляхетського права (станові привілеї). Зокрема, волинські старости можуть розглядатися як у контексті удільного князювання (особливо за правління Свидригайла в 1430—1452 рр.), так і в контексті зароджуваного земського права, що відштовхувалось від Городельського привілею 1413 р. та загальноземського привілею 1447 р. В період перебування Волині у складі ВКЛ не в якості удільного князівства, а в якості “землі” (1452—1569), тобто у період чинності Волинського привілею і Першого Статуту ВКЛ 1529 р., за часів правління Казимира (1440—1492), Олександра (1492—1506), Жигимонта I (1506—1548) та Жигимонта II Августа (1548—1572) уряд луцького старости посідало 11 осіб (див. табл. № 1) (існування гіпотетичного старости припускається на період після ліквідації Волинського удільного князівства в 1452—1463 рр., для якого не збереглося надійних джерел). Перша згадка про луцького старосту припадає лише на 1463 р. — це Михайло Монтовтович, проте невідомо, чи саме його було призначено відразу після смерті Свидригайла. Цікаво, що старости, призначувані Казимиром IV, походили з числа литовсько-білоруської знаті. Ситуація змінюється з кінця XV ст., що збігається з Віленським привілеєм 1492 р. Олександра Казимировича⁶¹, згідно з яким кардинально обмежувалися прерогативи верховного володаря, зокрема — під контроль його Ради переходило надання урядів та земельних пожалувань (арт. 16, 19, 20). За спостереженнями Наталі Яковенко, “протягом першої половини — середини XVI ст. (тобто, після привілею 1492 р. — В. П.) місцеві князі поступово перебирають до своїх рук владу над Волинською землею, яку на короткий час перед тим спробувало перехопити литовське і чорноруське велике панство”⁶². На це, ймовірно, вплинула і зміна геополітичної ситуації, пов’язана з нищівними татарськими нападами на українські землі з останньої чверті XV ст.⁶³ Волинські спустошення стають наскрізною темою у так званому “Волинському короткому літописі”, де луцький староста і володимирський намісник зображуються головними організаторами відсічі татарам⁶⁴. Обидва уряди забезпечували місце в “сенаті” серед панів-рад ВКЛ: “*межи паны радами нашими оного панства, водле давного обычаю мает мети*” (Привілей кн. А. М. Сангушковичу-Коширському від 18.XII.1542)⁶⁵. Однак ця належність, принаймні у другій третині XVI ст., особливо з приходом Жигимонта Августа, була швидше номінальною. Про це свідчить дивне, як на перший погляд, прохання волинських депутатів на Віленському сеймі 1554 р. про долучення

до Ради зазначених старост: “*иж староста луцкий и володимирский и маршалок земли Волынское завжды мѣстца свои въ Радѣ, межи инъшими паны радми е. к. м. мѣвали. И просите, абы и теперь тымъ тоє панство, землю Волынскую е. к. м. обдаровати и тыхъ врядниковъ къ Радѣ своей господарской припустити рачилъ*”⁶⁶.

4. Номінація на уряд

Підставою номінації на уряд служив привілей великого князя. Литовська Метрика більш-менш регулярно фіксує привілеї на уряди лише з початку XVI ст., з часів Жигимонта I, коли уряди починають надаватися пожиттєво і переважно в *заставу* — надання під позику грошей верховному володарю. Привілеї свідчать про різні способи набування урядів, які здебільшого залежали від ієрархічного рівня кандидатури — від його потужності та наближеності до великого князя. Попередній урядник міг передати свій уряд наступникові: вищий по ієрархії — нижчому, батько сину: у 1517 р. кн. К. І. Острозький передав три свої староства (Брацлав, Вінниця, Звенигород) своєму племіннику (сестренцю) кн. Роману Андрійовичу Сангушковичу (Підтвердний привілей Жигимонта I від 26.I.1517)⁶⁷, а в 1522 р. він же передав уряд волинського маршалка володимирському старості кн. Андрію Олександровичу Сангушковичу. Останній в 1525 р. передоручив Володимирське староство своєму сину Федору в намісництво: “*И жедалъ нас, абы дозволили на его мѣстцо сыну его князю Федору зъ вами (князям, панам і зем’янам. — В. П.) на службы наши ездити и тымъ врядомъ справовати*”⁶⁸, зберігши за собою титул маршалка. У 1531 р., після його смерті, Жигимонт I скасував заставу Володимира, підтвердивши держання того ж кн. Федора: “*какъ отецъ и предкове его, старосты володимерские держали и вживали*” (21.VIII.1531)⁶⁹. Принагідно зауважимо, що з середини XV ст. Володимирське староство було діничним для князів Сангушків як найбільш потужних магнатів Володимирського повіту⁷⁰.

Привілей на староство міг бути виданий ще за життя чинного урядника, як, наприклад, за життя луцького старости кн. А. М. Сангушковича-Коширського (помер 8.X.1560) двічі по черзі видавалися привілеї на цей уряд: “*Привилей князю Костентину Костентиновичу Острозькому на староство Луцкое по смерти князя Андрея Кошерского*” (3.XI.1556)⁷¹ та “*Привилей князю Богушу Федоровичу Корецькому на староство Луцкое по смерти князя Анѳрея Коширского*” (7.XII.1559)⁷². По виданні привілею новий староста присягав на вірність великому князю (див. вище про Олізара Шиловича). Заступання на уряд супроводжувалося надсиланням великокнязівського послання (*листа*) про послух усіх мешканців підпорядкованої старості території: лист Жигимонта I від 16.VI.1525 р. волинським повітникам про підпорядкування кн. Ф. А. Сангушковичу (*И вы бы сына его князя Федора на тыхъ службахъ нашихъ были послушни потому, как и отца его, конечно*)⁷³. З початком XVI ст. стало звичайною практикою пожиттєве посідання урядів (якщо не було перспектив підвищення по ієрархічній драбині), що наслідувало схожу тенденцію у Польщі: привілей спеціально застерігав цю умову, надаючи уряд “*до живота*”. При передачі уряду замок підлягав ревізорському опису. Найраніший з надрукованих інвентарів стосується Кременецького замку: “*Инвентарь поданья Кременца*” [близько 1480 р.]⁷⁴. Щодо Луцького замку перший збережений ревізорський інвентар замку, не рахуючи відомих ревізій 1545 і 1552 рр.⁷⁵, датується 1576 р. — після смерті князя-старости Б. Ф. Корецького⁷⁶.

5. Формування замкового уряду

Гене́за інституту старости у ВКЛ безпосередньо виводить нас на функціонування замкових урядів, діяльність яких унаочнилася перед появою Статуту 1566 р. Поняття *замкового уряду* розуміється тут як адміністративний апарат повітового намісника старости/воєводи: “з уряду моєго (кн. Б. Корецького. — В. П.) замкового староства Луцкого” (7.IX.1566)⁷⁷. На нашу думку, про його утворення можна говорити лише із заведенням при господарських урядниках *замкових (урядових) книг* як сучасного аналогу канцелярії, що виконує публічні повноваження офіційної влади в провінційному центрі. В джерелах XV ст. адміністративного утворення з назвою *замковий уряд* ще немає. На другу третину XVI ст., тобто відколи до нас дійшли перші збережені замкові книги з території ВКЛ (див. табл. № 2), ця установа існує як узвичаєна повсякденна реальність, причому не тільки в господарських, але й у магнатських замках. Безумовно, саме з утворенням регулярної канцелярії, а відтак і адміністративного центру, пов’язане продукування замкових книг. На жаль, найраніші книги господарських намісників до нас не дійшли, тому, покладаючись на правову історію ВКЛ і на уривчасту джерельну базу, можна вказати лише приблизний час їх появи у Луцьку.

У першу чергу заведення урядових книг слід пов’язати з поширенням “писаного права” західного зразка, а також з утвердженням станово-територіального (шляхетського) суспільства замість удільної системи правління (князівське право). “Писане право” передбачає перевагу писаного документа в судово-правовій системі — привілеїв, данин, судових листів — документів, що наділяють правом власності чи вирішують судовий спір сторін. Урядові книги — це етап масового поширення писаного документа (привілею, листа, запису), який отримує форму урядово засвідченої копії, що має юридичну силу, аналогічну оригіналові. Це проявилось у так званому праві “вічності”, яке полягало в “юридичному затвердженні доказової сили документа назавжди, “на вічні часи”⁷⁸. Тому невід’ємною складовою цих книг є практика *випису*, який видавався стороні для її правових потреб. Отже, наявність у джерельній базі виписів з урядових книг, які не збереглися, має свідчити про їх функціонування в даний період. Найраніша згадка про *виписи* на теренах ВКЛ стосується метричних книг великого князя Олександра (1492—1506) і міститься в судовому листі Жигимонта I від 10.I.1517 р., в якому розглядалася справа берестейського зем’янина Юрія Ставського з колишнім берестейським старостою Львом Боговитиновичем, звинуваченим у несправедливому судовому вироку під час його перебування на посаді старости. На суді великого князя Боговитинович пред’явив випис судового листа комісарських суддів, призначених Олександром для розслідування першої скарги Ставського: “...што ж тыи судьи и в книги записали, с которых же книгъ и выпись того суда намъ Войтехъ Янович (комісарський суддя. — В. П.) под своею печатю мне (Льву Боговитиновичу. — В. П.) далъ. И тот выпись под печатю его, пан Левъ передъ нами (Жигимонтом. — В. П.) вказывалъ”⁷⁹. Перші судові листи почали вписуватися в метричні книги в останнє десятиліття правління Казимира IV (Литовська Метрика, кн. IV записів): “Книги судовые и данина короля его млсти Казимера” [1480—1489 pp.]⁸⁰. Зокрема, у цю книгу було внесено сім судових листів під 1482, 1483, 1486, 1488—1490 pp.⁸¹ У часи правління Олександра продовжувалась практика спільного запису судових актів разом з привілеями на маетки (Литовська Метрика, кн. V записів. 23.VIII.1492—15.VIII.1503): “...рoсказывал ми, его милость, листы судовые и

данину свою писати”⁸². У цій метричній книзі серед 265 записів міститься 72 судових листи і 18 судових розпоряджень та процесуальних слухань (34 % записів книги). Перші книги виключно судового характеру датуються початком панування Жигимонта I — з листопада 1506 р.: “*В тых книгах початы писатися листы судовые и теж про память суды и иньшие дела, въ Городне, при великом князи Жикгимоньте*”⁸³.

¹ Час запровадження, перелік і склад останніх див.: Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Т. ССХХVIII. — Праці історично-філософської секції. — Львів, 1994. — С. 65—122.

² Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI: литовско-русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. — К., 1995. — С. 292—302.

⁴ Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. — Минск, 1978. — С. 120—129; Wyczański A. O potrzebie badań nad funkcjonowaniem starostwa grodowego w Polsce nowożytnej // *Homineset societates. Czasy Piastów i Jagiellonów*. — Poznań, 1997. — S. 301—307.

⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 3. — СПб., 1903 (Репринт 1958). — Стб. 1262: *Створиша миръ и оурядъ положиша межю Грецькою землею и Русскою* (ПВЛ. — 6420 р., Іп. сп.).

⁶ Там само. — Стб. 1262.

⁷ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Ленинград, 1986. — С. 129.

⁸ Там само. — С. 130.

⁹ Про цей переклад див.: Ruski przekład polskich statutow ziemskich z rękopisu moskiwskiego / Oprac. L. Łysiak, S. Roman. — Wrocław—Kraków, 1958. Roman S. Przepisy prawa polskiego w rękopisie supraskim u początku XVI wieku // *Czasopismo prawno historyczne*. — Т. XVII. — 1965. — S. 75—103.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией (далі — Акты ЗР.). — СПб., 1846. — Т. I (1340—1506). — С. 4, 5, 15.

¹¹ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV—XVI вв. — Прага, 1929. — С. 39.

¹² Розов В. Українські грамоти. XIV і перша половина XV в. — Том перший. — К., 1928. — С. 83; Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. — Т. 2. — К., 1978. — С. 484 (оурядъ).

¹³ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. — Ярославль, 1873. — Ч. 2. — С. 34, 37.

¹⁴ Arhiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі — Arch. Sang.) // Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współdziale P. Skobelskiego i V. Gorzaka. — Lwów, 1887. — Т. 1. — S. 85.

¹⁵ Текст надруковано: Любавский М. Ф. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915. — С. 325—328 (Переклад мій. — В. П.); Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 149—151.

¹⁶ Bardach J. Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litowskiej // Bardach J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w.* — Warszawa, 1970. — S. 41.

¹⁷ Любавский М. К. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. — М., 1900. — С. 100.

¹⁸ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. — М., 1892. — С. 766.

¹⁹ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. — Warszawa, 1998. — S. 85.

²⁰ Ясинский М. Уставные грамоты Литовско-русского государства. — К., 1889. — С. 99. Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1903. — № 6.

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1863. — Т. I (1361—1598). — С. 27—28 (№ 36).

- ²² Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 64—66 (№ 54).
- ²³ Ю х о И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. — Минск, 1978. — С. 47.
- ²⁴ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 28.
- ²⁵ Zròdła dziejowe. — Т. 6: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku (1545 r.) / Wyd. A. Jabłonowski. — Warszawa, 1877. — S. 5.
- ²⁶ Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 3. — С. 33.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 140 зв.
- ²⁸ Я к о в е н к о Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 106. Детальний аналіз див.: Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 43—47.
- ²⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 27.
- ³⁰ Там само. — С. 27.
- ³¹ Там само. — С. 28.
- ³² Там само.
- ³³ Arch. Sang. — Т. III. — S. 16.
- ³⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 4. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XVI—XVIII ст. / Под ред. М. Владимирского-Буданова. — С. 20 (далі — Архів ЮЗР).
- ³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 227 зв.
- ³⁶ Н а л е с к і О. Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa Wotyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915. — S. 277.
- ³⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в Українсько-Руських землях XIV—XVII віків. — К., 1995. — С. 15.
- ³⁸ Д е м б о Л. И. “Саксонское зеркало” — выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Пер. Л. И. Д е м б о. — М., 1985. — С. 210.
- ³⁹ О с h m a ò s k i J. Ruskie wzory organizacyjne w państwie Litewskim XIV—XV wieku // Słowianie w dziejach Europy. — Poznań, 1974. — S. 169.
- ⁴⁰ Ibid. — S. 171.
- ⁴¹ Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление... — С. 563.
- ⁴² Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показки М. М. Пешак. — К., 1974. — С. 103.
- ⁴³ Там само. — С. 65.
- ⁴⁴ Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта... — С. 44.
- ⁴⁵ W o l f f J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. — Kraków, 1885. — S. 21.
- ⁴⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — К., 1993. — С. 223.
- ⁴⁷ Там само. — С. 225.
- ⁴⁸ Там само. — С. 226.
- ⁴⁹ Н а л е с к і О. Ostatnie lata Swidrygiełły... — S. 301.
- ⁵⁰ В а r d a c h J., Л е ś n o d o r s k i В., П і e t r z a k М. Historia ustroju i prawa polskiego. — Warszawa, 1998. — S. 110.
- ⁵¹ Там само. — С. 210.
- ⁵² М а л и н о в с к и й И. Сборник материалов, относящихся к истории Панов Рад Великого княжества Литовского. — Томск, 1901. — С. 6.
- ⁵³ Акты ЮЗР. — СПб., 1865. — Т. 2. — С. 135.
- ⁵⁴ Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление... — С. 210.
- ⁵⁵ Я к о в л е в А. Намісники, державці і старости замку Черкаського в кінці XV—XVI вв. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. — К., 1907. — Т. 3. — Вересень. — С. 349.
- ⁵⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. V. — С. 293.
- ⁵⁷ Л а п о И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Ст. Батория (1569—1586). — СПб., 1901. — С. 579.
- ⁵⁸ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Птб., 1910. — Т. XXVII. — Стб. 370; Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 109; Акты ЗР. — Т. 1. — С. 68.
- ⁵⁹ М а л и н о в с к и й И. Сборник материалов... — С. 83.
- ⁶⁰ Arch. Sang. — Т. IV. — S. 1—2.
- ⁶¹ Текст надруковано: Л ю б а в с к и й М. Ф. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915. — С. 328—334.

- ⁶² Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 104.
⁶³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV... — С. 330—331.
⁶⁴ Летописи белорусско-литовские / Сост. и ред. тома Н. Н. Улашик. — М., 1980. (Полное собрание русских летописей. — Т. 35). — С. 122—124.
⁶⁵ Arch. Sang. — Т. IV. — С. 326.
⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 65.
⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 128.
⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. 1. — С. 67; Arch. Sang. — Т. III. — С. 274 (N 286).
⁶⁹ Arch. Sang. — Т. III. — С. 389 (N 419); Малиновский И. Сборник материалов... — С. 17.
⁷⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. V... — С. 35.
⁷¹ Малиновский И. Сборник материалов... — С. 37—38.
⁷² Там само. — С. 44—45.
⁷³ Акты ЮЗР. — Т. I. — С. 67—68.
⁷⁴ РИБ. — Т. XXVII. — Стб. 371; Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 110.
⁷⁵ Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7, т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386—1700) / Под ред. В. Б. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. — № XIX.
⁷⁶ Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI — початок XVII ст.) // Архіви України: 1986. — № 5. — С. 19—27.
⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 258.
⁷⁸ Купчинський О. Земські та городські судово-адміністративні документальні фонди Львова. — К.: Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — 1998. — С. 14.
⁷⁹ РИБ. — Птб., 1903. — Т. XX. — Стб. 964.
⁸⁰ Там само. — Т. XXVII. — Стб. 373—507.
⁸¹ Там само. — Стб. 374, 380, 407, 409, 413.
⁸² Там само. — Стб. 509.
⁸³ Там само. — Т. XX. — Стб. 523.
(Далі буде)

Т. Г. ЯКОВЛЕВА (Росія, С.-Петербург)

**КРИМСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ФАКТОР
У ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ
У 60-ті рр. XVII ст.**

Сумно відомий під назвою “Руїна” період історії Гетьманщини, як і раніше, містить безліч “білих плям”, ще не заповнених історіографією. 60-ті роки XVII ст., що включили велику кількість політичних криз, безкінечну чехарду гетьманів, розкол України, потребують глибокого й багатостороннього вивчення. В останнє десятиліття намітився прорив, багато питань було відкрито поставлені, розгорілися дискусії, з’явилися нові публікації документів і глибокі дослідження окремих тем.

Одним з найважливіших залишається питання впливу зовнішнього фактора на розвиток гетьманщини і роль найсильніших сусідів України (Речі Посполитої, Росії, Туреччини та Криму) в її долі. В даній праці ми ставимо завданням дослідити вплив кримсько-турецького фактора на політику гетьманів до моменту підписання союзної ліги П. Дорошенком. При цьому одразу необхідно зазначити, що Крим найчастіше діяв в інтересах Туреччини, васалом якої він був, і активізація татар була спричинена значним посиленням турецького тиску на Європу.

До деяких аспектів цього питання зверталися З. Вуйчик, Л. Подхородецький, М. Пасічник та інші історики¹. Зокрема, В. В. Газін розглядав відносини України з Кримом у період гетьманства П. Тетері², хоч по-

літичний аспект цих відносин у нього дещо загубився при розгляді численних дрібних воєнних сутичок через ясир.

Охопити увесь спектр україно-татарсько-турецьких відносин у межах статті не уявляється можливим. Тому ми обмежимося розглядом генезису ідеї незалежної української держави під протекторатом Криму чи Порти. Ідеї, так міцно втіленої в життя вже за гетьманства П. Дорошенка.

В. Газін пише: “Вже з початку 60-х років XVII ст. Крим... починає проявляти неабияку активність з метою вирішення “українського питання” на свою користь”³. Насправді ставлення (допомога чи навпаки — недоброзичливість) татар до українських подій відіграло критичну роль протягом усієї історії Гетьманщини. Саме воєнний союз з ордою став запорукою приголомшливих успіхів Б. Хмельницького на початку повстання. В тяжку хвилину до них по допомогу зверталися в подальшому і І. Виговський, і Ю. Хмельницький. З іншого боку, дії татар були згубні для гетьманів під Зборовом, під Берестечком, під Жванцем, влітку 1657 р. (напередодні смерті Богдана Хмельницького), під Чудновим та ін. В історіографії існує досить поширена точка зору, що саме спустошливі набіги татар (як плата за послуги гетьманам) стали однією з головних причин економічної Руїни України в роки громадянської війни. Інша справа, що в 60-ті роки Крим одержав можливість (в першу чергу через ослаблення Польщі й самої Гетьманщини) добиватися вже ролі не воєнного союзника, а патрона.

Та коли ж все-таки виникла ідея кримського (чи турецького) протекторату? Відомо, що спочатку татарсько-козацький союз викликав незадоволення Османської імперії, яка прагнула підтримувати дружні відносини з Річчю Посполитою через тяжку війну з Венецією⁴. Однак смерть Ібрахіма I призвела до зміни в політиці. Під час перемир'я, влітку 1650 р., Диван особливо активізував свої дії, граючи на протиріччях Хмельницького з Польщею. До Чигирини прибув турецький посол Осман-ага. Він привіз багато подарунків і, між іншим, запропонував Хмельницькому, щоб той “...з Україною піддався цесарю турецькому як васал, а взявши фортецю Кам'янець, віддав її як доказ вірності Туркам”⁵. Між іншим, у своєму посланні султан милостиво хвалив Хмельницького за те, що той у перші роки війни у своїх листах висловлював бажання стати турецьким васалом⁶. Богдан так і заявляв полякам: “Тепер стою однією ногою в Польщі, а другою в Туреччині..., якщо церкві не будуть віддані, я готовий поклонитися турку”⁷. Тоді ж у Туреччину був висланий Антон Жданович⁸. Добре відомий епізод, коли під час Переяславської ради у 1654 р. Богдан Хмельницький запропонував козакам вибрати одного з чотирьох государів і, між іншим, зауважив: “Перший цар є турський, який багато раз через послів своїх закликав нас під свою область...”⁹. Союз Гетьманщини з Москвою привів до тимчасового відновлення польсько-татарської дружби, що виявилася на ділі дуже небезпечною для поляків. Користуючись воєнним ослабленням Речі Посполитої, татари і Туреччина нарощували свою присутність на Україні, ніколи особливо не приховуючи своїх амбіцій. Єдине, що їх ще об'єднувало з Польщею, — це спільний ворог в особі Москви. Та коли Туреччина розв'язала собі руки, уклавши мир з Венецією і цісарем (1663 р.), Крим розправився з внутрішнім ворогом — ногайцями (1665 р.), а Польща уклала договір з Росією (1667 р.), ніщо вже не могло стримати турецько-татарських політиків від втілення давньої мрії про панування над Україною.

Повернемося до початку 60-х років і спробуємо простежити генезис турецько-татарського впливу. В. Газін пише, що “...прагнення Криму

встановити свій протекторат над Україною..., як тенденція, проявилось 1662 р. і вже на початок 1663 р. набувало загрозливого характеру”¹⁰. Насправді все почалося ще раніше — і тут просто виявляється проблема подрібнення історії України на гетьманства. Тому В. Газіну і не вдалося простежити увесь генезис кримсько-турецького фактора.

На початку 60-х років одним з головних носіїв ідеї союзу з Кримом став І. Виговський. Втративши гетьманство й виїхавши до Польщі, він, однак, не менш активно розробляв свою ідею Княжества Руського, але на цей раз аж ніяк не в межах Речі Посполитої. Його активність не залишилася непоміченою при королівському дворі, й у нього виникають досить серйозні проблеми з поляками через його зв'язки з Кримом. Уже в квітні 1660 р. Виговський був змушений писати канцлеру Миколі Пращмовському про те, що він пропонував “до весни зупинитися з Каябеєм табором на кордонах Валахії”, проте “заздрісні люди почали пояснювати (цей план. — Т.Я.) невірною”, і йому довелося “відступити... і, згідно з волею... пана воєводи Краковського, повинен був відправити військо, що перебувало зі мною на службі його королівської милості і Республіки, до Горині, на досить голодні квартири, де обов'язки солдата тяжкі не тим, що замість відпочинку по всій Воляні він відганяє противника, а тим, що він не тільки себе, а й коней прокормити не може”¹¹. Плани Виговського стати з татарами на кордоні з Валахією, рівно як і самі ці переговори, що проводилися без будь-якої санкції чи координації з поляками, не могли не викликати їхнього роздратування й схвилювання. Про них з тривогою писали навіть представники папського двору¹². Колишньому гетьману доводилося постійно виправдовуватися. Він писав М. Пращмовському: “З якою метою прибув до мене Магмет-Ага, про це я надсилаю листи від його милості, Нурадин Султан, до вашої милості...”. (Цікаво, а чому раптом Нурадин Султан почав вести своє листування з коронним канцлером через Виговського?!). Виговський пояснював: “Наш відступ (тобто польських військ з України. — Т.Я.) здивував їх (татар. — Т.Я.) і викликав у них сумнів щодо нашої приязні, але я розв'язав їх вагання через перших моїх посланців...” (!!! — Т.Я.)¹³. Виговський прагнув завірити татар у тому, що король дотримає слова і не почне прямі переговори з Московією¹⁴.

В липні у Москву було передано вісім перехоплених листів до Виговського з Криму: від хана, великого конюшинного Батир-аги, підскарбія надворного Ахмет-аги, вождя будулацьких військ Шабалат-аги, Нурадин Султана, Карачбея перекопського мурзи і візира великих орд Сефер Гази аги, що показували увесь величезний масштаб контактів Виговського з татарами¹⁵. Особисто хан займався розшуком дружини писаря Юрія Хмельницького, Семена Глуховського (сестри Золотаренка), на яку Виговський сподівався виміняти свою дружину. Хан із співчуттям повідомляв йому в липні: “Бог есть свидетелем нашим, что в Кафе того лета поветреем умерла; когда б была жива, хотя б же было нам дать за нее 10.000 ефимков, учинили б мы на прошение ваше для того самого, что есте нам много во всяком деле услуживали и много с нами в дружбе пребывали и ныне пребываете. Для лутчей вам подлинности то извещаем словом нашим ханским, что сей невесты живой нет”¹⁶.

І. Виговський бере активну участь у поході поляків під Чуднов, а Ю. Хмельницький, переконавшись у неможливості змінити положення нового Переяславського договору, кидає В.Б. Шереметєва на призволяще і починає шукати нову політичну комбінацію. І саме в дні після битви під Слободищами, коли в безпосередній близькості до війська Хмельницького стояв Виговський, Юрій та старшина роблять першу спробу домовити-

ся з татарами. Чи можна вважати такий збіг випадковим? Навряд. Тим більше, що лише місяць по тому полякам відкрилась активна діяльність Виговського, спрямована на розрив польсько-татарського союзу.

Гордон описує настрої в таборі Хмельницького після битви під Слободищами і зазначає, що дехто “радив вступити з ними (поляками. — *Т.Я.*) в переговори... Але більшість ... стояла за договір з татарами. Коли вони одержали верх (у цій своїй позиції. — *Т.Я.*), до султана Нурадина було направлено уповноваженого з листом і обіцянкою великих сум грошей..., з умовою або з’єднатися з ними, або, в крайньому випадку, відділитися від поляків і повернутися додому. Однак султан, за яким строго стежив польський генерал, не осмілювався з’єднатися з козаками, а показав лист генералу, за вказівкою якого й відіслав уповноваженого з відповідною відповіддю”¹⁷. Про цю невдалу спробу домовитися з татарами пише й В. Коховський¹⁸.

Тоді, у жовтні 1660 р., орда ще не була готова до відкритого союзу. Але вже через місяць після Корсунської ради таємні дії старшини і в першу чергу І. Виговського стали відомими. Польська “Новина” повідомляла: “Татари попереджали нас, говорячи, що Виговський готовий до зради; це було підтверджено перехопленим листом; ми вже звинувачували його в злочині, що він хотів одержати Князівство Руське і хотів бути не підданим й.к.м., а васалом. Він знову зібрав козаків і намагається залучити їх на свій бік за допомогою подарунків, бажаючи за допомогою недозволених засобів одержати руське князівство. Він поривається поставити татар у ситуацію, щоб вони не дозволили Москві вийти з своїх кріпостей. Він запевняв (татар. — *Т.Я.*), що коли поляки цілком переможуть Москву, вони будуть вважати татар нічим. Цією дією він так розізлив татар, що вони розірвали трактати, поки коронний маршал (Любомирський. — *Т.Я.*) не переконав їх у тому, що це неправда. Все це робота Виговського, який дуже цілеспрямований”¹⁹.

Це унікальне свідчення проливає світло на трагічний фінал “Чудновської епопеї”, коли татари ледве не поставили на грань зриву русько-польський договір, боячись, щоб той і справді, як попереджав Виговський, не обернувся проти них. М. Ермоловський згадує, що під час переговорів поляків з росіянами про здавання “посли від султанів кримських Гіреїв і від Суппанкази Аги приїжджали до гетьманів і скаржилися, що вони без них це здавання й договори з Москвою ведуть, а жодної людини з Москви живими випустити не хочуть, заявляючи, що треба або їхні голови сікти, або в неволю забрати”²⁰. В результаті поляки з переможців перетворилися на покірних овець, яким довелося видати орді всіх своїх полонених, у тому числі й Шереметева.

Ці події доводять, що вже восени 1660 р. татари не збиралися бути лише озброєним пішаком у польсько-російсько-українських відносинах. Якою ж була гра Виговського? Очевидно, він вважав, що коли поверне булаву (а таку спробу він робив одразу після Чуднова), то, маючи союз з татарами, він міг би із значно вагомішими аргументами добиватися від поляків прийняття Гадяцького договору, включаючи пункти про Князівство Руське, ніж два роки тому, восени 1658 р., коли йому на п’яти наступали свої бунтівники. Але Виговський ніколи не був особливо популярним серед старшини та козаків і програв — старшина зволіла знову обрати Юрія.

Ображений Виговський покинув Україну й поїхав у свої володіння. В лютому 1661 р. Г.Г. Ромодановський повідомляв у Москву: “А Виговський, взявши дружину з Чигирина, пішов у Польщу...”²¹. Здавалося план союзу з татарами відійшов у бік, і поляки могли вільно передихнути. Але

сталося не так. У листі до короля від 14 січня 1661 р. Ю. Хмельницький заявив, як грім серед ясного неба: “Касательно хана Крымского, его милости, уведомляем, что мы заключили вечный мир, которого не расторгнет никто, хотя бы и покушался”²². В розвиток цієї теми в лютому 1661 р. Г.Г. Ромодановський писав: “...Татаровя били челом к гетьману, к Юрьи Хмельницкому, чтоб им служить ему, Юрьи, как они служили отцу его Богдану Хмельницкому, а он бы, Юрьи, не велел воевать улусов их..., крымский хан писал к гетману..., что он был к нему приятелем и взял бы у него за себя дочь”²³. Поляки робили вигляд, що союз козаків з ордою вписувався в рамки Чудновського договору і їх особливо не турбував. Проте Н. Пражмовський писав 21 березня 1661 р. (н.с.) Є. Любомирському: “Я так вважаю, що вітчизні значно більше шкідлива... ліга Татар з Козаками, аніж тих самих з Москвою”²⁴.

Автор не вважає, що Ю. Хмельницький у період, який розглядається, остаточно схилився на користь татар. Навпаки, Юрій навіть писав на Запоріжжя (!), до І. Сірка, прохаючи, щоб запорожці, “...как могучи, помешку Татарам учинили, чтоб не до конца народ наш гиб”²⁵. Хмельницький висловлював у цьому листі свої побажання щодо створення європейської ліги проти татар “...и царя Московского до той же згоды одномышленной склонить...”²⁶ і попереджав, щоб не хвилювалися у випадку можливої угоди з Кримом. При цьому він висловлювався в стилі свого покійного батька: “А вы в том не тревожьтесь, что мы тут имеем Татар затягати и присягати; имеем мы память христианскую и сумнение чистое. Зле своему брату солгати; а что бусурману то Бог греха отпустит...” (! — Т.Я.)²⁷.

Справа в тому, що непоступливість поляків, з одного боку, й необхідність захисту від набігів орди (в умовах, коли польські війська були зв’язані конфедерацією), — з другого, примушували Юрія до договору з Кримом. І у вересні 1661 р. під Ставищами Хмельницький дійсно укладає нову угоду з ханом, знову без погодження з поляками.

18 жовтня (н.с.) Ю. Хмельницький направляє до короля і канцлера своїх послів Ф. Коробку та Є. Тецкевича. Посли повинні були “...покірно просити його королівську милість і про те, щоб він не зволив ображатися й сумніватися у вірності війська Запорозького на підставі того, що ми з деякими із старшин були під Ставищами в його милості хана...”²⁸

Сама по собі угода з ханом не мала антипольської чи “зрадницької” спрямованості. Хоч, звичайно, треба мати на увазі, що в нашому розпорядженні тільки той варіант угоди, укладеної під Ставищами, який Ю. Хмельницький надіслав королю, і він може бути далеко не повним. Згідно з угодою, Махмет Гірей повинен був надзирати, “...щоб військо Запорізьке, яке збиралося до обозів, не мало від орди... ні найменшої причіпки”²⁹. Орда повинна була чекати коронні війська у Задніпров’ї³⁰, відступати тільки “по Задніпров’ю, коло Полтави”³¹. Тобто, здавалося б, угода тільки оберігала жителів Правобережжя від татар. Однак навряд у це хто-небудь вірив. І. Песков доповідав у Москву: “Да и то де хан говорил, чтоб Юраско ни при ком не был, а жил особо государем волным... И Юраско де того не смеет учинить вскоре и хану не доверяет”³².

Коли в лютому 1662 р. до Ю. Хмельницького направлявся посол від короля П. Тетеря, одним з головних пунктів його інструкції було з’ясування, “...які нові умови і договори було укладено між ханом Кримським і гетьманом Запорозьким...”³³. Тоді ж, у лютому 1662 р., С. Потоцький повідомляв Ю. Любомирському великий секрет: “Принесено известие из Валахии, что Татары хотят возвести Хмельницкого на Волошкское государство...”³⁴. У зв’язку з цим Потоцький повідомляв і про активізацію

старих планів Виговського: "...А пан воевода Киевский (І. Виговський. — Т.Я.), кажется, замышляет уже вступить на гетманство Запорожское: чтобы он не задумал образовать для себя удельнаго владения из Украины под покровительством Турции, — о чем давно уже были предостережения" ³⁵.

Невдалий похід на Лівобережжя, провал спроб добитися поступок від королівського двору і постійний тиск з боку татар — усе це привело до того, що восени 1662 р. Юрій Хмельницький сам заговорив про складання булави.

Саме в той час, у вересні 1662 р., Г. Лісницький попереджав поляків про можливий союз козаків з татарами (поголос про це ще із зими викликав жах у Корони). "...Татары, — писал він у своєму донесенні, — умовляють усю Україну, щоб вона відторглась від Республіки і, віддавшись під покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки й цілості. Доводять відверто, що Польша рятувати її не хоче і не може, бо Поляки самі ворогують між собою у себе вдома; що військо не слухає короля, і якби Татары не приходили їм на допомогу, то вони давно б уже загинули. Такими й подібними умовляннями вони легко можуть принадити чернь, яка сама охоче схиляється до такого союзу, якого колись уже зазнали" ³⁶. Це повідомлення з посиленням на Лісницького передавала й "Новина" зі Львова: орда вимагає, "...щоб козаки з усією Україною піддалися турецькому цісарю, оскільки вони не можуть мати допомогу від Поляків. Хмельницький гаряче просить найшвидшого відправлення військ на Україну, побоюючись, щоб орда, пристосовуючись до створення нових біля Дніпра фортець, не осідлала козаків. Декларував також Хмельницький, що покладе булаву, якщо від наших скоро допомоги не буде, щоб йому не приписували, якщо Україна в турецьке потрапить ярмо" ³⁷.

Відомості про папського нунція у Варшаві тільки підтверджують ту роль, яку відіграли татари у зміні влади в Україні. Так, одна авіза повідомляла: "Хмельницький, сумніваючись, що зуміє довго користуватися покровительством татар, які вже багато місяців підтримували його проти переслідувань багатьох старшин, вирішив добровільно відмовитися від керма влади і тому скликав загальну раду... Багато хто претендує на цей пост, серед них Виговський, який багато спілкувався з татарами, і він легко міг би бути обраним і не без незадоволення Королівського Двору..., оскільки відомо, що Виговського підозрюють у тому, що він підказав туркам думку про відокремлення України від Польщі, щоб піднести її в ранг воеводства, як Молдавія й Валахія..." ³⁸. Друге повідомлення представника папського двору також із Львова тижнем пізніше підтверджувало вищезазначені новини: "З України надійшли відомості, що Хмельницький... вирішив відмовитися від командування як Генерал козаків, і є багато претендентів; вважають, що цей пост буде передано Виговському, Воеводі Київському. Той, однак, перебуває під підозрінням, що підтримує постійний зв'язок з самими турками і запропонував їм відділити цю провінцію від Польщі й привести її до князівства, що не може ніяким чином позитивно розцінюватися..." ³⁹.

Ми знову бачимо, що з усіх старшин, які реально претендували на гетьманську владу на початку 60-х років, найбільше послідовно прокримської лінії дотримувався І. Виговський. П. Тетеря, який рвався до влади, також був змушений заgravати з татарами. Так, напередодні ради він їздив до татарського султана, і той направив у Чигирин Батиршу-Мурзу ⁴⁰. Та лише ставши гетьманом, Тетеря одразу повідомив своїм польським покровителям, що орда заборонила без волі хана посилати послів до короля, і коментував: "Легко здогадатися, що його милість, хан Кримський нічого

іншого не бажає, як тільки панувати над Україною, від чого хай збереже нас Господь всевишній”⁴¹.

У Польщі вже давно почали усвідомлювати зростання загрози з півдня. Зокрема, інструкція з коронної канцелярії, відправлена в березні 1663 р., попереджала Тетерю про виникнення турецької загрози, “...яка, ще не ясно, куди обернеться”⁴². Укладення мирних угод Туреччини з Венецією і Цісарем розв’язувало туркам руки, і, на думку коронної канцелярії, виникла можливість, що вони спробують “...заправляти тут, як господар, і Пану Гетьману треба про те думати, відвертаючи всілякими засобами народ від бажання Басурманської протекції”⁴³.

Обрання Тетери гетьманом не влаштовувало Крим у зв’язку з його відвертою пропольською орієнтацією. Не дарма польський канцлер Микола Пражмовський писав: “Дуже цей султан погано до нас ставиться, послав до Сірка, що хоче зробити його гетьманом козацьким, бо Тетеря є королевським гетьманом, а не козацьким”⁴⁴. А на початку 1664 р. вірний Польщі І. Груша попереджав про дії Виговського та Юрія Хмельницького: “Треба побоюватися, щоб старої ліги з татарами не захотіли відновити, використовуючи свій грошовий достаток”⁴⁵.

Дуже цікавим і досі відкритим залишається питання про те, яку політичну комбінацію мали на меті учасники старшинської змови 1663—1664 рр., до якої входили І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Богун, О. Гоголь, М. Ханенко, П. Дорошенко та ін.

Надзвичайно важливим фактом є свідчення листування папського нунція у Варшаві. Зокрема, в одному з донесень зазначалося, що Тетеря з поляками розстріляли Виговського за “дружнє ставлення до татар”⁴⁶ і що татарський султан просив за воєводу київського. Так, авіза з Варшави повідомляла, що після арешту Виговського “...вірні йому партизани зв’язалися із Султаном, главою татар, під виглядом, що той хоче уникнути можливого спалаху насильства (через кару Виговського. — Т.Я.)...”⁴⁷. В іншій авізі говорилося: “Генерал Козаків (Тетеря. — Т.Я.) зустрівся з Воєводою Київським біля Дніпра й... заарештував цього Воєводу, який підбурював повстанців, і через деякий час розстріляв його. Він сказав, що причиною цього прискороного покарання є татари, котрі, дізнавшись про його арешт, поставили великі умови, аж до порушення дружби”⁴⁸. Нарешті, є авіза папського нунція, який повідомляв у квітні 1664 р.: “Із Львова підтверджують ребелію, яку поширював Хмельницький серед вірних (королю. — Т.Я.) козаків... Вони планували передати більшу частину України під владу Туреччини”⁴⁹.

Відкритим залишається й питання, чи татар розглядали лише як аргумент на переговорах з іншою зовнішньою силою, чи серйозно планувався васалітет України до Криму чи Туреччини — саме те, що роком пізніше зробив П. Дорошенко — один з учасників змови, слідуючи, цілком вірогідно, уторованою І. Виговським стежкою.

Саме на цю наступність вказує сучасник подій М. Ємоловський. Він писав: воєвода київський, який “...здавна мав бажання керувати козаками і на Тетерю, гетьмана запорозького, недоброзичливо дивився, вже почав було тихо декотрих Козаків старших, особливо Петра Дороша, умовляти, щоб, покинувши Тетерю разом з ясною Польщею, знову його собі в гетьмани обрали, обіцяючи своїм щастям і положенням у короля, привести козаків до колишнього блиску, воліючи мати навіть Орду, ніж Ляхів, керував ними своїми листами. Легко дав себе умовити на зраду Дорош та інша козацька старшина, і Виговський, не виказуючи його, сам почав всю Україну бунтувати проти Ляхів...”⁵⁰.

В усякому разі, роль татар у поході Яна Казимира на Лівобережжя — більш як неоднозначна. В. Газін цілком справедливо пише про вірогідний план Криму поновити союз з козаками, як у часи Богдана Хмельницького, і саме цим пояснює “...пасивну участь орди в королівському поході”⁵¹.

Орда вступила в Україну тільки в кінці березня, коли похід уже практично закінчився. І враховуючи те, що з моменту загибелі І. Виговського пройшло менше двох тижнів, а султан, який перебував тоді в Україні, просив зберегти йому життя, можна припустити, що хан прийняв рішення про свій виступ тільки після того, як втратив основного союзника.

Цікавий факт. В. Дворецький згадував у Москві: під час боїв з Чарнецьким татари з’їжджалися з козаками і “...говорили, щоб вони з ними помирилися і війни б між собою не тримали; а хан Кримський і сам з ними, Черкасами, миру хоче”⁵².

Минуло зовсім мало часу, й таємні замисли татар стали відомими, справдивши всі побоювання П. Тетери. 29 березня (н.с.) відбулася розмова гетьмана з кримським посланцем Дедеш Агою, який розсипався в завір’яннях “...прихильності хана, його милості, до війська Запорізького...”⁵³, виключно через яку “...хан... з усіма ордами сяде на коня в Квітні місяці й покінчить саблею з кожним ворогом за образи, завдані Війську Запорізькому”⁵⁴. Тетеря на це відповідав, що не хоче “турбувати хана”, а якщо їм буде потрібна допомога, то вони за нею пошлють, а поки що походу не треба”⁵⁵. Дедеш Ага кричав: “...Та хіба тепер не потрібні вам прихильність і допомога хана..., коли ви зазнаєте таких образ та утисків від панів Ляхів, які навіть у самому Чигирині вас мало не водять на мотузку за шию”⁵⁶. Гетьман знову виправдовувався: “...Ми не терпимо ніякої кривди від панів Поляків...”⁵⁷. Посланець наполягав: “...Вони скрізь беруть побори та завдають великих кривд”⁵⁸ і запитував: “...Чи не краще вам поклонитися хану..., який ні міст, ні сіл ваших не хоче, а бажає тільки вашої дружби?”⁵⁹. При цьому він радив: “Ляхи зовсім не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога Польська не доходила до Горині, як розмежував покійний пан Хмельницький”⁶⁰. У відповідь на це Тетеря цілком безсоромно висловився щодо усієї “справи” Богдана Хмельницького: “...За те, видно, й Бог не благословляє військо Запорозьке, що покійний родитель мій (тобто, батько його дружини. — *Т.Я.*) віддав у рабство людей невинних, а других піддав мечу”⁶¹.

Не доводиться дивуватися, що поляк, присутній при цій розмові, всіляко хвалив Тетерю й злостився на ханського посла.

До літа ситуація не тільки не змінилася, а навпаки — загострилася. 8 червня (н.с.) Тетеря писав королю: “...Я давно вже дізнався, якою є прихильність орд до величності в.к.м.; завжди з обережністю старався викрити їх лицемірну дружбу з нами...”⁶². На думку гетьмана, до того часу на Україні з’явилася вже така кількість татар, що вони, “...якби тільки захотіли по-справжньому взятися за справу, то давно б уже знищили не тільки свавільних Дейнеків, а й силу чужого монарха (тобто, царя. — *Т.Я.*)...”⁶³. Тому Тетеря дає несподівану пораду: “...Знищити зло рішучим укладенням миру з Москвою, хоч би й не на дуже вигідних умовах; у противному разі (о, якби я був неправдивим пророком!) нам загрожує небезпека від поганої шаблі”⁶⁴. Він настільки боявся татарської загрози, що сам погрожував, якщо король не зробить так, як він радить, відмовитися від булави — щоб не за його гетьманства відпала Україна (Правобережна) від Речі Посполитої⁶⁵. (Тут простежується паралель зі словами Ю. Хмельницького в 1662 р.). Між іншим, Тетеря повідомляв: “І мене самого вже спокушав Селім-Гірей, схилиючи до того, щоб я зав’язав з ним більш тісну дружбу і ввійшов у переговори про те з’єднання, яким дихають усі їхні підступні дії...”⁶⁶.

Наступного дня, 9 червня (н.с.), Тетеря знову писав королю: "...Мене знову застерігали щодо того, що у Солтана вирішено вже, ще до прибуття хана, схилити мене на свою сторону або ласкою, або силою...", а в крайньому випадку — "не тільки скинути мене з гетьманства..., а й заміритися на вбивство моєї особи, щоб я не залишався в живих" ⁶⁷. Гетьман був у справжній паніці. Придумуючи всілякі докази, він умовляв короля під пристойним приводом відкликати його у Варшаву. Тетеря заявляв, що у той час наказний гетьман увійшов би в переговори з татарами, але тягнув би час, посилаючись на його швидке повернення. З іншого боку, "...всі ті, хто согрішив, тим швидше повернуться до свого обов'язку...", сподіваючись, що король скоро змінить гетьмана, "...бо у мене вони бояться покарання, хоч і поміркованого; у другого будуть надіятися на можливість помилування" ⁶⁸. Тетеря відверто боявся і попереджав, якщо він потрапить до татар, то під загрозою смерті "міг би погубити і душу свою невірністю величності вашій королівській милості" ⁶⁹.

Не менш агресивно діяли татари й стосовно Лівобережжя. Так, І. Брюховецький писав у жовтні 1664 р., що хан вимагав "...з військом Запорізьким згоди...", щоб відступити від царя і піти в "...бусурманське прокляте ярмо..." ⁷⁰.

Провал польського походу на Лівобережжя став поворотним моментом у долі Гетьманщини. В Речі Посполитій змирилися з необхідністю мирного вирішення конфлікту з Росією. Бунти на Правобережжі тільки підштовхували поляків на згоду з Москвою. Юридичний розкол України був вирішений. На фоні укріплення військової й політичної могутності турецько-татарських сил і зростаючого невдоволення в Україні політикою польського короля та російського царя союз з "невірними" був єдиним логічним виходом для козацьких гетьманів. Такий крок був, однак, лише наслідком зростаючої ролі кримсько-турецького фактора на Україні в 60-і роки XVII ст.

¹ W o j s i k Z. Traktat andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959; П а с і ч н и к М. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну. — Львів, 1998; P o d h o r o d e c k i L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987.

² Г а з і н В. В. Крим — Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663—1665) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 1. — С. 62—72.

³ Там же. — С. 63.

⁴ P o d h o r o d e c k i L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 176.

⁵ К о h o w s k i W. Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakteryw przez wspolczesnego tiomacza w scrozenia na polski jkzyk przelozona. — Т. II. — Poznac, 1859. — S. 117—118.

⁶ Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссиею для разбора древних актов. — Ч. 3. — Т. 4. — С. 497.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1953. — Т. II. — № 170. — С. 388. — Письмо А. Киселя Яну Казимиру, 12 августа 1650 г. (н.с.).

⁸ Там же.

⁹ Там же. — Т. III. — № 205. — С. 460. — Статейный список русского посольства во главе с В. Бутурлиным, января 1654 года.

¹⁰ Там же. — С. 65.

¹¹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі. — ПВК). — Изд. 1. — Т. IV. — К., 1859. — № IV. — С. 10—11. — Письмо И. Выговского Н. Пажмовскому, апрель 1660 г.

¹² Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustranter. — V.X. — Romae, 1965. — N 4760. — С. 100. — Авиза из Варшавы. 18 апреля 1660 г. (н.с.).

¹³ ПВК. — Т. IV. — С. 12.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. V. — Спб., 1867. — № 14. — С. 28.

- ¹⁶ Там же. — С. 29.
- ¹⁷ Дневник Гордона. — ЧОИДР, 1891. — Кн. IV. — С. 206—207.
- ¹⁸ K o h o w s k i W. Hist. Pan. J. Kaz. — Т. II. — С. 99—100.
- ¹⁹ Extract eines gewissen Schreibens von hoher Hand aus Krakau, den 20 November 1660. — С. 4.
- ²⁰ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzyska lekkoj chorogwi ziemianina wojewodstwa Bielskiego. — Lwow, 1850. — S. 158.
- ²¹ Акты Московского Государства, изданные императорской Академией наук; Разрядный приказ, Московский стол. — Т. III. — Спб., 1901. — № 340. — С. 319.
- ²² ПВК. — Т. IV. — Ч. III. — № XVI. — С. 79. — Письмо Ю. Хмельницкого королю, 14.01.1661 г. (н.с.).
- ²³ Акты Московского Государства. — Т. III. — № 340. — С. 319. — Отписка Г.Г. Ромодановского, 25.02.1661 г. (н.с.).
- ²⁴ W o j s i k Z. Traktat Ansruszowski. — S. 64. — Письмо Н. Пражмовского Е. Любомирскому, 21 марта 1661 г. (н.с.).
- ²⁵ Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 115. — С. 336. — Письмо Ю. Хмельницкого И. Сирко, 30 июля 1661 г. (н.с.).
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. — С. 123.
- ²⁹ Там же. — № XXVIII. — С. 125. — Согласие Мехмет Гирея на пункты Войска Запорожского, 17 сентября 1661 года (н.с.).
- ³⁰ Там же. — С. 126.
- ³¹ Там же. — С. 127.
- ³² Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 114. — С. 333. — Донесение И. Пескова, октябрь—ноябрь 1661 г.
- ³³ ПВК. — Т. IV. — № XXXIII. — С. 146. — Наставление П. Тетери послу к гетману и Войску Запорожскому, 8 февраля 1661 года (н.с.).
- ³⁴ Там же. — № XXXIV. — С. 155. — Письмо С. Потоцкого Е. Любомирскому, 16 февраля 1662 г. (н.с.).
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ ПВК. — Т. IV. — № XLVIII. — С. 215—216. — Донесение Г. Лесницкого, 17 октября 1662 г. (н.с.) — С. 216—217.
- ³⁷ W o j s i k Z. Traktat Ansruszowski. — S. 79. — Новина из Львова, 19 октября 1662 г. (н.с.).
- ³⁸ Litterae Nuntiorum. — Т. X. — N 5189. — С. 295—296. — Ави́за из Львова, 15 января 1663 года (н.с.).
- ³⁹ Там же, № 5192. — С. 298. — Ави́за из Львова, 22 января 1663 года (н.с.).
- ⁴⁰ М и ц и к Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // “Український археографічний щорічник”. — Вип. 1. — Т. 4. — К., 1992. — С. 77—78. Донесение Я. Свидерского, 19 января 1663 г. (н.с.).
- ⁴¹ ПВК. — Т. IV. — № LVII. — С. 263; о том же — в письме Тетери Н. Пражмовскому от того же числа. — № LVIII. — С. — 267—268.
- ⁴² Pisma do wieku i spraw J. Sobeskiego. — Krakow, 1880. — N 49. — S. 221. — Инструкции И. Мазепе из коронной канцелярии, 31 марта 1663 г. (н.с.).
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Опубликовано: Г е р а с и м ч у к В. Смерть Івана Виговського // “Ювілейний збірник на пошану академіка М. Грушевського”. — Львів, 1928. — Т. 1. — С. 206.
- ⁴⁵ Zbior pamietnikow do dziejow polskich, wyd. W.S. Broel-Plater. — Warszawa, 1859. — Т. IV. — N XI. — S. 152.
- ⁴⁶ Litterae Nuntiorum. — Т. XI. — N 5306. — С. 33. — Ави́за из Колоньи, 27 апреля 1664 г. (н.с.).
- ⁴⁷ Там же. — № 5301. — С. 30. — Ави́за из Варшавы, 16 апреля 1664 г. (н.с.).
- ⁴⁸ Там же. — № 5316. — С. 39. — Ави́за из Турина, 22 мая 1664 г. (н.с.).
- ⁴⁹ Там же. — № 5302. — С. 31. — Ави́за из Торина, 17 апреля 1664 года (н.с.).
- ⁵⁰ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego. — S. 187.
- ⁵¹ Г а з и н В.В. Указ. соч. — С. 68.
- ⁵² Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 204. — Распрос В. Дворецкого в Москве.
- ⁵³ ПВК. — Т. IV. — № XCII. — С. 413—414. — Отрывки разговора П. Тетери с Дедеш Агою, 29 марта 1664 г. (н.с.).
- ⁵⁴ Там же. — С. 414.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Там же. — С. 415.
- ⁵⁸ Там же.

- ⁵⁹ Там же. — С. 415—416.
⁶⁰ Там же. — С. 416.
⁶¹ Там же. — С. 417.
⁶² Там же. — № ХСVI. — С. 435. — Письмо П. Тетери королю, 8 июня 1664 г. (н.с.).
⁶³ Там же. — С. 436.
⁶⁴ Там же. — С. 437.
⁶⁵ Там же. — С. 437—438.
⁶⁶ Там же. — С. 438.
⁶⁷ ПВК. — Т. IV. — № ХСVIII. — С. 445. — Письмо П. Тетери королю, 9 июня 1664 г. (н.с.).
⁶⁸ Там же. — С. 446—447.
⁶⁹ Там же. — С. 447.
⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 95. — С. 220. — Письмо И. Брюховецкого Ю. Долгорукову, 12 октября 1664 г. (н.с.).

З історії релігії та церкви

В. А. ВОЙНАЛОВИЧ (Київ)

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНИ
(друга половина 40-х —
перша половина 60-х рр. ХХ ст.)

*І. Духовна освіта в період лібералізації
державно-церковних взаємин*

Певна лібералізація державної політики стосовно Православної церкви у повоєнний період висувала на порядок денний питання забезпечення її установ відповідними кадрами священнослужителів. Еміграція великої групи православного кліру з України з відходом окупантів, надто низький освітній рівень священництва, що залишилося, позбавлення значної його частини права займати пастирську посаду в зв'язку із запровадженням радянськими державними органами обов'язкової реєстрації духовенства за умов відсутності налагодженої системи богословської освіти значно загострювали проблему кадрового забезпечення православних церковних інституцій. Звільнені з таборів діячі релігійного культу, які відбували покарання за різноманітні “політичні злочини”, інкриміновані їм репресивно-каральним механізмом 20—30-х років, не могли повною мірою задовольнити зростаючі потреби релігійного життя.

Відомо, що в Російській імперії, де, на відміну від інших європейських країн, богословська освіта надавалася виключно в духовних навчальних закладах (ДНЗ), у 1913 р. функціонували 4 академії (близько 1 тис. студентів), 57 духовних семінарій (22 тис. учнів), 186 духовних училищ (24 тис. учнів), 85 жіночих ДНЗ, а також римо-католицька академія, духовні семінарії, протестантський богословський університет, мусульманські духовні заклади¹.

Практично всі вони були ліквідовані у пожовтневий період у зв'язку з прийняттям декрету РНК від 23 січня 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” й аналогічним декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р., яким громадянам надавалося право навчатися релігії лише приватним шляхом, але ні в якому разі не в державних, громадських навчальних закладах, за винятком

спеціальних богословських, заснованих церквою. Існування ж останніх практично унеможливлювалося постановою НКО УСРР від 15 лютого 1919 р., згідно з якою всі духовні училища та семінарії переводились у відомство комісаріату освіти й перетворювалися на школи загальноосвітнього характеру².

В роки німецької окупації України, що були періодом інтенсивного відновлення церковного життя, з ініціативи українських церков — Автокефальної й Автономної, з метою якнайшвидшого задоволення потреб у кадрах духовенства, були організовані короткотермінові (8-місячні) богословські курси у Луцьку і Полтаві. Як правило, слухачами ставали колишні учні духовних училищ і ті, які свого часу не закінчили повного курсу навчання у духовних семінаріях. Певні надії у справі підготовки українських священнослужителів покладалися на Варшавську православну семінарію, що була відкрита у травні 1943 р. На її відкриття дав згоду митрополит варшавський Діонісій, першоієрарх Польської Автокефальної церкви. Проте вступ радянських військ на територію Польщі завадив цим починанням³.

Ці обставини негативно позначилися на освітньому рівні українського духовенства у перші повоєнні роки. Із зареєстрованих органами влади на 1 січня 1946 р. 15 архієреїв, 5066 священників та 441 диякона вищу богословську освіту мали лише 109, середню — 1772. Світську вищу освіту на той час мали 159 священнослужителів, середню — 1167. Коли врахувати, що у Волинській, Київській, Рівненській, Чернівецькій областях з вищою богословською освітою налічувалося 68 архієреїв і священників, то на решту областей припадало таких лише 41 чол.⁴ Слід зауважити, що традиційно високим рівнем духовної освіти завжди відзначалося духовенство західних областей. Греко-католицькі священники закінчували європейські університети, православні клірики отримували знання на богословському факультеті Варшавського університету, у Київській та інших духовних академіях. Певна частина кліру проходила студії на спеціальних факультетах вузів різних європейських країн. Проте і тут майже половина настоятелів православних парафій встигли закінчити лише кілька початкових класів. Незважаючи на те що серед них траплялися чудові проповідники, у більшості своїй це були випадкові, малопідготовлені до несення пастирських обов'язків особи. Подібна картина була типовою для переважної більшості лівобережних, південних, частини правобережних областей. Не багато кращою вона виглядала і в західному регіоні республіки.

Гострота проблеми кадрового забезпечення православних церковних інституцій була очевидною не лише вищому духовному керівництву. Необхідність відродження системи духовної освіти, як певної поступки церкви, добре усвідомлювали і державні стратеги. Не випадково, що вже при першій зустрічі Й. Сталіна з митрополитами Сергієм, Олексієм та Миколаєм 4 вересня 1943 р. було досягнуто усної домовленості про відкриття богословсько-пастирських курсів та інших духовних закладів.

Вже 28 листопада 1943 р. з'явилася постанова Раднаркому СРСР за № 1324 “Про затвердження пропозиції Ради у справах Російської Православної Церкви при Раднаркомі СРСР про дозвіл на відкриття православного богословського інституту та богословсько-пастирських курсів”. При підготовці проекту постанови були враховані подані патріархом Сергієм і затверджені Синодом РПЦ “Положення про православний богословський інститут та інструкцію до нього” і “Положення про богословсько-пастирські курси в єпархіях”, які були попередньо обговорені 29 вересня 1943 р. на зустрічі голови РСРПЦ Г. Карпова з патріархом Се-

рґієм, митрополитами Миколаєм і Олексієм, а також виконуючим обов'язки керуючого справами патріархії архієпископом саратовським Григорієм (Чуковим).

Православний богословський інститут пропонувалося відкрити у Москві як вищий церковний навчальний заклад у віданні патріарха, який мав опікуватися підготовкою священників та викладачів. До інституту мали право бути зарахованими (не більше 30 чол. на 1-й курс) особи чоловічої статі не молодші 18 років з повною середньою освітою, яким гарантувалося безкоштовне навчання, а малозабезпеченим — виплата стипендій та надання гуртожитку приїжджим. Програмою трирічного навчання передбачалося викладання богословських дисциплін, грецької, латинської і давньоєврейської мов, Конституції СРСР. Організаційно-методичне забезпечення діяльності закладу покладалося на ректора, що призначався патріархом, а також на раду правління і вчену раду інституту.

Богословсько-пастирські курси організовувалися в єпархіях і підпорядковувалися єпархіальному архієрею, який призначав завідуючого. Прийом на перший курс дворічного терміну навчання обмежувався 25 особами. Умови вступу і навчання були подібними до тих, які встановлювалися для інституту, хоча абітурієнти курсів могли мати неповну середню освіту⁵.

Відкриті 1944 р. Московські духовні заклади, безумовно, не могли задовольнити потреб РПЦ у підготовці священницьких кадрів. 22 березня 1945 р. обраний Собором єпископів (31 січня — 2 лютого 1945 р.) патріарх Олексій звернувся з листом до Ради у справах Російської православної церкви, в якому обґрунтував необхідність відкриття пастирсько-богословських курсів у Ленінграді, Мінську, Києві, Ставрополі, Луцьку, Львові. В іншому листі аналогічного змісту патріарх пропонував Раді подати пропозицію уряду на отримання дозволу відкриття курсів в Одесі і Таллінні. У кожному з названих міст, за винятком останнього, як стверджує священник С. Гордун, такі курси були згодом відкриті⁶. За свідченням О. Лисенка, мова про організацію відповідних закладів у Чернівцях, Ростові-на-Дону, Ярославлі, Смоленську, Новосибірську йшла під час зустрічі новообраного патріарха з Й. Сталіним у 1945 р.⁷

Як відомо, серед вищого духовного керівництва та єпископату не існувало єдиної точки зору щодо принципів відродження системи духовної освіти, типів навчальних закладів. Головним теоретиком і організатором цієї справи був уже згадуваний архієпископ Григорій (Чуков), ректор Ленінградського богословського інституту в 1920-х рр. Саме його проект створення середніх і вищих богословських шкіл було затверджено Синодом Російської православної церкви 1943 р. і покладено в основу пропозицій РСРПЦ. Дещо іншу точку зору на організацію духовної освіти висловлював єпископ волинський та рівненський Микола (Чуфаровський). Характеризуючи освітній рівень волинського духовенства у листі до обласного уповноваженого РСРПЦ від 21 жовтня 1944 р., єпископ наголошував, що необхідні для кандидата на священницьку посаду освіти і виховання може дати лише правильно організований духовний заклад. Таким закладом могла бути православна духовна семінарія не менш як з трирічним терміном навчання, до якої мали зараховувати юнаків з повною середньою освітою. Тих, хто за різних обставин не закінчив школи, можна було приймати до семінарії після складання відповідних іспитів, у ході яких визначалася б придатність абітурієнта до вивчення богословських наук і пастирського служіння. На думку єпископа Миколи, для осіб з недостатньою богословською освітою, які обіймали священницькі посади, доцільно було при семінаріях відкрити заочні богословські курси⁸.

Досвід функціонування пастирсько-богословських курсів упродовж перших двох років їх існування виявив обмеженість їх потенціалу та можливостей і переконав вище духовне керівництво у необхідності запровадження більш ефективних форм організації навчального процесу і вищих типів духовних закладів. Вирішено було повернутися до традиційної структури духовної освіти: замість пастирських курсів і богословського інституту відкрити духовні семінарії й академії. На письмове звернення патріарха до РСРПЦ від 15 липня 1946 р. щодо реорганізації пастирсько-богословських курсів у Москві, Саратові, Ленінграді, Києві, Львові, Одесі, Мінську, Луцьку і Ставрополі в духовні семінарії з чотирирічним терміном навчання згодом було отримано позитивну відповідь⁹.

Реформа духовної освіти здійснювалася в 1946/47 навчальному році. При цьому на основі Мінських пастирських курсів було відкрито духовну семінарію в селищі Жировиці Гродненської області при чоловічому монастирі, що зберегла назву Мінської, у Львові пастирські курси припинили своє існування, не будучи перетворені у семінарію. До 1947 р. функціонувала духовна семінарія у Вільнюсі. Спроби відкрити духовні семінарії в інших містах успіху не мали. Безрезультатними виявились і наміри організувати 1946 р. Київську духовну академію¹⁰. Д. Поспеловський вважає, що на 1947 р. діяло 7 духовних семінарій (у Загорську, Ленінграді, Ставрополі, Жировицях, Києві, Одесі й Луцьку) та дві академії — у Загорську і Ленінграді. З 1948 р. почала функціонувати Саратовська семінарія¹¹.

Подібна система закладів духовної освіти, незважаючи на всілякі спроби Московської патріархії розширити й удосконалити її, проіснувала до кінця 50-х років, коли з початком нового наступу на Церкву відчутного удару було завдано і по духовних навчальних закладах. Єдине прохання патріарха, яке увінчалось успіхом, це звернення 1951 р. дозволити відкрити заочне відділення при Московських духовних школах у доповнення до вже існуючих при Ленінградських духовних академії і семінарії. Як стверджує Д. Поспеловський, таке рішення пояснювалося не стільки визнанням потреб Церкви, скільки планами РСРПЦ закрити частину периферійних семінарій за рахунок розширення Московської духовної академії¹².

З перших повоєнних років єпархіальні архієреї при підтримці патріарха, зважаючи на катастрофічну нестачу духовенства, неодноразово зверталися з проханнями про відкриття додаткових семінарій у різних містах країни. Як правило, такі зусилля наштовхувалися на заборони і відмови з боку Ради у справах РПЦ.

Як ми вже зазначали, окрім існуючих восьми семінарій і двох академій, планувалося відкрити семінарію у Львові. Остаточна відмова у позитивному вирішенні цього питання надійшла від уповноваженого РСРПЦ по Україні Г. Корчового у грудні 1955 р. Як не дивно, але останній, інформуючи про це голову РСРПЦ Г. Карпова, посилався начебто на висновки митрополитів київського Іоанна і волинського Панкратія, на думку яких, для забезпечення кадрів духовенства західних областей достатньо було діючої Волинської семінарії, в якій 91 % вихованців становили вихідці із Західної України¹³. Досить сумнівним взагалі виглядає існування такої позиції українських ієрархів. Оскільки 30 жовтня 1956 р. архієпископи львівський і тернопільський Палладій, станіславський і коломийський Антоній та єпископ дрогобицький і самбірський Григорій у листі на ім'я патріарха Олексія знову ставили питання про організацію духовної семінарії у Львові. «Після возз'єднання, — писалося в ньому, — минуло вже десять років. Досвід цього періоду переконливо свідчить, що забезпечити

утвердження Православ'я в возз'єднаних єпархіях можливо лише шляхом старанної підготовки і виховання нових кандидатів священства із місцевих віруючих в православній духовній школі, організованій на місці, з курсом навчання, що враховував би всі особливості церковного життя західних єпархій”¹⁴. Враховуючи доводи ієрархів, Синод РПЦ 21 листопада 1956 р. визнає необхідність відкриття Львівської духовної семінарії¹⁵. Проте воля вищого духовного керівництва і цього разу не була врахована.

Не достатньо аргументованим, на наш погляд, є висновок О.Є. Лисенка про початок функціонування 1946 р. Ужгородської богословської семінарії¹⁶. Факти, які наводить автор у своїй монографії (надіслані до Києва уповноваженим РСРПЦ при Закарпатському облвиконкомі списки слухачів, керівників та викладачів, обслуговуючого персоналу, а також навчальні плани і програми) можуть засвідчувати лише значну підготовчу роботу до відкриття закладу. Принаймні, нам не вдалося відшукати архівних свідчень про подальше функціонування Ужгородської духовної семінарії. Не згадує про неї і жоден з дослідників історії російського православ'я повоєнних років.

Намагаючись хоча б частково зняти гостроту кадрової проблеми, яка ставала дедалі більш відчутною у зв'язку із зростанням кількості церков, єпископи час від часу, окрім семінарій, відкривали короткотермінові пастирські курси як для нових висвячень, так і для того, щоб сприяти богословській освіті релігійно малоосвічених і поспішно рукопокладених священників. Так, про організацію пастирсько-богословських та короткотермінових курсів підготовки псаломщиків і регентів порушували питання волинський, чернівецький і вінницький єпископи¹⁷. В ряді єпархій діяли програми самоосвіти парафіяльних священників під керівництвом колективів викладачів духовних семінарій.

Безумовно, що існування кількох богословсько-пастирських курсів, які з'явилися в Україні у повоєнні роки, реорганізованих згодом у духовні семінарії, не дають підстав говорити про повноцінне відродження системи духовної освіти і вирішення проблеми підготовки священницьких кадрів та інших діячів релігійного культу. До того ж, процес організаційного становлення духовних навчальних закладів відбувався в досить складних і суперечливих умовах. Відсутність необхідних коштів та матеріально-технічних засобів не давали можливості належним чином налагодити навчальний процес, залучити в достатній кількості кваліфікованих викладачів, влаштувати побут учнів, які в них навчалися. Діяльність семінарій була чітко регламентована і спрямовувалася різноманітними документами Московської патріархії, що проходили попередню апробацію у відповідних державних інстанціях.

Першою в Україні була відкрита в 1945 р. Одеська духовна семінарія. Завдяки енергійним зусиллям єпископа Сергія (Ларина), який намагався довести місцевому населенню переваги РПЦ у порівнянні з діяльністю в цій царині Румунської православної церкви в часи німецької окупації, досить швидко для пастирсько-богословських курсів було відведено і належним чином відремонтовано приміщення колишнього Пантелеймонівського монастиря. Вже 31 травня 1945 р. під головуванням ректора — кафедрального протоієрея В. Чемени відбулася нарада викладацького складу. Лекції на курсах читали досвідчені священники, які не лише очолювали великі приходи, але й мали вищу духовну чи світську освіту. Серед них — професор Одеської державної консерваторії, кандидат богослов'я А. Рождественський, учений секретар курсів, який закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету М. Монахов, настоятель Казансь-

кої церкви протоієрей Я. Брюховецький, священник Дмитрівської церкви В. Кремльов, начальник Одеської єпархіальної канцелярії С. Зубков, кандидат богословських наук П. Котов, настоятель Троїцької церкви протоієрей Г. Шапошников та ін.¹⁸

Про виділення та благоустрій приміщення для Волинських богословських курсів у Луцьку поруч з резиденцією єпископа і кафедральним собором та початок прийому на них слухачів повідомляв у жовтні—грудні 1945 р. уповноваженого РСРПЦ по Україні П. Ходченка уповноважений по Волинській області М. Діденко. Останній висловлював занепокоєння значною кількістю заяв бажаючих навчатися на курсах, 75% яких надійшло від дітей куркулів та заможних селян. Зважаючи на те, що більше 70 % вступаючих мали лише 6- та 7-річну освіту, за пропозицією М. Діденка, для відбору сильніших абітурієнтів, які відповідали б програмним вимогам навчального закладу, було влаштовано вступні іспити. В результаті з 111 кандидатів до складання іспитів було допущено 70, а зараховано лише 40.

Даючи характеристику слухачам Волинських курсів, уповноважений наголошував, що “за зовнішнім виглядом це фізично здорові, міцні, чудово одягнені люди. Зовні сумирні, ввічливі до нудоти (за десять кроків знімають шапку і низько вклоняються), налаштовані богобоязливо, часто з будь-якого приводу хрестяться. Більшість з них знає не лише напам’ять молитви, але й церковні богослужіння, Старий і Новий Заповіти, елементи з історії церкви і т. ін.”. При ближчому знайомстві з ними з’ясувалося, що “виховувалися вони в колі куркулів, українсько-німецьких націоналістів, служителів культури і, без сумніву, більшість з них — ворожа Радянській владі” (курсив наш. — Авт.). З особистих спостережень М. Діденко переконався і в тому, що більшість слухачів обізнані з елементами польської історії і літератури, знають українсько-німецьких націоналістів, порівняно непогано володіють польською та українською мовами, в той час як про російську історію та культуру майже нічого не знали, а щодо історії СРСР мали хибну контрреволюційну уяву. Враховуючи згадане, “з метою усунення неправильних поглядів” уповноважений пропонував ввести до навчальних планів викладання російської та української мови і літератури, історії СРСР за спеціальною програмою-мінімумом, а також “здійснювати систематичний контроль шляхом перегляду конспектів планів викладачів та записів курсантів, відвідування занять” і т. п.¹⁹

Особливо ж турбував уповноваженого стан справ з викладацьким складом курсів, детальна характеристика якого подана ним у листі до П. Ходченка від 30 жовтня 1945 р. Чи не вперше даний документ введено до наукового обігу О.Є. Лисенком у монографії “Церковне життя в Україні. 1943—1946 рр.”. Разом з тим вважаємо за необхідне, з огляду його важливої цінності для розуміння кола питань, якими опікувалися державні наглядачі за церквою, дати повний виклад інформації з певною археографічною обробкою:

“1. Протоієрей Грушко Стефан Францевич — настоятель Луцького собору, колишній член Полікарпівської консисторії, без сумніву, ворожий Радянській владі, але допущений до викладання тимчасово до підбору іншої кандидатури.

2. Протоієрей Тучемський Микола Михайлович — ректор. 1918 р. емігрував від Радянської влади у Польщу, де і знаходився весь час. Безсумнівний прихильник автокефальної польської православної церкви *, прихильник колишнього варшавського митрополита Діонісія. Допущений як

* Мова йде про Українську автокефальну православну церкву в Польщі, яку очолював митрополит Діонісій.

спеціаліст. Практична робота визначить його поведінку щодо нашої держави і в залежності від цього буде вирішено питання про його перебування на постійній роботі ректором.

3. Священик Осташевський Василь Іванович — настоятель Христо-во-Воздвиженської церкви і благочинний Луцького району, зовні скромна людина, в минулому — націоналіст, зараз робить спробу бути лояльним до Радянської держави. Практична робота визначить його ставлення і лояльність.

4. Священик Брук Іван Микитович, закінчив Львівський університет, під час німецької окупації майже весь час знаходився в Києві та прислужував духовенству, яке орієнтувалося на німецьких фашистів. Допущений до викладання як спеціаліст. Практична робота виявить його ставлення до Радянської держави.

5. Протоієрей Соколовський Олексій Васильович — секретар епархіального управління, в минулому, за німецької окупації, — український націоналіст, тепер робить спробу бути лояльним. Подальше виявить його політичну фізіономію.

6. Богуславський Євген Семенович — це людина, яка не один десяток років працювала проти Радянської держави, націоналіст, допомагав польським панам боротися з людьми, які симпатизували Радянській державі. Допущений поки що тимчасово.

7. Самохваленко Микола Олександрович, приїхав у порядку переселення із Польщі. Допущений як спеціаліст по співу. Майбутнє покаже його лице.

Потрібно відзначити, що всі вказані особи глибоко ще не вивчені, а інших навряд чи можна підібрати в умовах Волині, які нічим не запламовані щодо Радянської держави”²⁰.

Про серйозність намірів М. Діденка щодо “оптимізації” викладацького складу Волинських богословсько-пастирських курсів підтвердив і подальший хід подій. Доповідаючи П. Ходченку у жовтні 1948 р. про діяльність духовної семінарії в Луцьку, він повідомляв, що “в практиці викладання... ним не помічено за цей період яких-небудь кричущих фактів, що межували б з контрреволюційним ухилом, спрямованих проти радянської держави”. Та все ж, навіть незважаючи на те що єпископ Панкратій всупереч позиції Навчального комітету Синоду РПЦ, керуючись міркуваннями скорочення витрат на утримання штату, увільнив зі складу викладачів Є.С. Богуславського та М.О. Самохваленка, а за пропозицією екзарха України, вивів за штат тих, хто не мав священницького сану, уповноважений і далі вважав склад викладачів реакційним, із запламованою діяльністю, вимагав його перегляду та зняття з реєстрації найбільш скомпрометованих у минулому²¹.

На той час, напевно, далеко не кожний обласний уповноважений, не усвідомлюючи повною мірою своїх функцій і завдань, ставився до виконання своїх обов’язків з такою запопадливістю і прискіпливістю, як це робив М. Діденко. І хоча РСРПЦ виключала контроль уповноважених за програмою, планом і навчальним процесом у цілому, він вважав це “в умовах Волині без постійного, систематичного нагляду зовсім немислимим” і завжди пропонував своєму керівництву “не гаючи часу..., доручити політично грамотній людині наглядати за цими питаннями по лінії обласного комітету КП(б)У”²².

У колеги М. Діденка по Львівській області існували проблеми дещо іншого характеру. Головні причини затримки організації богословсько-пастирських курсів у Львові, як пояснював уповноважений Вишневський,

полягали у відсутності в єпархії необхідних коштів на ремонт виділених для них приміщень. Вирішити це питання не могли ні архієпископ Макарій, ні екзарх України митрополит Іоанн. Згодом з місцевою владою було погоджено про передачу курсам будівель римо-католицького монастиря, монахи якого мали виїздити до Польщі в лютому 1946 р. Меблі й устаткування католицької семінарії, що раніше містилися в монастирі, теж залишалися за курсами. Що ж стосується викладацького складу, то частина його була підібрана з місцевих священиків, а решта, за вказівкою екзарха України, мала бути переведена з інших єпархій²³.

Лише в лютому 1947 р. була відкрита Київська духовна семінарія. В друкованому органі Московської патріархії з цього приводу повідомлялося: “Незважаючи на те, що звідси почалась духовна освіта російського народу й на протязі 300 років тут існувала єдина свого роду духовна школа — Київська духовна академія, при відкритті духовної школи в повоєнний час Київ не виявився на першому місці”²⁴.

Офіційно затримка пояснювалася відсутністю належного приміщення у зв'язку із значними руйнуваннями в часи окупації. Ще 1945 р. було вирішено розмістити богословсько-пастирські курси у приміщенні Михайлівського монастиря, де на той час знаходилися покої митрополита київського і галицького, екзарха України Іоанна. Реалізувати цей задум можна було лише з переїздом резиденції екзарха в нове приміщення, по вул. Пушкінській, 36, який планувалося здійснити не раніше квітня—травня 1946 р.²⁵ Дещо пізніше, із закриттям у 1949 р. Михайлівського чоловічого монастиря, Київська духовна семінарія зайняла приміщення на Андріївському узвозі, поруч з церквою св. Андрія Первозванного, попередньо реконструювавши його під навчальні цілі. Проте наявні умови явно не задовольняли потреб духовного закладу. Із 549 м² загальної площі приміщення, відведеного семінарії у 1958 р., лише 100 м² займали навчальні класи, 112 м² — гуртожиток, в якому проживали 34 семінаристи, 337 м² використовувалося в адміністративних і господарських цілях. Більше 70 вихованців перебували на приватних квартирах. Про необхідність відведення ще одного будинку для гуртожитку піклувався сам патріарх Олексій після того, як він у 1955 р. відвідав семінарію. З проханням про надання семінарії житлових приміщень і церков колишнього Видубецького монастиря неодноразово зверталися до відповідних державних органів адміністрації семінарії та Навчальний комітет Синоду РПЦ. Зрештою, у лютому 1958 р. екзарх України, митрополит київський і галицький Іоанн виходив з пропозицією дозволити будівництво спеціальних приміщень для Київської духовної семінарії.

Її вкрай незадовільні умови визнавало і керівництво апарату уповноваженого Ради у справах РПЦ по Україні. До того ж, у необхідності задовольнити прохання митрополита Іоанна воно керувалося іншими аргументами. Як відзначалось у листі заступника уповноваженого РСРПЦ по Україні Г. Катуніна, адресованого 6 лютого 1958 р. заступнику голови Ради Міністрів України М.С. Гречусі, “було б доцільним взагалі вивести семінарію за стіни Андріївської церкви, пам'ятника архітектури, так як до цієї споруди виявляється великий інтерес як з боку шанувальників старовини та мистецтва, так і з боку туристів (у т. ч. іноземців). Сусідство семінарії мимоволі притягує до себе увагу відвідувачів, що не корисно для нас з будь-якої точки зору.

З відселенням семінарії з Андріївської церкви, де в теперішній час постійно на богослужіннях в якості хористів і прислужників присутні семінаристи, служби значною мірою втратили б свою урочистість і помпез-

ність”²⁶. Пізніше уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Пінчук усно повідомляв М.С. Гречусі про необхідність дозволити екзархії використання для потреб семінарії Михайлівської церкви в с. Будаївка Києво-Святошинського району з добудовою навчального та житлового корпусів.

Проте і цього разу питання залишилося відкритим “у зв’язку з вже затвердженим планом будівництва та відсутністю будівельних матеріалів”²⁷. Це була остання спроба церковного керівництва хоч якоюсь мірою покращити умови діяльності семінарії перед її остаточним закриттям 1960 р. Як бачимо, не лише фактом свого досить тривалого становлення, але й подальшими матеріально-технічними та фінансовими можливостями, Київська духовна семінарія значно поступалася Волинській та Одеській. І це не випадково. Адже особлива роль Києва, як історичного центру духовної освіти, явно не влаштувала державних керманів і всіляко применшувалася в усіх галузях духовного життя.

Духовні семінарії, їх внутрішнє життя, як і релігійне життя в цілому, постійно знаходилися в полі зору органів державної влади, насамперед апарату Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР та її уповноважених на місцях. На нарадах, що регулярно проводила РСРПЦ, розроблялися і стверджувалися комплексні програми посилення контролю за діяльністю ДНЗ, обмеження їх ролі в системі церковних установ та підготовки священницьких кадрів, визначалися шляхи і методи їх реалізації. Оперативні ж завдання і вказівки, як правило, доводилися до відома уповноважених численними директивами й інструктивними листами.

Одна з перших таких директив, в якій РСРПЦ наголошувала приділити особливу увагу питанням життя та діяльності духовних навчальних закладів, надійшла на місця за підписом її голови Г. Карпова у грудні 1946 р. Вона зобов’язувала уповноважених провести вивчення складу викладачів, студентів семінарій та академій, а також усіх осіб, що подавали заяви про вступ до цих навчальних закладів. Не меншою мірою цікавили Раду і питання, пов’язані із змістом навчального процесу, матеріально-побутовим становищем викладачів та студентів. Що ж стосується техніки відпрацювання вищезазначених завдань, то уповноваженим заборонялося здійснювати спеціальні обстеження, відвідувати лекції і практичні заняття, бути присутніми на засіданнях ради семінарії (академії), екзаменах, перевіряти чи навіть цікавитися станом фінансових справ. Необхідну інформацію рекомендувалось отримувати шляхом запрошення на розмову керівників ДНЗ, окремих членів вчених рад, інспекторів, крім студентів та викладачів, які не обіймали адміністративних посад. З метою кращої обізнаності з життям навчального закладу, уповноваженим радилося інколи відвідувати їх особисто (раз у квартал). Характерно, що Рада застерігала спеціально цікавитись питаннями політичного характеру. Лише на основі глибокого вивчення заяв, анкет і автобіографій, розмов з керівництвом духовного закладу належало систематизувати відповідні дані й у формі доповідної записки та зведених таблиць подати до РСРПЦ не пізніше 1 січня 1947 р.²⁸

Зібрані таким чином матеріали, після їх ретельного вивчення й обговорення ставали основою для вироблення чергових рекомендацій і настанов щодо подальшого удосконалення контролю за діяльністю ДНЗ. Типовими в даному плані стали рішення РСРПЦ, яка на своєму засіданні у жовтні 1948 р. заслухала доповіді уповноважених про роботу по нагляду за діяльністю духовних шкіл і відзначила, що здійснюється вона “без достатньо зрозумілої цільової установки”, контроль за діяльністю ДНЗ проводиться нерегулярно і поширюється лише на питання підбору слухачів. Враховуючи згадане, Рада ухвалила:

1) в місячний термін інспекторському відділу та юрисконсульту Ради розробити інструкцію уповноваженим про порядок здійснення ними нагляду за діяльністю ДНЗ;

2) рекомендувати Московській патріархії розробити Положення про духовні навчальні заклади і єдині програми. Положення і програми розглянути на засіданні Ради і не пізніше 15 січня 1949 р. передати на розгляд Уряду Союзу РСР;

3) заборонити уповноваженим при здійсненні нагляду за діяльністю ДНЗ втручатися у їх внутрішнє життя (в здійснення затверджених навчальних планів, бути присутніми на екзаменах, брати на себе викладання освітніх предметів і т. п.).

Окремий пункт постанови передбачав здійснення у 1-му кварталі 1949 р. перевірки роботи уповноважених по Волинській та Ставропольській областях ²⁹.

З метою глибшого ознайомлення з діяльністю духовних закладів та своєчасної підготовки якісної й повноцінної інформації Рада націлювала на отримання від єпархіальних управлінь чи від адміністрацій семінарій та академій досить широкого кола матеріалів, що стосувалися без винятку всіх питань життєдіяльності закладу:

1. Положення про духовну семінарію (академію).
2. Програм і навчальних планів.
3. Біографічних даних на викладацький, адміністративний, господарський та обслуговуючий персонал.
4. Біографічних даних на слухачів і осіб, які подали заяви про вступ до духовного закладу.
5. Відомостей про проведений набір слухачів, перевідні та випускні іспити.
6. Протоколів засідань правління, педагогічних і розпорядчих зборів семінарії (протоколів Ради і правління академії).
7. Звітних матеріалів про діяльність навчального закладу ³⁰.

Особлива увага зверталася на тих осіб, “перебування яких в духовному навчальному закладі за тих чи інших політичних міркувань було небажаним”. В інструктивному листі Ради від 9 лютого 1952 р. наголошувалося, що усунення таких з числа слухачів чи кандидатів на навчання мало здійснюватися через ректора або архієрея, а викладачів — лише за згодою Ради ³¹.

Як свідчать архівні документи, діапазон завдань і функцій уповноважених по контролю за діяльністю ДНЗ істотно зростає із середини 50-х років. Стають більш відвертими і конкретними вказівки Ради, що свідчило про поступовий перехід до системного і тотального контролю. Характерним у цьому плані є лист за підписом Г. Карпова, адресований уповноваженому Ради по Україні Г. Корчовому 14 грудня 1955 р. Його аналіз дає можливість окреслити коло тих настанов, які мали бути прийняті до керівництва та неухильного виконання:

— спостереження за укомплектуванням духовних навчальних закладів, упередження вступу до них “небажаних елементів” (особи з вищою освітою — викладачі, інженери, лікарі, офіцерський склад запасу Радянської армії, колишні члени КПРС, ВЛКСМ та ін.) шляхом інформування Ради та місцевих органів влади;

— контроль за змістом навчального процесу, визначеного типовими планами та програмами, роботи окремих викладачів, класних наставників, педагогічних зборів правління семінарій;

— стеження за тим, щоб викладання Конституції СРСР здійснювалося кваліфікованими викладачами, а при необхідності надавати допомогу адміністрації семінарій у підборі їх кандидатур;

— регулярно знайомитись із щомісячними планами культмасових заходів у семінаріях, надавати сприяння у проведенні лекцій, доповідей, присвячених окремим важливим подіям внутрішнього життя країни, темі радянського патріотизму, дружби народів та ін. Рекомендувати для цього лекторів з товариства по поширенню політичних і наукових знань;

— виявляти серед викладачів й учнів осіб, які підходять для роботи за кордоном та обслуговування іноземних церковних делегацій, що перебували в СРСР;

— для з'ясування атмосфери, що панувала в духовних закладах, уповноваженим частіше спілкуватися з викладачами та учнями, виявляти серед них найбільш лояльних, авторитетних і достатньо обізнаних зі станом справ, встановлювати з ними необхідний особистий діловий контакт та давати відповідні рекомендації³².

Посилення уваги РСРПЦ до діяльності духовних закладів у середині 50-х років, радикалізація методів роботи уповноважених пояснювалися не лише зміною курсу державної політики щодо церкви в даний період. Державних кураторів релігійного життя насторожувало зростання ролі ДНЗ у поповненні кадрів православного духовенства, зміцнення їх фінансового і матеріально-технічного становища. Особливий наголос на цих тенденціях було зроблено в інформаційно-інструктивній доповіді Ради, з якою виступили її голова Г. Карпов та його заступник С. Белишев на зональних нарадах уповноважених, що відбулися у м. Києві (7—9 травня 1957 р.) та м. Москві (22—25 травня 1957 р.). У них, зокрема, констатувалося, що за останні чотири роки (1952—1956 рр.) кількість бажаючих вступити в духовні заклади зросла майже вдвічі. Якщо в 1952 р. було подано 401 заяву, то в 1956 р. їх надійшло 765. У зв'язку з цим збільшилась і кількість зарахованих осіб: з 245 чол. у 1952 р. до 384 чол. у 1956 р. При цьому, питома вага випускників ДНЗ серед духовенства православної церкви на той час становила 10 %, а викладачів, з числа тих, які закінчили духовні академії — 42 %. Враховуючи виключну увагу питанням духовної освіти з боку церковного керівництва, робився однозначний висновок, що роль духовних навчальних закладів у поповненні кадрів священства буде і надалі постійно зростати³³.

Пояснюючи ставлення інституту уповноважених до вищеназваних процесів, доповідачі визнали, що “яким би небажаним було для нас посилення кадрів церкви, ми не можемо і не повинні вдаватися до яких-небудь прямих адміністративних засобів, спрямованих на обмеження діяльності духовних навчальних закладів, оскільки це було б порушенням радянських законів, що регулюють стосунки між церквою і державою. В той же час зараз не варто йти на розширення мережі духовних шкіл і необхідно всіма доступними нам способами стримувати спроби в цьому плані з боку церковного центру”. Як і раніше, уповноважені зобов'язувалися чітко контролювати дотримання визначених правил вступу в ДНЗ, виконання навчальних програм і планів, знати викладацький склад та учнів духовних шкіл, їх настрої з метою упередження політично шкідливих впливів та виховання лояльних до радянської держави кадрів духовенства. Як виняток, за умов умілої й достатньо переконливої аргументації, допускалося відведення кандидатур з числа абітурієнтів та слухачів, що викликалося політичною доцільністю. Активній вербувальній роботі духовенства і запобіганню вступу в духовні школи певної категорії осіб мали завадити, на думку керівництва Ради, організація заходів виховного характеру та громадського впливу. Визначаючи складність і специфічність роботи по нагляду за ДНЗ, Рада в той же час вважала, що “всі поставлені перед уповноваженими за-

вдання можуть бути успішно виконані ними за умови відповідним чином налагодженої роботи з учнями і викладачами академій і семінарій”³⁴.

Отже, перелік питань, якими мали опікуватися уповноважені на місцях у рамках контролю за діяльністю ДНЗ з роками неухильно зростав. Їх інтерес мав проникати в найважливіші сфери життя навчального закладу, де формувалися основи і забезпечувалися результати його діяльності. Як правило, застереження вищих керівних органів щодо необхідності дотримання чинного законодавства, уникнення адміністрування та невтручання у внутрішні справи духовних навчальних закладів мали суто формальний характер, порушувались і відверто ігнорувались в практичній роботі. Остаточно ж подібні форми і методи роботи утвердилися з кінця 50-х років, коли розпочалося здійснення широкомасштабних програм згортання діяльності духовних шкіл та їх поступового закриття.

Зрозуміло, що забезпечення ефективного контролю за ДНЗ, стримування масштабів їх діяльності обумовлювалося наявністю відповідних за змістом нормативних документів, покликаних жорстко регламентувати внутрішнє життя духовних шкіл. Як не дивно, але саме в цих питаннях на початковому етапі існування ДНЗ було допущено чимало прорахунків. Однією з головних причин, що ускладнювали роботу уповноважених, як дізнаємося з їх численних доповідних записок та інформацій, була відсутність єдиних типових навчальних планів і програм, уніфікованих документів, які б визначали внутрішній розпорядок закладу, функції і права посадових осіб тощо.

Лише з кінця 40-х років ці питання стають предметом особливої уваги РСРПЦ. Як відзначалося раніше, саме з метою систематизації контролю з боку уповноважених за діяльністю ДНЗ у жовтні 1948 р. Рада рекомендувала Московській патріархії розробити “Положення про духовні навчальні заклади” та єдині програми і після вивчення їх на своєму засіданні не пізніше 15 січня 1949 р. подати на розгляд союзного Уряду.

Переглянуте з врахуванням зауважень державних інстанцій і остаточно затверджене Московською патріархією 2 серпня 1952 р. “Положення”, в кінці серпня того ж року разом з типовими навчальними планами було направлено уповноваженим тих союзних республік, де діяли духовні заклади³⁵. Проте вже у липні 1953 р. “Положення про православну духовну семінарію” було замінено “Статутом православних духовних семінарій”, розробленим і прийнятим на нараді ректорів ДНЗ, що відбулася 18—22 липня 1953 р. у Московській духовній академії у Троїце-Сергіївській лаврі³⁶.

Зміст “Статуту”, викладений у 15 розділах та 141 пункті, визначав загальні положення діяльності семінарій, функції і обов’язки ректора, інспектора, його помічника і класних наставників, викладачів, інших посадових осіб. У ньому окреслювалися предмет діяльності педагогічних і розпорядчих зборів правління семінарії, умови прийому, перелік навчальних предметів і розподіл занять вихованців, правила їх поведінки і система виховання. Особливими повноваженнями щодо справ семінарії наділявся єпархіальний архієрей: готував подання на затвердження Навчального комітету Московської патріархії кандидатур на заміщення посад ректора, інспектора, його помічника, викладачів та їх звільнення; розглядав і затверджував протоколи засідань правління семінарії. Що стосується ректора, то всі найважливіші рішення він попередньо мав узгоджувати з архієреєм, а стосунки з іншими установами здійснювати лише через уповноваженого. Концентрація розпорядчих функцій у семінарських справах в особі єпархіального архієрея та ректора закладу була досить зручною органам влади і давала можливість їх руками втілювати в життя переважну більшість задумів.

Програми духовних семінарій містили викладання у переважній більшості суто богословських предметів. Ще 1948 р. Міністерство вищої освіти СРСР виключило з програм духовних шкіл психологію, логіку, історію філософії, педагогіку, посилаючись на декрет РНК від 23 січня 1918 р., яким заборонялося викладання загальноосвітніх дисциплін у пастирських школах. Виняток становили хіба що грецька, латинська, іноземні (французька, німецька, англійська) мови та Конституція СРСР.

Показово, що програми, плани й методичні поради, які розроблялися Навчальним комітетом Московської патріархії, мали типовий, уніфікований характер, надсилалися в усі республіки, де діяли духовні школи, абсолютно не враховуючи їх національної специфіки. Нема підстав припускати, що в духовних семінаріях України викладання велось українською мовою. Адже без будь-яких застережень і для них у переліку предметів наводилася “російська мова”, а під час вступних іспитів вимагалось уміти “грамотно писати по-російськи”. Цілком очевидно, що засвоєння таких предметів, як “Історія і розгляд навчань розколу” та “Історія і розгляд сектантства” мали відбуватися за рахунок вивчення “української автокефалії” та “українського уніатства” як чинників розколу в російському православ’ї. Не важко уявити собі, яким чином могли впливати на формування світогляду семінаристів — майбутніх пастирів в Україні, викладання “Російської церковної історії”, “Історії російської релігійної думки”, відповідно препаративних для потреб Московської патріархії.

Отже, викладання в духовних семінаріях республіки здійснювалося за загальним планом підготовки і виховання прибічників Московської патріархії як складової включення України у великоросійський православний простір.

Відомо, що діючі в Україні семінарії відкрилися не одночасно. Одеська і Луцька духовні семінарії зробили свої перші випуски у 1948 р., а Київська — лише в 1950 р. У перші роки свого існування вони в основному утримувалися на кошти єпархій, при яких діяли семінарії і частково на дотаціях тих, звідки поступали кандидати на майбутніх служителів церкви. Надходили кошти досить нерегулярно, в обмеженій кількості, що не давало змоги адміністраціям ДНЗ належним чином вирішувати питання матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, побуту слухачів та викладацького складу. Ситуація істотно змінилась у 1952 р., коли фінансування семінарій взяв на себе Навчальний комітет Московської патріархії. Вони перестали настільки гостро відчувати потребу в засобах на покриття витрат, пов’язаних з утриманням слухачів стаціонару, отримали можливість кращим з них виплачувати стипендії, здійснити ремонт навчальних і житлових приміщень.

Як довідуємося з доповідної записки уповноваженого РСРПЦ по Україні Г. Пінчука, з 30 048 тис. крб., витрачених семінаріями на 1957 р. за весь час свого існування, 9873 тис. крб. використано ними до 1952 р. Із цієї суми лише 1241 тис. крб. вкладено адміністраціями семінарій на ремонт та розширення зайнятих приміщень. Якщо витрати на одного випускника в період з 1945 по 1952 рр. у Луцькій семінарії становили 30 тис. крб., Одеській — 135 тис. крб. і Київській — 93 тис. крб., то за період 1953—1957 рр. вони становили, відповідно, 114, 105 і 164 тис. крб.³⁷ Звичайно, що подібною статистикою, яка формувалася в кабінетах зацікавлених відомств, оперувати слід досить обережно. Проте навіть за цих застережень можна припустити, що вона достатньо відображала ті тенденції, які визначали рівень забезпеченості функціонування духовних шкіл.

Численні архівні матеріали, власні підрахунки автора дають підстави стверджувати, що з 2162 вступаючих у духовні школи упродовж 1945—1957 рр. було зараховано 947 чол. (43,8 %). Крім того, уже в ході навчального процесу в семінарії додатково було прийнято ще 274 чол. (в Луцьку — 83, Київську — 62, Одеську — 130). При цьому із 721 чол., які подали заяви про вступ упродовж 1945—1951 рр. прийнято 422 чол. (58,5 %), а з 1441 вступаючого у період з 1952 по 1957 рр. — 525, що становило лише 36,4 %³⁸.

У контингенті слухачів 1945—1951 рр. 31,4 % становили діти священнослужителів, а також особи, котрі до вступу перебували на службі в церкві у ролі псаломщиків, оплачуваних регентів хорів, ченців діючих монастирів. У наборах наступних років вони становили 34 %.

Характерно, що коли серед зарахованих з 1947 по 1952 рр. частка осіб віком від 18 до 20 років становила 40 %, то в наступні п'ять років їх кількість зросла до 42,7 %. Збільшення кількості заяв від молоді про вступ до ДНЗ можна пояснити не лише зростаючою активністю духовенства та адміністрацій семінарій по залученню її до отримання духовної освіти, але й введенням прийому до світських навчальних закладів на конкурсній основі. При цьому, серед учнів переважали особи із 7-річною та нижчою освітою. Із 95 чол., зарахованих до семінарій у 1954—1955 н. р., лише 21 % мали закінчену середню освіту. Із 319 слухачів семінарій на початок 1959/60 н. р. особи з повною середньою освітою становили 29,2 %, семирічною і нижчою — 51,8 %. Решта ж 19 % були ті, що закінчили 8—9 класів³⁹.

Відповідні підрахунки й узагальнення автора дають можливість зробити висновок, що найбільшій численності учнів духовні семінарії України досягли у 1955—1958 рр. (1955/56 н. р. — 309 слухачів, 1956/57 н. р. — 366, 1957/58 н. р. — 418, 1958/59 н. р. — 413). Вже на початок 1959/60 н. р. їх кількість істотно зменшується (319), що пояснювалося початком хрещовських гонінь, підготовкою до закриття семінарій.

¹ Кальницький Юрій. Духовні школи в Україні: загальний огляд // ЛіС. — 2001. — № 4. — С. 32.

² Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів в двох томах. 1917—1959 рр. — Т. 1. — К., 1959. — С. 28—30.

³ Теодорович Надія. Російська Православна Церква в Україні. Ч. I. // Український збірник. — Кн. 16. — 1958. — С. 72.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 167; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943—1946 рр. — К., 1998. — С. 198.

⁵ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ), ф. 6991, оп. 2, спр. 1, арк. 17, 18, 19.

⁶ Див.: Гордун Сергій. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // ЖМП. — 1993. — № 1. — С. 46.

⁷ Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 202.

⁸ Там само. — С. 199—201.

⁹ Гордун Сергій. Указ. соч. — С. 46.

¹⁰ ЖМП. — 1946. — № 7. — С. 8.

¹¹ Див.: Поспеловский Дмитрий. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР (Учебное пособие). — М., 1996. — С. 305.

¹² Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — С. 271, 272.

¹³ ДАРФ, ф. 6991, оп. 2, спр. 177, арк. 41.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 3, спр. 192, арк. 115.

¹⁵ Там само, спр. 195, арк. 204—205.

¹⁶ Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 214.

- ¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 156.
¹⁸ Див.: *Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 204; *Теодорович Надія.* Назв. праця. — С. 75; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 152.
¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 16, арк. 39, 40, 41.
²⁰ Там само, арк. 11—12.
²¹ Там само, спр. 61, арк. 11, 39, 40, 19, 45, 46.
²² Там само, спр. 16, арк. 9.
²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 155.
²⁴ ЖМП. — 1947. — № 5. — С. 6.
²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 154.
²⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 219, арк. 2.
²⁷ Там само, арк. 6.
²⁸ Там само, спр. 45, арк. 1, 1 зв., 2.
²⁹ Там само, спр. 48, арк. 15, 15 зв.
³⁰ Там само, спр. 123, арк. 1.
³¹ Там само, арк. 2.
³² Там само, спр. 176, арк. 11—13.
³³ Там само, спр. 195, арк. 204, 209.
³⁴ Там само, арк. 210—212.
³⁵ Там само, спр. 123, арк. 7—12.
³⁶ Там само, спр. 138, арк. 1—21.
³⁷ Там само, спр. 208, арк. 23—24.
³⁸ Тут і далі: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 208, арк. 22—25.
³⁹ Там само, спр. 158, арк. 3; спр. 222, арк. 93.

(Далі буде)

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ Й НАПРЯМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Останнє десятиріччя ХХ ст., яке позначене глибокими геополітичними змінами, виникненням чи відродженням нових держав в Європі, ще раз підтвердило безперечний факт, що зростання інтересу до історії є характерною рисою розбудови незалежної держави. Щодо незалежної України, то чи не вперше за століття її існування стала можливою свобода історичної думки, почався якісно новий етап в її розвитку, процес деідеологізації історичної науки, переосмислення минулого України та українського народу в контексті всесвітньої історії, прийшло, зокрема, розуміння, що історія країни є невід'ємною частиною історії європейської та світової спільноти, що “не може бути історії України без світової історії”¹. Адже на історичну долю українського народу значний вплив завжди мали зовнішні, міжнародні фактори. Цей вплив, переважно негативний, був особливо відчутним у ХХ столітті: не випадково за деякими останніми даними згідно з т. з. сукупним “рейтингом зовнішнього впливу” Україна увійшла в першу п'ятірку держав світу, на розвиток яких події всесвітньої історії минулого століття справили визначальний вплив.

Складні процеси геополітичного самовизначення, вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів міжнародної діяльності Української держави вимагають від істориків всебічного наукового висвітлення витоків, джерел, змісту та проблем встановлення й розвитку міжнародних зв'язків українського народу в минулому. Зокрема, важливого науково-теоретичного і практичного значення набуває сьогодні з'ясування та повне й об'єктивне висвітлення місця та ролі України і т. з. українського питання в цілому в зовнішньополітичних доктринах та політиці зарубіжних країн на різних, особливо переломних, етапах історії. Одним з таких важливих і в той же час складних та малодосліджених періодів в історії українського народу та його відносин з іншими народами й державами світу є міжвоєнні роки, коли внаслідок Першої світової війни на європейському континенті з'явився ряд нових держав, в тому числі й українські державні утворення — Українська Народна Республіка (УНР) та Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) і в міжнародних відносинах особливої актуальності набуло т. з. українське питання.

Про що йшлося, що вкладалося в це поняття різними державами, якою була їх політика щодо України, якими були її мотиви і наслідки для українського народу? Дати вичерпну відповідь на ці важливі й складні питання є актуальним і відповідальним завданням української історичної науки, особливо з врахуванням значного впливу міжнародних зв'язків України і політики щодо неї зарубіжних, насамперед сусідніх, країн на історичну долю українського народу.

Однією з нових європейських держав, що утворилися після Першої світової війни, в політиці якої Україна та українське питання займали у міжвоєнні роки важливе місце і яка істотно вплинула на історичну долю й розвиток українського народу, була відновлена Польська держава. Причому завдяки ряду особливих обставин і факторів ставлення Польщі до України й українського питання в цілому багато в чому відрізнялося від політики щодо української справи інших європейських держав, для яких вона становила лише тактичний інтерес і розглядалася виключно як знаряддя власної стратегії на певному історичному етапі.

В історії України і Польщі відносини між нашими двома державами і народами, які, за виразом польського історика М. Козловського, є “природними сусідами і союзниками”², безсумнівно, особлива сторінка. Більш ніж тисячолітнє їх сусідське спілкування з його як світлими, так і темними сторонами значною мірою відбилося на історичних долях обох країн, а часом мало для кожної з них трагічні наслідки. “Стосунки українців і поляків, — як слушно зазначає відомий дослідник українсько-польських відносин проф. Л. Зашкільняк, — можна оцінити з двох позицій: оптимістичної та песимістичної. І обидві будуть правильними. Оптимістична візія цих стосунків випливає з того факту, що початок ХХ ст. застав обидва народи поділеними між трьома імперіями — Російською, Німецькою, Габсбурзькою, а кінець віку обидва народи зустріли у незалежних державах, які проголосили себе “стратегічними партнерами”. Песимістичний підхід випливає з побоювань, що історичний спадок у свідомості деяких представників обох народів і назагал величезний вантаж взаємних претензій та звинувачень продовжує чинити вплив на свідомість нинішніх поколінь українців і поляків, а сучасний стан українсько-польських взаємин дістався обом народам ціною таких невідплатних жертв протягом усього століття, що залишається небезпека пробудження образ і звинувачень”³.

Особливу складність й науковий інтерес становлять в цьому аспекті українсько-польські відносини у міжвоєнні роки як з огляду на те, що це відбувалося у порівняно недавні від нас часи — ще живі свідки й учасники тих подій, так і з огляду на те, що ці події певною мірою екстраполюють і на сьогодні, на стан українсько-польських стосунків на сучасному етапі. Ані замовчування, ані одностороннє висвітлення цих подій у наш час не пом’якшать болю скривджених і не сприятимуть порозумінню між народами-сусідами. Прямий “шлях до ширшої дружби та єднання пролягає насамперед через правду і взаєморозуміння”, — наголошується у зв’язку з цим у Спільній заяві Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання”⁴.

Враховуючи все це, є нагальна актуальність ретельно вивчити і об’єктивно висвітлити, що ж, і головне — чому саме так відбувалося в той період в українсько-польських відносинах, відокремивши правду від домислів. Це сприяло б громадській думці обох країн виробити правильне уявлення про тогочасні події і зробити для себе належні висновки, щоб не повторювати в тій чи іншій мірі помилок минулого. Адже, як не безпідставно вважають сучасні українські дослідники, “в Польщі продовжує існувати негативний стереотип українця, який був сформований на підставі неповного висвітлення подій історичного минулого”⁵. Це визнають й окремі польські діячі, наприклад сенатор К. Козловський, який на міжнародному симпозіумі у Варшаві, присвяченому 75-річчю пакту Пілсудський — Петлюра, наголошував: “Нас навчили дивитися на українське питання крізь призму польської присутності на цій землі. Треба

нам усім зрозуміти — таки, що поруч існує великий народ із власною культурою, мовою”⁶.

Слід зазначити, що в післявоєнній українській радянській історіографії дослідженню українсько-польських відносин 1918—1939 рр. приділялося мало уваги: ця проблема була предметом замовчування або фальсифікацій та ідеологічних спекуляцій. Зокрема, в УРСР не визнавався самий факт “законності” існування УНР і ЗУНР та українського питання в цілому, що стало значною перешкодою на шляху вивчення проблеми вітчизняними радянськими істориками. Однак навіть і в цих умовах, коли основним об’єктом для наукових досліджень став комуністично-радянський рух за возз’єднання українських земель з СРСР, в 50—80-ті рр. з’явилися праці О. Карпенка, І. Кундюби, С. Макарчука, М. Панчука, Р. Симоненка, Ю. Сливки, І. Хміля та деяких інших українських істориків, в яких на доступному архівному матеріалі аналізувалися плани країн Антанти і США щодо українського питання, розкривалася їхня вирішальна роль у встановленні нових державних кордонів країн Центрально-Східної Європи, доводилася нелегітимність окупації Польщею західноукраїнських земель, висвітлювалося їх пригноблене становище під владою Другої Речіпосполитої. Але в цілому українська радянська історична наука виявилася безпорадною у розгляді ряду важливих аспектів проблеми, які часто пояснювала із “антинаукових та взагалі алогічних позицій”⁷. Про це свідчить і хоча би видана в Києві у брежнєвські часи 10-томна “Історія Української РСР”, де матеріал, вміщений у розділах про становище західноукраїнських земель у 1918—1939 рр., далекий від історичної правди.

Не будемо, однак, надто суворо оцінювати написане авторами цих публікацій, оскільки вони були поставлені в такі рамки своєї роботи, що по-іншому написати не могли. Будь-які спроби наблизитися у висвітленні обраної теми до грані об’єктивізму могли б тільки для автора мати великі неприємності від тодішніх властей. Згадаймо хоча б остракізм, якому був підданий львівський історик О. Карпенко за те, що він наважився в одній з своїх публікацій по-іншому, ніж це було прийнято в офіційній радянській історіографії, висвітлити питання, зв’язані з історією Західно-Української Народної Республіки.

Ряд публікацій про українсько-польські відносини 1918—1939 рр. з’явився в післявоєнні роки в українській діаспорі, але це є предметом окремого висвітлення. Відзначимо лише, що коли брати ці публікації в цілому, то антипольські мотиви в багатьох з них переважали над об’єктивністю і безсторонністю у висвітленні даних відносин у міжвоєнний період. Хоча слід сказати, що в останні роки ця тенденція різко пішла на спад: прикладом є хоч би відома праця О. Субтельного “Україна. Історія”, яка декілька разів перевидавалася в незалежній Україні, новітні публікації Т. Гунчака, Б. Осадчука, М. Палія, Р. Шпорлюка та деяких інших вчених української діаспори.

Щодо метрополії, то ситуація в цьому відношенні корінним чином почала змінюватись з утворенням в 1991 р. незалежної Української держави. Нарешті з’явилися умови для об’єктивного наукового висвітлення складних питань українсько-польських відносин міжвоєнного періоду*. Більш ґрунтовний підхід до вивчення даної проблеми, відкритий доступ

* Зокрема, одну з перших спроб наукового аналізу сучасної української історіографії українсько-польських стосунків у Другій Речіпосполитій зроблено волинським істориком М. Кучерепою. Див.: Kuczerepa M. Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej // *Historycy Posocy i Ukraińscy wobec problemu XX wieku.* — Kraków 2000. — S. 146—165.

до джерельних матеріалів в архівах України, можливість поїхати попрацювати у польських та інших закордонних архівах, доступ до друків, що до початку 90-х рр. були заховані в так званих спецховищах (насамперед праць визначних державних діячів періоду українських національно-визвольних змагань — В. Винниченка, С. Петлюри, І. Мазепи, С. Шелухіна, М. Шаповала, О. Шульгіна, Д. Дорошенка, М. Лозинського, численної мемуарної літератури, періодики тих часів тощо), дозволили тим в Україні, хто присвятив себе служінню історичній науці, по-новому подивитися і на українсько-польські відносини міжвоєнних років, переосмислити їх. Щоправда, аналізуючи сучасний стан розвитку вітчизняної історичної науки, мусимо визнати, що зараз в Україні спостерігається певне різноголосся у висвітленні проблем історії України новітнього періоду, в тому числі і щодо українсько-польських відносин, починаючи з 1918 р. Частина істориків, зрештою невелика, залишилася на старих позиціях, продовжуючи перебувати в полоні стереотипів, вироблених у радянські часи. Інші — змінили свою точку зору в цьому питанні. Нарешті, появилось молоде покоління українських науковців, вільне в своїх поглядах й умовиводах від усяких стереотипів, які так обтяжували старше покоління істориків.

Перших кілька років української незалежності пішли на вивчення нових архівних документів, осмислення історичного матеріалу і переходу до написання на основі цього конкретних праць, хоча окремі публікації, що знаходилися у “шухлядах” деяких істориків, з’явилися уже в ці роки. З другої половини 90-х рр. минулого століття з’являється все більше і більше публікацій, присвячених тій чи іншій проблематиці українсько-польських відносин 1918—1939 рр. Перші позиції у цьому зайняли західноукраїнські історики, насамперед львівські, що цілком зрозуміло. По-перше, для населення Галичини й Волині ця тематика більш злободенна, ніж, скажімо, для мешканців Східної України. По-друге, у місцевих архівах відкрито чимало необхідних для вивчення і висвітлення даної проблематики документів і матеріалів, що звичайно сприяло роботі істориків Львова, Луцька та інших міст регіону, так само як і їхні досить багаті історіографічні традиції у дослідженні українсько-польських відносин у попередні роки.

Одночасно слід відзначити дедалі зростаючий інтерес до цієї проблематики і в середовищі істориків Наддніпрянської України, в тому числі київських вчених. Свідченням цього є цілий ряд їх нових публікацій, присвячених як взагалі історії України періоду визвольних змагань, так і конкретно українсько-польським відносинам цього періоду. Серед них насамперед слід назвати фундаментальні академічні видання, підготовлені Інститутом історії України НАН України: “Історія України: нове бачення”. У двох томах. — Том 2 (К., 1996) (під заг. ред. академіка НАН України В. Смолія), “Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання” (К., 2001) (під ред. В. Литвина), “Нариси з історії дипломатії України” (К., 2001) (під ред. В. Смолія), “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси” (К., 2002) (під ред. В. Смолія), збірник наукових праць “Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” (К., 1993), монографії Р. Симоненка “До концепції багатотомної “Історії українського народу” (міжнаціональний та міжнародний аспекти)” (К., 1993), С. Кульчицького “УРСР в добу нової економічної політики (1921—1928 рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії” (К., 1995), “Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919—1928)” (К., 1996) і “Україна між двома війнами (1921—1939 рр.)” (К., 1999), Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Даниленка “Сталінізм на

Україні: 20—30-ті роки” (К., 1991), О. Рубльова і Ю. Черченко “Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки ХХ ст.)” (К., 1994), А. Гриценко “Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920” (К., 1997), О. Рубльова і О. Реєнта “Українські визвольні змагання 1917— 1921 рр.” (К., 1999), а також колективну працю київських вчених “Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз” (К., 1996) (кер. автор. кол. О. Дергачов), в якій розглянуто місце України та “українського питання” в зарубіжних стратегіях минулого століття, в т. ч. і в польських зовнішньополітичних доктринах (автор — В. Репринцев).

Міжнародне становище України у період національно-визвольної революції 1917—1921 рр., її відносини з країнами Антанти, США і Центральними державами, мирні переговори в Брест-Литовську та їх наслідки, розгляд українського питання на Паризькій мирній конференції детально проаналізовані на основі нових джерел, у тому числі почерпнутих з німецьких, угорських та американських архівів, київськими істориками О. Павлюком у монографії “Боротьба України за незалежність і політика США (1917—1923)” (К., 1996), М. Держалюком у книзі “Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 роках” (К., 1998) та М. Несуком в праці “Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917—1918 рр.” (К., 1999).

Київським вченим належить також пріоритет у вивченні такої цікавої проблеми, як міжвоєнна українська еміграція в європейських країнах (першою серед серйозних наукових праць на цю тему була монографія В. Трошинського “Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище” (К., 1994)) та українські військовополонені й інтерновані у таборах Центральних країн під час і після Першої світової війни та нових державах Центрально-Східної Європи після розпаду Австро-Угорщини і поразки українських національно-визвольних змагань. В Польщі, як відомо, на інтернуванні знаходилась 15-тисячна Армія УНР та перебували понад 10 тисяч українських біженців. Зокрема, на основі широкого кола документальних джерел, насамперед архівних, І. Срібняк у книзі “Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921—1924 рр.)” (К., 1997) простежив діяльність екзильного Уряду УНР щодо збереження та реорганізації інтернованої у таборах Польщі й Румунії Української Армії, в іншій своїй монографії — “Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1920 рр.)” (К., 1999), висвітлив діяльність Союзу Визволення України по налагодженню в середовищі полонених українців національно-патріотичної та культурно-просвітницької роботи, а в книжці “Останній шлях УГА” (Київ—Торунь, 1999), написаній спільно з польськими дослідниками О. Вішкою і З. Карпусьом, простежив обставини перебування та культурно-просвітницьку діяльність полонених старшин Української Галицької Армії в таборі Тухоля в Польщі у 1920—1922 рр. А М. Павленко в книзі “Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924 рр.)” (К., 1999) значне місце приділив еволюції політики польської влади щодо інтернованої армії УНР, режиму полону та його наслідкам, матеріальній підтримці військовополонених українцями Галичини та діаспори і діяльності радянської влади по розкладу контингенту інтернованих у Польщі.

В цих і ряді інших публікацій істориків Києва та й взагалі Наддніпрянщини, наприклад, в колективній монографії дніпропетровських науков-

ців “Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII — перша половина XX ст.)” (Дніпропетровськ, 1998) (за редакцією проф. В. Іваненка), чітко простежується тенденція всебічно розібрати і об’єктивно висвітлити, поряд з іншими складовими українського питання, також важкі проблеми українсько-польських відносин міжвоєнних років. На особливу увагу в зв’язку з цим заслуговує публікація голови Верховної Ради України, професора, члена-кореспондента НАН України Володимира Литвина, присвячена сучасному осмисленню й узагальненню тисячолітнього досвіду співіснування українського і польського народів⁸. На думку відомого українського політика й професійного історика в тисячолітній історії сусідства і взаємодії двох народів, поряд з серединою XVII ст., саме три десятиліття XX ст., починаючи з утворення в 1918 р. Другої Речіпосполитої, потребують сьогодні детального розгляду й нового осмислення. Ї починати слід, наголошує вчений, з українсько-польської війни 1918—1919 рр., яка, на його думку, “за типологією мало відрізняється від українсько-російських воєн 1917—1918 рр. і 1919 р. Це — міжнаціональна війна, одна з тих, які нерідко траплялися в різні часи внаслідок розпаду багатонаціональних країн. Нації борються одна з одною за життєвий простір, за визначення кордону, якого раніше не існувало”⁹. Щодо українсько-польських взаємовідносин міжвоєнного періоду, то вони, як справедливо підкреслює В. Литвин, визначаються насамперед стосунками між українською громадою всередині самої Польщі і Польською державою, причому вони повинні розглядатися в міжнародному контексті: “Ці відносини не могли залишатися внутрішньою справою Польщі, як би цього не бажали польські правлячі кола”¹⁰.

Втім, повернемося до західноукраїнських істориків, чий науковий доробок у висвітленні українсько-польських відносин 1918—1939 рр. за останнє десятиріччя заслуговує на особливу увагу. Серед численних публікацій, що торкаються цієї теми, слід насамперед назвати оригінальну монографію львівського проф. Я. Грицака “Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст.” (К., 1996), де в окремих розділах, присвячених українсько-польським відносинам міжвоєнних років, зроблена спроба багато в чому по-новому, з максимальною об’єктивністю висвітлити їх розвиток, розкрити, зокрема, вплив цих відносин на консолідацію української нації і розглянути польсько-українське протистояння у контексті європейського історичного процесу.

Ряд праць західноукраїнських істориків спеціально присвячений історії ЗУНР та українсько-польським стосункам у Східній Галичині. Серед них заслуговують на увагу оригінальний за змістом збірник наукових праць “Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.” (Івано-Франківськ, 1997), змістовні монографії М. Литвина і К. Науменка “Історія галицького стрілецтва” (Львів, 1990), М. Кугутяка “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.)” (Івано-Франківськ, 1993), Б. Тищика і О. Вівчаренка “Західноукраїнська Народна Республіка” (Коломия, 1993), М. Литвина і К. Науменка “Історія ЗУНР” (Львів, 1995), С. Макарчука “Українська республіка галичан. Нарис про ЗУНР” (Львів, 1997), С. Гелея “Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку” (Львів, 1998) тощо. Залучення ними до наукового обігу нових документів та матеріалів дозволяє глибше зрозуміти характер і особливості українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях, зокрема дипломатичну діяльність уряду

ЗУНР у боротьбі за справедливе розв'язання українського питання в 1920—1923 рр.

Особливу увагу історики незалежної України приділяють українсько-польським відносинам 1918—1921 рр., що є цілком зрозумілим. Адже саме в цей період були посіяні ті зерна цих відносин, що закололися у наступні два десятиріччя. І це, на жаль, були в цілому гіркі плоди. В українській радянській історіографії події цих буремних років пояснювалися просто: лізли польські пани, щоб поневолити Україну, але це їм не вдалося. Про якийсь достовірний науковий підхід до пояснення справжньої суті цих подій не могло бути й мови. Сьогодні ця прогалина в історії взаємовідносин наших народів почала заповнюватися все новими й новими науковими розробками.

З численних публікацій на цю тематику ми б виділили насамперед книжку львівських істориків Б. Гудя і В. Голубка “Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917—1921 рр.” (Львів, 1997), вже сама назва якої свідчить про намагання авторів з максимальною об'єктивністю й великою обережністю інтерпретувати ці складні питання, що в цілому їм й вдалося. Хоча в окремих випадках, при поясненні деяких конкретних подій вони не уникнули певних стереотипів, довірившись, без перевірки фактів, сумнівним, на наш погляд, науково-популярним публікаціям.

Значне місце у публікаціях львівських істориків займає нині українсько-польська, чи точніше — західноукраїнсько-польська війна 1918—1919 рр., що вибухнула в час утворення суверенних національних держав — УНР—ЗУНР і Другої Речіпосполитої. Більше того, подій цієї, за визначенням польських істориків “непотрібної війни”, що забрала життя близько 15 тис. українських і 10 тис. польських вояків і була, знову ж на думку польських вчених, “пірровою перемогою” для Польщі, торкаються практично усі дослідники українсько-польських відносин міжвоєнного періоду, справедливо наголошуючи, що наслідком цієї війни стали не лише здійснення Польщею т. з. політики доконаних фактів і отримання нею у березні 1923 р. сумнівного (з міжнародно-правової норми) права на Східну Галичину і Волинь, але й небувале загострення міжнаціональних відносин у 20—40-ві рр., зокрема військове протистояння між УПА і АК в роки Другої світової війни. Більшість сучасних українських істориків характеризують українсько-польську війну як національно-визвольну проти агресії Польщі на захист незалежності суверенної ЗУНР, що стала правонаступницею державницьких традицій Київської Русі і Галицько-Волинської держави на цих теренах, і цим пояснюють її народний характер та відчутний вплив на розвиток національної свідомості і зростання патріотизму серед широкого загалу українського суспільства.

Поряд із вже згадуваними вище працями західноукраїнських істориків, що торкаються цієї теми, окремі сюжети війни та організацію збройного спротиву полякам розглядають О. Шишка у посібнику “Слідами листопадових боїв” (Львів, 1993) і Б. Якимович у книзі “Збройні сили України: Нарис історії” (Львів, 1996). Участь генералітету УГА і Дієвої армії УНР у війні та повоєнному суспільно-політичному житті стала темою біобібліографічних досліджень О. Колянчука, М. Литвина, К. Науменка “Генералітет українських визвольних змагань” (Львів, 1995) та Я. Тинченка “Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917—1921 роки” (К., 1995). Повоєнні долі стрільцтва і діячів ЗУНР досліджує на матеріалах Центрального та обласних архівів СБУ також київський історик О. Рубльов. У судових справах, які він залучає до наукового обігу, є чимало ма-

ловідомих фактів з історії ЗУНР і українсько-польської війни. Вартий уваги, наприклад, його ґрунтовний висновок про те, що “якщо польські солдати й старшини в українсько-польській війні на теренах Східної Галичини полягли за утримання в складі відродженої Польщі її східних “кресів”, вважаючи це своєрідним відновленням “історичної справедливості”, то, сміємо думати, українські жертви (попри поразку в цій війні) також не були даремні... Західноукраїнська Народна Республіка стала колицкою, з якої вийшли тисячі національно свідомих, самовідданих борців за Україну та її волю... Більшість із них пронесла вірність українському національному ідеалу через усе життя, досить часто крізь тюрми й табори, доводячи відданість Україні власною мученицькою смертю або ж подвижницькою працею. І якби до зусиль цієї, за І. Лисяком-Рудницьким, “однієї провінції” (Галичини), що своїм простором дорівнювала пересічній східноукраїнській губернії, долучилися адекватні зусилля принаймні половини губерній Наддніпрянщини, то очевидно, що справу побудови незалежної України було б вирішено ще в 1918—1919 рр.”¹¹

Значний вклад у висвітлення політичних, військових й міжнародних аспектів цієї війни вносить своїми публікаціями львівський вчений М. Литвин, серед яких на особливу увагу заслуговує його фундаментальна монографія “Українсько-польська війна 1918—1919 рр.” (Львів, 1998). Завдяки широкому залученню до наукового обігу неопублікованих документів з архівів України, Польщі, Росії, Чехії, української та польської воєнно-мемуарної літератури і періодики часів війни йому вдалося з максимальною об’єктивністю, як на нашу думку, розглянути основні етапи українсько-польської війни у листопаді 1918 — липні 1919 рр., простежити хід бойових дій на Галицькому і Волинсько-Холмському фронтах, проаналізувати військове будівництво ЗУНР і організацію Галицької армії та Війська Польського. Позитивною рисою цієї оригінальної праці також є висвітлення автором впливу геостратегічної ситуації у Центрально-Східній Європі на хід і результати українсько-польського збройного протистояння у 1919 р., зокрема розгляд його на фоні відносин Другої Речіпосполитої з УНР, а також країнами Антанти, Румунією, Чехословаччиною.

Проблема українсько-польських стосунків у 1920 р. — інший важливий напрямок досліджень українських істориків на сучасному етапі. І тут теж спостерігається тенденція переосмислити ці події, дати науково достовірну оцінку українсько-польським стосункам весною і влітку 1920 р. Насамперед відзначимо, що поряд з вищезгаданими монографіями та іншими працями львівських істориків останнім часом з’явився ряд цікавих публікацій з цієї теми київських вчених, зокрема Т. Зарецької, І. Лісевича, С. Литвина, В. Сергійчука, В. Солдатенка, І. Срібняка та деяких інших авторів. Водночас їх аналіз свідчить про певні, часом суттєві розбіжності серед сучасних українських істориків, зокрема щодо оцінки Варшавського договору від 21 квітня 1920 р., який, як слушно зазначає С. Литвин, “був і дотепер залишається предметом найсуперечливіших оцінок в історіографії, а також найбільш “уживаним” і найбільш вразливим аргументом в оцінках діяльності С. Петлюри”¹².

Більшість дослідників у дискусійному ракурсі — чи був Варшавський договір помилкою С. Петлюри, а чи справді єдино можливим варіантом продовження боротьби за державність? — головний акцент зміщують на докази безвихідного становища уряду УНР при укладенні цього договору з Польщею і цим здебільшого пояснюють ту непомірно дорогу ціну, яку заплатив Петлюра за допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків. Водночас вони наголошують на непослідовній й безпринципній позиції поль-

ської сторони, яка не виправдала сподівань С. Петлюри, В. Сергійчук, зокрема, стверджує, що “успішний спільний похід українських військ разом із поляками аж до Дніпра навесні того ж року повністю підтвердив правильність квітневої угоди у Варшаві. І якби не зрадницька політика Пілсудського щодо неї пізніше, в березні 1921 р. в Ризі, то ця політична акція не сприймалася б так боляче українським громадянством”¹³. Проте чимала частина українських істориків, зокрема М. Гетьманчук, О. Павлюк, В. Солдатенко та деякі інші дослідники, піддають сумніву висновок про доцільність укладення Варшавського договору та вважають, що достатніх підстав для цього немає. Наприклад, М. Гетьманчук стверджує, що “вторгнення військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри в Україну у квітні 1920 р. мало всі ознаки інтервенції” і тому вважає польсько-український альянс “проти-природним”¹⁴, О. Павлюк, у свою чергу, переконаний, що “акція Пілсудського-Петлюри від самого початку була приречена на невдачу”¹⁵, а Л. Зашкільняк більш зважено оцінює договір між урядами Польщі та УНР як “малопродуктивний” і наголошує при цьому, що “марш на Київ польських та українських військ у 1920 р. мав зворотні наслідки, внісши нові антагонізми до українсько-польських взаємин”¹⁶.

Разом з тим у працях київських істориків Т. Зарецької, І. Лісевича, С. Литвина та І. Срібняка знаходимо більш позитивну й оптимістичну оцінку Варшавського договору. Наприклад, С. Литвин стверджує, що “проблема Варшавського договору полягає не в його “абсолютній” чи “неабсолютній” правильності, позаяк абсолюту як такого не існує загалом, а в політиці — тим паче. Йдеться про договір як об’єктивну необхідність отримати військову і політичну підтримку союзницького чинника проти більшовицьких сил. Маємо підстави говорити про вимушений союз, тимчасовий компроміс для боротьби проти сили, що окупувала Україну і загрожувала Польщі...”¹⁷. Цей автор переконаний, що “попри всю контрверсійність оцінок Варшавського договору в історіографії ... він був єдино можливим шляхом продовження збройної боротьби українського народу проти більшовицького поневолення і за порятунок української державності”¹⁸.

В опублікованій у 1997 р. у Варшаві монографії І. Лісевича “Ostatnia szansa (Stosunki polsko-ukrainskie 1918—1921)”, у свою чергу, на основі нових архівних документів скурпульозно досліджується хід українсько-польських переговорів, які закінчилися підписанням Варшавського договору. Протокольні записи цих переговорів, на думку автора, переконливо свідчать, що вони велися між двома рівноправними партнерами, хоча і не обходилося без гострих дискусій, що спростовує твердження деяких українських істориків про “диктат” Польщі в українсько-польських відносинах весною і літом 1920 р., чому нібито послужив вищеназваний договір. Цю ж позитивістську позицію щодо українсько-польських відносин 1920 р. відстоює І. Лісевич і у своїй новій, досить оригінальній праці “У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень—червень 1920 р.)” (К., 2002). Позитивно оцінюючи Варшавський договір, автор підкреслює, що Ю. Пілсудський, укладаючи цей договір, “добре собі усвідомлюючи велику небезпеку для незалежної Польщі з боку Росії — будь-якої — білої чи червоної, хотів відсунути її якнайдалі від кордонів Речіпосполитої. Виходячи з цього, він вважав, що в національних інтересах Польщі лежить існування незалежної України, яка б стала “буфером” між Польщею і Росією. Крім того, відрив України від Росії значно ослабив би останню в економічному і воєнному відношеннях”¹⁹.

Заслужують на увагу також висновки автора про виправданий прихід 3-ї польської армії до Києва, що відбувся згідно з українсько-польським договором, і тому аж ніяк не можна говорити про встановлення польського окупаційного режиму в Києві, про те, що населення Києва вітало вступ польсько-українського війська до міста і що польське військо вело себе назагал як союзницьке, про його внесок у налагодження мирного життя в місті, забезпечення громадського порядку і спокою його мешканців, у відродження міських органів влади, господарського й культурного життя в Києві тощо. Причому ці нові для української історіографії висновки досить переконливо аргументовані великим фактичним матеріалом, почерпнутим автором головним чином з українських і польських архівів, а також унеерівської преси того періоду. До речі, і у С. Литвина знаходимо заперечення щодо “польської окупації” України та начебто перебування уряду УНР в “обозі політики Польщі”, про що свідчить, наприклад, активна діяльність уряду УНР у той період: тільки від червня до грудня 1920 р., за підрахунками автора, Радою народних міністрів УНР прийнято 240 законів і постанов з усіх сфер державного життя”²⁰.

Якісні зміни в українській історичній науці за роки незалежності відкрили нові можливості для вивчення й об’єктивного висвітлення політики Польської держави в українському питанні на західноукраїнських землях в 20—30-х рр. ХХ ст. В розробці цього напрямку наукових досліджень в Україні перевага, за зрозумілими причинами, теж належить західноукраїнським історикам. Серед значної кількості їх праць слід насамперед відзначити ґрунтовну монографію О. Красівського “Східна Галичина і Польща в 1918—1923 рр. Проблеми взаємовідносин” (К., 1998), в якій на значному фактичному матеріалі зроблена спроба комплексного аналізу українсько-польських відносин у Східній Галичині в контексті польської національної політики у перші п’ять міжвоєнних років. І це, на нашу думку, в цілому автору вдалося. Ним, зокрема, з одного боку, детально проаналізовані програми провідних українських партій з національного питання та їх ставлення до польської держави, а з іншого — висвітлені основні аспекти польської політики щодо українського питання і діяльність провідних польських партій та політичних угруповань в контексті польсько-українських стосунків. Конструктивною, наприклад, видається нам думка автора про те, що, незважаючи на шовінізм польських політичних діячів, більшість польського населення усе ж не бачила в особі українців своїх ворогів, тобто про існуючий потенціал для українсько-польського порозуміння. Про це свідчать й діяльність греко-католицької церкви і особисто митрополита А. Шептицького, що докладно висвітлено в книзі, а також в окремих працях О. Красівського — “За Українську державу і Церкву: громадсько-політична та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918—1923 рр.” (Львів, 1996), і “угодовство” окремих українських політичних діячів, які в тодішній ситуації йшли на співпрацю з польськими властями, однозначне засудження діяльності котрих автором, щоправда, є, на наш погляд, дискусійним. Це ж саме, до речі, стосується його висновків (однозначно негативних) щодо політики Другої Речіпосполитої в галузі культури й освіти, оцінки (вкрай критичної) українсько-польського Договору від 21 квітня 1920 р., твердження про послідовну лінію країн Антанти і США на підтримку територіальних домагань Польщі і оцінки політики Є. Петрушевича в цьому питанні. Однак в цілому монографія О. Красівського, на нашу думку, є оригінальним й істотним внеском в наукову розробку складної теми українсько-польських взаємин в міжвоєнні роки.

Вивченню діяльності політичних та громадських об'єднань Західної України, аналізу української і польської політичної думки, дослідженню концептуальних підходів обох сторін у розв'язанні національного питання в міжвоєнний період присвячені також окремі публікації останніх років Б. Вола, Я. Грицака, Р. Давидюк, Я. Дашкевича, І. Дзюби, П. Дужого, О. Зайцева, Л. Зашкільняка, Ю. Киричука, М. Кугутяка, С. Макарчука, Я. Малика, Ю. Макари, А. Павлишина, В. Потульницького, Я. Серкіза, Ю. Сливки, В. Трофимовича, В. Чуприни, в яких зустрічається чимало інновацій у висвітлення цих складних тем, зокрема про участь представників українських політичних партій в роботі парламенту Польщі²¹, чи спроба критичного наукового аналізу ідеології і практики українського праворадикального руху в довоєнній Польщі, тобто початкового етапу діяльності УВО—ОУН²², чи оригінальний аналіз т. з. прометеїзму як домінуючої концепції східної політики “санацийних” урядів Другої Речіпосполитої у 1926—1939 рр.^{22a}, чи слушне твердження про те, що, незважаючи на всю антиукраїнську політику Речіпосполитої, в Західній Україні встигли сформуватися структури українського громадянського суспільства, які згодом були жорстоко знищені сталінським керівництвом²³. Заслужують на увагу і висновки сучасних українських істориків про неоднаковий рівень національної свідомості українців у різних землях (Галичині, Волині, Холмщині, Підляшші), що відповідно позначилося на відмінності їх стосунків з польськими властями, а також думка, що “негативно впливало на становище українців у Польщі те, що радянські псевдодержави не мали з Польщею безпосередніх стосунків і не проявляли турботи про польських громадян українського чи білоруського походження”²⁴.

Конструктивною видається також думка українських вчених про те, що не лише польська сторона була прихильна до візії “історичних прав”, зокрема щодо “збирання” земель Речіпосполитої, але й українська сторона теж зазнавала впливу історичних стереотипів на кшталт “українських етнічних земель”. Водночас і “Велика Україна”, так само як і “Велика Польща” або, наприклад, “Велика Румунія” і т. п. у тогочасних умовах виглядали анахронічним явищем, оскільки спирались все на ту ж ідею “історичних прав”. Таке мислення історичними категоріями зло пожартувало з провідниками обох народів, котрі з тих чи інших обставин не змогли побачити обрисів нової післявоєнної Європи²⁵.

Соціально-економічний стан західноукраїнських земель у складі Польщі та методи, якими польські власті здійснювали тут свою політику, вивчають В. Дмитрук, М. Кучерепа, В. Прокопчук, І. Таньчин, М. Швагуляк та деякі інші українські дослідники. Досить цікавими, наприклад, є публікації луцького історика М. Кучерепа про національну політику Другої Речіпосполитої щодо українців у 1918—1939 рр., зокрема його книга “Волинь у міжвоєнний період (1921—1939)” (Луцьк, 1994), в яких розроблено класифікацію українських політичних партій Волині, досліджено їх відносини з польською державою, проаналізовано основи та наслідки т. з. волинської політики воеводи Г. Юзевського й т. п. Щоправда, як нам здається, оцінка діяльності цієї неординарної особистості на Волині дещо спрощена і ще потребує додаткового вивчення. М. Швагуляк, у свою чергу, в книзі “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність” (Львів, 1993) розглянув діяльність українських політичних сил у 30-ті рр. і висвітлив спроби їх консолідації, акцентував увагу на польській політиці “пацифікації” та показав її відголос на форумі Ліги Націй. Розгляду українського питання в Лізі Націй в міжвоєнні роки присвячені також наукові розвідки Т. Шинкаренка та В. Кушніра. По-

літику Польської держави щодо українців у сфері освіти, культури та мови досліджують у своїх працях західноукраїнські науковці З. Баран, В. Кислий, Є. Наконечний, М. Романюк, В. Чоповський. А в публікаціях О. Гайової, Б. Завадка, В. Іванишина, О. Іванусіва, О. Купранця, Д. Сіяка, В. Перевезія, І. Пилипіва, Ю. Федоріва, Г. Цвенгроша висвітлюється становище Української Греко-католицької та Православної церков у міжвоєнній Польщі, репресивна щодо них політика офіційних польських властей.

В цілому, активно досліджуючи націотворчі процеси у Східній Галичині і політичну природу українсько-польського протистояння 20—30-х рр. ХХ ст., українські історики практично одностайні у висновку, що саме польська сторона першою повинна нести відповідальність за його конфронтаційний характер і наслідки конфлікту, позаяк Польща здебільшого ігнорувала міжнародні зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод населення Західної України, не враховувала національних та соціальних інтересів української меншості, не спромоглася, зокрема, надати хоча б елементи територіальної автономії південно-східним воєводствам. Оцінюючи характер українсько-польських відносин в міжвоєнні роки, відомий львівський історик Я. Дашкевич, наприклад, переконаний: “Наївно вважати, що їхній характер залежав від підкореного українського народу. Такі події ХХ ст., як окупація Східної Галичини, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі “Б”, культурна й освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, табору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація у парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, “старорусинів”, ходачкову шляхту, глузування з національної гідності українців — усе це разом, та ще чимало іншого могло призвести до того, до чого й призвело: до різкого загострення польсько-українських стосунків, які вилилися в трагічні події 1942—1944 рр.”²⁶ Водночас, як зазначають українські історики, більшість українських політичних партій та громадських організацій засудили терор ОУН проти польських властей на початку 30-х рр. і схилилися до порозуміння з Польською державою на засадах впровадження культурно-національної автономії у Галичині та Волині. І якби польські власті з належною відповідальністю поставилися до справи “нормалізації” 1935 р., то, на думку Л. Зашкільняка, дальший перебіг українсько-польських взаємин мав би цілком відмінне спрямування²⁷.

Нарешті, ще одним напрямком у сучасній українській історіографії українсько-польських відносин є висвітлення власне стосунків Польщі з Українською СРР (з 1936 р. — УРСР) в міжвоєнні роки. Насамперед слід відзначити, що надзвичайно важливою для розуміння сутності українського питання в радянсько-польських відносинах є проблема становлення українсько-польського кордону за Ризьким договором. Цей її аспект дістав досить повне відображення у працях київських істориків С. Кульчицького — “Проблема кордону між Україною й Польщею в радянській політиці 1919—1921 рр. // Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” (К., 1993), В. Боечка, О. Ганжі, Б. Захарчука — “Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан” (К., 1994), В. Сергійчука — “Етнічні межі і державний кордон України” (Тернопіль, 1996). Зокрема, розглядаючи процес формування українсько-польського кордону, українські вчені демонструють виважений та об'єктивний аналіз історичних фактів і справедливо наголошують, що при його визначенні існувало кілька обставин: прагнення українського й польського народів об'єднати в національних межах етнографічні землі, що раніше були поділені між

двома імперіями, претензії польських правлячих кіл на українські землі, що входили до 1772 р. у склад Речіпосполитої, суперечливі інтереси урядів інших держав, насамперед країн переможної Антанти, які по-різному уявляли післявоєнний устрій Європи.

Останнім часом з'явився ряд публікацій українських істориків про зовнішньополітичну діяльність Української СРР початку 20-х рр., зокрема про її участь у процесі реалізації умов Ризького договору в радянсько-польських відносинах. Серед незначної кількості таких праць слід виділити насамперед публікації С. Кульчицького, який, вивчаючи питання утворення в складі уряду УСРР наркомату закордонних справ на чолі з головою уряду Х. Раковським та його діяльності в 1921—1922 рр., наводить цікаві дані щодо відносин УСРР із Польщею. Українсько-польські торговельно-економічні зв'язки у 1921—1924 рр. вивчає рівненський історик С. Журавльова²⁸. А львівський дослідник М. Гетьманчук досить плідно розробляє питання участі делегацій УСРР на мирних переговорах у Ризі, встановлення українсько-польських дипломатичних й торговельно-економічних відносин, участі делегацій УСРР у змішаних російсько-польсько-українських комісіях щодо реалізації умов Ризького договору. Зокрема, висвітлюючи боротьбу більшовицької Росії і Польщі в міжвоєнні роки за володіння розчленованими українськими землями і місце українського питання у зовнішній політиці та взаєминах цих держав, він у своїх працях “Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання й ратифікації Ризького договору 1921 р.” (Львів, 1998) та “Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939рр.” (Львів, 1998) переконливо доводить, що Польща в 1921—1939 рр. не виконувала умов сьомої статті Ризького договору стосовно української національної меншини і здійснювала на західноукраїнських землях дискримінаційну антиукраїнську політику.

В контексті радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду активно досліджуються українськими вченими також питання про становище й життя польської національної меншини в Українській СРР, чому присвячені, наприклад, праці Т. Єременко, О. Калакури, А. Кондрацького, В. Наулка, М. Панчука, Г. Стронського, Б. Чирка та деяких інших істориків.

Значно зріс також інтерес істориків незалежної України до вивчення українського питання в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни, яка стала кульмінаційним пунктом українсько-польських конфліктів у першій половині ХХ ст. Наприклад, загальну ситуацію у Західній Україні напередодні війни всебічно висвітлили М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко в книзі “1939: Західні землі України” (Львів, 1999). А у працях М. Вегеша, Д. Злепка, І. Ільюшина, В. Ковалюка, О. Маначинського, М. Рожика, В. Трофимовича, А. Трубайчука, М. Швагуляка досліджуються події, пов'язані з Мюнхенською конференцією 1938 р., розбудовою Карпатської України і допомогою закарпатцям у державотворенні з боку галичан, окупацією цього українського краю Угорщиною і політикою Німеччини, СРСР та Польщі у цьому питанні, розглядаються особливості українсько-польських стосунків напередодні війни тощо.

Отже, аналіз сучасного стану наукових досліджень українськими істориками українсько-польських відносин міжвоєнного періоду переконливо свідчить, що за роки незалежності ними досягнутий значний прогрес на цьому напрямку розвитку вітчизняної історичної науки. Свого роду підсумковою в плані розвитку сучасної української полоністики стала

фундаментальна праця вчених Львівського національного університету ім. І. Франка Леоніда Зашкільняка і Миколи Крикуна “Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів” (Львів, 2002). Цей перший в українській історіографії синтез історії Польщі, зроблений на підставі глибокого опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури, звичайно, заслуговує окремого аналізу й оцінки фахівців, що, сподіваємося, незабаром буде здійснено українськими і польськими історіографами. Лише зазначимо, що розвитку Польської Республіки в 1918—1939 рр. присвячений один з найбільших розділів цієї праці (розділ 13), в якому особлива увага приділена складним взаєминам поляків з українцями у міжвоєнний період.

Значну зацікавленість українських науковців цією проблематикою засвідчив, наприклад, і П'ятий міжнародний конгрес українців, що відбувся в кінці серпня 2002 р. у Чернівцях. Зокрема, до програми конгресу було включено окремі секційні засідання — “Релігійна і етнопольська ідентичність у Центральній-Східній Європі”, “Питання історії західноукраїнських земель”, “Українці й поляки: історична ретроспектива і сучасність”, “Проблеми історії Холмщини”, “З історії української дипломатії”, “Наукове товариство ім. Т. Шевченка”, “Між Сходом і Заходом: інтелектуальне конструювання українського простору” та деякі інші, на яких було проголошено цілий ряд наукових доповідей з історії українсько-польських стосунків, в тому числі й молодими вченими, що свідчить про нові перспективи її подальшої розробки. Водночас у вивченні цієї комплексної й багатогранної проблеми існує певний дисбаланс між кількістю публікацій, а отже, ступенем вивченості і висвітлення в друках як періоду 1918—1920 рр. і періоду 20—30-х рр. на користь першого з них, так і щодо висвітлення конкретних питань й окремих аспектів українсько-польських стосунків.

Насамперед, враховуючи досвід останніх років Інституту історії України НАНУ з підготовки великих колективних тематичних праць, слід зазначити, що, мабуть, назріла потреба написання великої фундаментальної праці, в якій би на нових методологічних засадах і основі досягнутого рівня історичної інформації комплексно було досліджено місце та роль українського питання у зовнішньополітичних концепціях нововідродженої Польської держави періоду національно-визвольних й державотворчих змагань українського народу та подальшу еволюцію політики Другої Речіпосполитої щодо української справи, висвітлено усі складові українсько-польських відносин міжвоєнних років. До її написання могли б бути залучені як західноукраїнські, так і київські та, можливо, інші відомі дослідники проблеми. Втім, написання такої колективної праці, звичайно, полегшило б також і те, якби попередньо був досліджений і висвітлений ряд окремих маловивчених питань з історії українсько-польських стосунків 1918—1939 рр.

Вимагають в першу чергу всебічного висвітлення внутрішні й зовнішні умови, об'єктивні й суб'єктивні фактори становлення та розвитку польсько-українських міждержавних відносин — дипломатичних, торговельно-економічних, суспільно-політичних і культурних, причому з усіма українськими державними утвореннями міжвоєнного періоду.

Нез'ясованими до кінця залишаються, на наш погляд, усі обставини та етапи приєднання західноукраїнських земель до Польщі, зокрема роль польської дипломатії і міжнародних чинників в цьому, а також сутність, наслідки та значення цієї події в історії як українського, так і польського народів.

Заслугує подальшого всебічного дослідження також політика польських властей в Східній Галичині й Західній Волині, зокрема розкриття мотивів, ідейних засад та форм її проведення на різних етапах. У зв'язку з цією проблемою вважаємо доцільним, наприклад, здійснити порівняльний аналіз політики на українських землях держав, в складі яких вони перебували у міжвоєнний період, — Польщі, Чехословаччини, Румунії, зокрема щодо надання їм автономії. Більш глибокого й об'єктивного висвітлення заслуговують також питання про роль українських політичних партій й громадських об'єднань — УВО—ОУН, УНДО, Фронту національної єдності, УНО, КПЗУ та ін. в суспільно-політичному житті Другої Речіпосполитої. З іншого боку, ще чекає свого об'єктивного дослідження історія діяльності польських політичних партій, зокрема Польської військової організації (ПОВ) в Україні, як і в той період, коли вона здійснювала антиукраїнську діяльність, так і тоді, коли з кінця літа 1919 р. згідно з директивою Ю. Пілсудського вона перейшла на позиції підтримки дій УНР. Досі немає ґрунтового дослідження і місця (нехай і досить скромного) українських господарсько-економічних об'єднань (кооперативних, кредитних спілок й товариств, банків тощо) в економічному житті Польщі і водночас їх досить значної ролі у боротьбі за виживання українського народу в Галичині й на Волині.

Відсутні поки що й комплексні опрацювання про культурне життя на західноукраїнських землях у міжвоєнні роки. Українські історики пишуть, як правило, в основному про діяльність “Просвіти” та утиски її з боку польських властей. Але культурне життя далеко не обмежувалося лише “Просвітою”. У міжвоєнній Польщі існувало, наприклад, досить активне українське літературне життя. Зокрема, нам ще дуже мало відомо про діяльність “великої трійки” краківських “інтелектуалів” — Б. Лепкого, І. Зілинського та І. Фещенка-Чопівського, про товариства Рідна школа, Рідна хата тощо. Ті нечисленні публікації українських літературознавців, що з'явилися останнім часом і присвячені творчості якогось окремого письменника, чи навіть літературним процесам в цілому, — це не вихід із становища. Адже у літературознавців свої підходи до цієї тематики, у істориків — свої. Скажімо, висвітлити діяльність того чи іншого з міжвоєнних літературних об'єднань на фоні тодішнього суспільно-політичного життя Польщі історик легше, ніж літературознавцю, бо він краще знає дану епоху. Було б добре побачити і дослідження, присвячені українській пресі в Другій Речіпосполитій, бо на сьогодні в літературі є різнобій навіть щодо кількості там українських газет, не кажучи вже про оцінку їх впливу на українську громаду. До речі, значною допомогою сучасним українським дослідникам цієї теми стане нещодавно видана в Україні книга українського вченого із США М. Мартинюка “Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914—1939 рр.): Матеріали до бібліографії” (Львів, 1998). Сказане вище про культурне життя цілком відноситься і до українського наукового життя в міжвоєнній Польщі, яке ще чекає свого ґрунтового висвітлення, включаючи сюди, окрім діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, також і діяльність заснованого у 1930 р. у Варшаві Українського наукового інституту, який вніс значний вклад не тільки в тодішнє українське, але й і в польське наукове життя.

І, нарешті, бажано продовжити дослідження з питань формування міжвоєнної української еміграції й біженців в Польщі, зокрема з Наддніпрянської України, ставлення до них польських властей, впливу їх діяльності на розвиток українсько-польських стосунків, як міждержавних, так і культурних тощо. Участь українців у боях польських збройних сил проти

німецьких окупантів у 1939 р. теж практично не розглянута в українській історіографії.

Звичайно, належним чином вивчити і висвітлити усі ці складні питання українсько-польських відносин міжвоєнних років можливо лише у тісній співпраці з нашими польськими колегами. Особливо це стосується спільного пошуку й видання збірок документальних джерел з історії українсько-польських взаємин 1918—1939 рр. У свій час, як відомо фахівцям, у 60—70-ті рр. минулого століття зусиллями московських і варшавських істориків було видано 10 томів “Документов и материалов по истории советско-польских отношений”, де було вміщено і чимало документів про українсько-польські відносини, особливо у 1918—1920 рр. і першій половині 20-х років. Однак ще багато важливих й оригінальних документів і матеріалів з цієї тематики залишилося лежати в польських, українських, російських архівах. Отже, було б добре, якби зусиллями істориків наших двох держав видати їх тепер, без посередництва чи цензури третьої сторони, що значною мірою ліквідувало би ще наявні т. з. “білі” плями в історії українсько-польських стосунків міжвоєнних років. Тим більше, що у нас вже є плідний досвід в такій спільній роботі: мається на увазі фундаментальне двотомне видання “Польша та Україна у тридцятих—сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб” (Варшава—Київ, 1998, 2000), підготовку якого схвально вітали у передмові до видання президенти наших країн. “Як Президент Республіки Польщі, — підкреслив, зокрема, у передмові Олександр Квасневський, — я глибоко переконаний, що майбутнє польсько-українських відносин слід будувати на правді, яка є основою злагоди і примирення між нашими народами. При цьому я свідомий того, що найважчі проблеми виникають з недомовок і фальші, особливо тоді, коли вони стосуються спільної історії. Найбільш правильним шляхом до пізнання правди є використання історичних джерел”²⁹. “Водночас, — наголосив у свою чергу Леонід Кучма, — є всі підстави сподіватися, що значення серії, започаткованої цим томом, вийде за рамки історичної науки. Це відчутний і реальний крок до остаточного звільнення від тягаря минулого, від пов’язаних з ним ідеологічних на шарувань та психологічних стереотипів”³⁰.

Нові перспективи до вивчення складних й малодосліджених питань українсько-польських відносин міжвоєнних років відкривають також міжнародні наукові конференції українських і польських істориків, які останнім часом майже щороку відбуваються у Львові, Києві, Івано-Франківську, Луцьку, Варшаві, Любліні, Кракові, Торуні, Перемишлі та інших містах наших держав. Вони сприяють усуненню розбіжностей при висвітленні болючих аспектів з історії відносин наших двох сусідніх народів та мінімізації негативного впливу історії на сучасні взаємини між Україною і Польщею.

¹ Всеукраїнська нарада деканів історичних факультетів державних навчальних закладів // Укр. іст. журн. — 2002. — № 3. — С. 153—156.

² К о з л о w s k i М. Miedzy Sanem a Zbruczem. Walki o Lwow s Galicje Wshodnia 1918—1919. — Krakow, 1990. — S. 105—106.

³ З а ш к і л ь н я к Л е о н і д. Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією і союзом // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Чернівці, 16—18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. — Чернівці, 2001. — С. 63.

⁴ Голос України. — 1997. — 22 травня.

⁵ Г л і б о в В., Г о р у н Д. Українсько-польські взаємини в пострадянській період // Політика і час. — 1997. — № 5—6. — С. 16.

- ⁶ Цит. за: Конєва Я. Польсько-українські стосунки в історичному та політичному контексті // Розбудова держави. — 1996. — № 5. — С. 39.
- ⁷ Див.: Дашкевич Я. До перебудови в українській радянській історіографії (1989) // Україна в минулому: Збірник статей. — Вип. 9. — К., 1996. — С. 229—230.
- ⁸ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002.
- ⁹ Там само. — С. 30.
- ¹⁰ Там само. — С. 55.
- ¹¹ Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. — К., 1999. — С. 307—308.
- ¹² Литвин С. Х. Симон Петлюра у 1917—1926 роках. Історіографія та джерела. — К., 2000. — С. 255.
- ¹³ Сергійчук В. Постать світового рівня // Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали / Упоряд. В. Михальчук. — К., 1996. — С. 20.
- ¹⁴ Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. — Львів, 1998. — С. 45.
- ¹⁵ Див.: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 385—387.
- ¹⁶ Зашкільняк Леонід. Назв. праця. — С. 66.
- ¹⁷ Литвин С. Х. Назв. праця. — С. 274—275.
- ¹⁸ Там само. — С. 298.
- ¹⁹ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень—червень 1920 р.). — К., 2002. — С. 4.
- ²⁰ Див.: Литвин С. Х. Назв. праця. — С. 279.
- ²¹ Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922—1939 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 1.
- ²² Кульчицький С. В. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920—1939 рр.) // Проблема ОУН—УПА. Попередня історична довідка. — К., 2000.
- ^{22a} Комар В. Л. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926—1939 рр.) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 5. — С. 120—128.
- ²³ Див.: Дзюба І. М. Україна перед Сфінксом майбутнього // Укр. іст. журн. — 2002. — № 3. — С. 16—17.
- ²⁴ Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22—24 вересня 1998 р.). — Чернівці, 2000. — С. 166.
- ²⁵ Див.: Зашкільняк Леонід. Назв. праця. — С. 65.
- ²⁶ Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С. 26—27.
- ²⁷ Див.: Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Torun, 1997. — S. 431—454.
- ²⁸ Див.: Журалова С. П. Українсько-польське економічне партнерство 1921—1922 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 8. — К., 1999; і ж. З історії зовнішніх зносин Української СРР. 1921—1924 рр. / Там само. — Вип. 9. — К., 2000.
- ²⁹ Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939—1941. Т. 1. — Львів—Коломия—Стрий—Золочів—Варшава—Київ, 1998. — С. 10.
- ³⁰ Там само. — С. 14.

Проблеми історії України нового часу

А. О. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський),
А. А. ЗАВООДСЬКИЙ (Кам'янець-Подільський)

ВПЛИВ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ БАЛКАНСЬКИХ СЛОВ'ЯН НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІДЕЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Винятково важливе значення слов'янської ідеї у процесі формування ідеології українського національного руху ХІХ ст. є очевидним і незаперечним. Виникнувши на початку ХІХ ст. з могутнього пориву слов'ян до національного визволення, через усвідомлення спільності етнічних та історичних коренів, подібності політичного становища, вона протягом десятиліть несла в собі могутній потенціал оновлення суспільної свідомості. Завдяки їй слов'яни Східної й Південної Європи змогли об'єднувати зусилля для здобуття політичної свободи у боротьбі із спільними ворогами. Проте на певному етапі в суспільній свідомості слов'янських народів, у тому числі й українського, відбулася девальвація слов'янської ідеї. Причини поступової втрати інтересу українських політичних і громадських діячів до всеслов'янства у другій половині ХІХ ст. крилися як у внутрішніх, так й у зовнішніх факторах. У даній розвідці робиться спроба дослідити вплив одного з найважливіших зовнішньополітичних чинників — визвольної боротьби балканських слов'ян за національну незалежність на трансформацію слов'янської ідеї у суспільній свідомості українців другої половини ХІХ ст.

До здобуття Україною незалежності українські історики мало уваги приділяли цьому важливому періоду становлення суспільно-політичної думки. У десятитомній “Истории Украинской ССР” лише зазначається, що боротьба південних слов'ян сприяла посиленню суспільно-політичного руху та соціальної боротьби в Російській імперії¹. Це зумовлено тим, що, по-перше, радянська історіографія, як й історіографія балканських країн за часів перебування в “соціалістичному таборі”, змушена була досліджувати лише односторонні впливи “великоросів” на історію “менших” слов'янських народів, пропагуючи, таким чином, ідею “старшого брата”. По-друге, підтверджуючи марксистський постулат про примат матеріального у суспільних процесах, причини генези суспільно-політичної думки у ХІХ ст. подавалися лише як наслідок заміни феодальних відносин капіталістичними. По-третє, ця тематика в роки однопартійного керівництва наукою, як слушно зауважив О. П. Реєнт, була своєрідним “мінним полем, яким дозволялося ходити лише тим, хто діставав на це спеціальний дозвіл і вказівки, куди ступати”².

Менш політично заангажованою в цьому плані була зарубіжна історіографія. На Заході з'явився ряд праць, присвячених суспільно-політичній думці Східної та Південної Європи другої половини XIX ст. Трансформації української суспільно-політичної думки від “традиційно-ієрархічної” до “модерно-демократичної”, від “малоросійської” до “власне української” присвячена книга одного з найавторитетніших західних україністів — професора Торонтського університету Ю. Луцького “Між Гоголем і Шевченком”, надрукована в Україні 1998 р. (англійською мовою вийшла у 1971 р.). Ця праця, хоч і вважається у нас літературознавчою, проте багата на історичний фактаж та політологічні висновки і по праву може бути зарахована до такої ділянки історичних досліджень, як “історія ідей”. Луцький досліджує проблеми трансформації суспільно-політичної думки українців.

1997 р. українською мовою вийшла у світ книга німецького вченого Д. Гайера “Російський імперіалізм. Взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики”, в якій досліджується “слов'янська специфіка” генези політичних ідей у Росії, розглядаються російський панславізм і слов'янофільство. Деякі радикальні прояви цих явищ характеризуються як типові для країн, що вступають у капіталістичну фазу розвитку. Книга також не позбавлена ідеологічних штампів, упереджених підходів і поверхових висновків. Проте деякі положення цієї праці щодо впливу балканських подій на розвиток слов'янофільських ідей залишаються актуальними й нині.

Книга відомого славіста, професора історії університету Нотр Дам (США) А. Валіцького “В полоні консервативної утопії”, що побачила світ в українському перекладі 1998 р., є унікальним дослідженням за вичерпністю трансформації слов'янофільської доктрини в Російській імперії. Її автор проаналізував слов'янофільство в різних його аспектах і перспективах. Беручи до уваги велику соціологічну самосвідомість слов'янофілів, він подав їх концепції мовою соціології, дослідив проблематику світоглядної полеміки XIX ст. між Заходом і Сходом. А. Валіцький докладно висвітлив сфери взаємних інтелектуальних контактів слов'янофілів та їх безпосередніх антагоністів, вказав на те, що саме загострення російсько-турецьких відносин і хвиля шовінізму, якою супроводжувалися дії російської армії в Молдавії та Волощині, призвели до поступового переростання слов'янофільства у панславізм³.

У 1998 р. історики України отримали змогу ознайомитися з статтею американського вченого Марка фон Хагена “Держава, нація й національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX століття”, що була опублікована в “Українському історичному журналі”⁴. Намагаючись осягнути глибинні тенденції становлення націй у Російській імперії, автор досліджує вплив ідеологій російського націоналізму і панславізму на зміну векторів зовнішньої та внутрішньої політики царату. До деяких його висновків, зокрема тих, що торкаються проблем становлення української суспільно-політичної думки, варто поставитися з певним застереженням.

Праця американського вченого Б. Андерсона “Уявлені спільноти”, що вийшла українською мовою 2001 р., подає переконливу інтерпретацію процесів зародження й формування національної свідомості в ранньомодерних суспільствах. Надаючи вирішального ідеологічного та політичного значення появі “національних друкованих мов” у Східній і Південній Європі першої половини XIX ст., автор торкається проблеми зародження національних рухів на Балканах та в Україні⁵.

Спробу проаналізувати суспільно-політичну думку Наддніпрянщини й оцінити роль Миколи Костомарова в творенні української національної ідентичності середини ХІХ ст. робить Д. Сондерс. Автор дає належну оцінку історичним і просвітницьким працям видатного українського діяча, вказує на їх виняткове значення для розвитку українського руху в Наддніпрянщині, вважає їх основним внеском у “потенціал виживання української нації”. Проте, на наш погляд, Сондерс недооцінює внесок Костомарова у розробку ідеї всеслов'янської єдності (як недооцінює і значення самої цієї ідеї в суспільно-політичній думці України). Він розглядає генезу костомарівських ідей поза контекстом епохи, не враховує зовнішніх впливів на суспільну думку в Україні, тому помилково критикує його політичне кредо і називає “ніким іншим, як звичайним пристосуванцем”⁶.

Вищезазначені проблеми української історії розглядалися у працях “Соціальні передумови національного відродження у Європі” М. Гроха (1985), “Національна ідентичність” Е. Сміта (1991, український переклад 1994), “Український вплив на російську культуру, 1750—1850” Д. Сондерса (1994). Цих питань торкалися зарубіжні дослідники О. Субтельний, С. Єскельчик, О. Прицак, П. Магочий, А. Жуковський та ін.

В останнє десятиріччя спостерігається зростання інтересу до проблем взаємовпливів суспільно-політичної думки слов'янських народів другої половини ХІХ ст. серед істориків-славістів Росії. 1993 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція “Роль церкви в історії народів Центральної і Південно-Східної Європи”. В збірник матеріалів конференції увійшли статті В. Виноградова, В. Грачова, А. Шем'якіна, В. Хевроліної⁷, що в тій чи іншій мірі торкаються нашої проблеми. В 1997 р. у Москві побачив світ збірник статей “Славянский вопрос: веки истории”⁸, автори якого досліджують слов'янську ідею середини ХІХ ст. у її різноманітних проявах.

Однак історія української суспільно-політичної думки в зазначений період не могла бути об'єктивно відтворена, допоки за її дослідження не взяли українські історики. На якісно новий рівень досліджень науковці вийшли ще до здобуття Україною незалежності. Цікаві історичні матеріали подані у тритомному збірнику документів за редакцією П. Соханя “Кирило-Мефодіївське товариство”, що вийшов у 1990 р. По-новому збагнути роль інтелігенції в процесі становлення національного руху зробила спробу в монографії “Интеллигенция на Украине. ХІХ в.” Н. Шип⁹. Проблемам становлення українського націоналізму присвячена колективна монографія, підготовлена в Інституті історії України НАНУ “Нариси з історії українського національного руху”¹⁰. В ній подано цілий ряд психологічних, політичних, ідеологічних факторів становлення та розвитку національної самосвідомості. Автор одного з розділів В. Сарбей подав періодизацію національного руху в Україні.

Багато цінної інформації щодо розвитку суспільної думки у другій половині ХІХ ст. міститься у ґрунтовній колективній праці, виданій Інститутом історії України НАНУ “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)”¹¹.

Проте всі схеми й теорії цих досліджень мають суттєвий недолік: їх наукові конструкції нехтують зовнішньополітичним “кліматом”, в якому розвивалася суспільно-політична думка України, їх основа побудована на принципі “самодостатньої еволюції”. Складається враження, що існують “гени”, які на певному етапі впливають на напрямок суспільної думки і, таким чином, задають програму майбутнього розвитку українського національного організму, в процесі якого з'являється типовий набір ознак,

притаманний кожній нації. Внутрішня генеза постає як закономірність, а усі зовнішні впливи — як низка випадковостей, що заважають чи, навпаки, сприяють розвиткові¹².

Наприкінці 90-х років з'явився ряд проблемних досліджень, автори яких намагалися поламати усталені стереотипи щодо генези суспільно-політичної думки в Україні, пов'язати її із загальноєвропейськими процесами. Одним з таких досліджень є стаття С. Світленка “Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему”¹³, в якій історик зазначив, що лише ґрунтовна розробка цієї проблеми у контексті загальноєвропейського суспільно-політичного руху дасть можливість простежити усі фази виникнення й розвитку такого важливого історичного явища, як народництво.

У 1999 р. вийшла монографія Г. Касьянова “Теорії нації та націоналізму”, в якій висвітлюються передумови виникнення націоналізму в Україні, подаються нестандартні для вітчизняної науки висновки щодо появи тих чи інших суспільних ідей в українській свідомості ХІХ ст. У цьому плані заслуговує на увагу інша праця цього ж автора “Українська інтелігенція на рубежі ХІХ—ХХ століть: соціально-політичний портрет”¹⁴.

У 2001 р. побачила світ праця молодого київського дослідника М. Розумного “Українська ідея на тлі цивілізації”. У її другому розділі автор намагається дослідити процес формування національної ідеї у суспільній свідомості українців та її вплив на становлення української нації. Він справедливо стверджує, що українську історію, її логіку неможливо оцінити поза глобальним цивілізаційним процесом. Саме загальнозначущі конструкції європейського теоретичного мислення слугують смисловими містками між тим, що нам відомо про українську історію, і тими оцінками, які ми цим відомостям даємо, між інформацією та інтерпретацією¹⁵.

Наше минуле, на думку автора, необхідно розглядати у контексті сучасної йому епохи, враховуючи її специфічні й невідворотні закономірності. Лише тоді ми будемо знаходити у власній історії менше причин для зневіри, уважніше ставитимемося до проблем сьогодення, сміливіше дивитимемося у майбутнє.

Проблем впливу боротьби південнослов'янських народів за незалежність на суспільно-політичну думку в Україні торкались історики-слависти. Участь студентської молоді з Балканського півострова у суспільному житті Наддніпрянщини відображена в науковій праці О. Павлюченка “Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга пол. ХІХ ст. — поч. ХХ ст.)”¹⁶. Дисертаційне дослідження на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук В. Субботіна присвячене впливам відродженої болгарської державності на розвиток стосунків громадськості України та Болгарії у 1878—1885 рр. Автор приділив значну увагу взаємовпливам болгарської православної церкви та православної церкви в Україні¹⁷.

Досліджуючи зовнішні фактори, які впливали на розвиток суспільно-політичної думки в Україні другої половини ХІХ ст., насамперед варто зазначити, що переважна більшість слов'янських народів на початку ХІХ ст. жила в багатонаціональних імперіях, не мали або втратили власну державність і змушені були силоміць здобувати незалежність. Враховуючи політичну ситуацію у Східній та Південній Європі і рівень розвитку національної свідомості серед слов'янства, можна стверджувати, що завдання було з надважких. Тому національні еліти цих народів намагалися конструювати оптимальні проекти демократичних антиімперських слов'янських союзів і федерацій. Деякі прагнення й проекти слов'янських народів різко відрізнялися між собою, а в окремих випадках були цілком антаго-

ністичними. Проте наявність спільних ворогів, спорідненість долі у минулому та надії на незалежне майбутнє стали для них могутніми об'єднавчими факторами.

Коли під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. російська армія генерала І. Дибича (в якій було багато вихідців з України) зайняла ряд міст Північної Болгарії, це стало значним поштовхом для піднесення визвольного руху болгар. Почали формуватися добровольчі загони, які відразу ж отримували російську зброю. Ватажком одного з таких загонів, що налічував 1,5 тис. осіб, був відомий болгарський патріот Г. Мамарчев¹⁸. Його звернення до петербурзької влади, в якому вказувалося на культурну, релігійну, мовну спорідненість південних і східних слов'янських народів, облетіло весь слов'янський світ. Визвольна боротьба балканців значно активізувалась і, як наслідок, зміцнилася й розширилася автономія Сербії та Дунайських князівств. У цей час розпочався процес формування болгарської нації. Адріанопольський договір, що був заключений після війни, не надав самостійності болгарському народові, і це викликало хвилю нових повстань у Болгарії.

Серед слов'янських народів зросли інтерес та співчуття до проблем братів-болгар, активізувався процес формування слов'янської ідеї у суспільній думці. У Відні виник філологічний гурток, основу якого становили галицькі українці та карпатські русини. Його відвідували основоположники різних слов'янських культур — серб В. Караджич, словенець В. Копітар, українець П. Паславський. У цьому осередку обговорювалися здобутки кожного з етносів, формувалася спільна концепція майбутньої слов'янської ідеї. Згодом з їхньої спільної праці народилися граматики Й. Левицького і М. Лучкая¹⁹. Таким чином, можна стверджувати, що перший “балканський вплив” визвольної боротьби слов'ян півострова на трансформацію суспільно-політичної думки в Україні розпочався на початку 1830-х років у Галичині.

Суспільна думка Наддніпрянщини відреагувала на балканські події трохи пізніше, власне, десь у 40-х рр. ХІХ ст., коли під час діяльності Кирило-Мефодіївського товариства зародилась ідея “федерації рівних і братерських слов'янських народів” з центром у Києві. Проблема взаємовпливів ідей цього товариства та національно-визвольного руху південних слов'ян хоча і досліджувалась істориками²⁰, проте потребує сучасних підходів і подальшого вивчення. На дослідників тут чекає багато труднощів, бо при всьому багатстві документів і свідчень визначити єдину концептуально завершену форму слов'янської ідеї у кирило-мефодіївців дуже важко. Навіть царські чиновники, які розслідували їх діяльність по гарячих слідах, не змогли провести межу між “слов'янством” та “українством” у цих “бунтівників”²¹.

Сучасний дослідник А. Круглашов, виводячи “формулу взаємозалежності національної та слов'янської ідеї”, вказує на те, що “ідеї кирило-мефодіївців, на відміну від їх попередників, не підпорядковували інтереси українців загальнослов'янським потребам, а обґрунтовували можливість задоволення українських національних прагнень через розв'язання всеслов'янських питань”²². Припинення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства тимчасово призупинило генезу слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці. Деякі сучасні дослідники вкладають в уста братчиків модерні гасла, і вказують на те, що ті ставили перед собою мету здобуття незалежності для України. Такі припущення важко узгоджуються з думкою головного теоретика і речника кирило-мефодіївців — Миколи Костомарова, який у 1846 р. писав П. Кулішеві, що він не українець і що

“тільки з гуманістичної ідеї” обертається між українофілів. Слід також зауважити, що через кілька десятиліть цей же “ідеологічний провідник України”, як назвав його пізніше М. Грушевський, оцінив українську літературу як літературу для хатнього вжитку, як доповнення до російської літератури ²³.

Враховуючи вислови і дійсні наміри кирило-мефодіївців, ще важче погодитися з висновком А. Круглашова про те, що “серед найбільших досягнень цього періоду було визначення завдання боротьби за відновлення української державності” ²⁴. Не сприймається й теза Ю. Луцького про те, що “...Шевченко засуджував російський імперіалізм і обстоював українську незалежність” ²⁵. Такі категорії, як “імперіалізм”, “українська незалежність” тощо є надбанням політології ХХ ст. і ніяк не можуть бути застосовані до пояснення процесів, які відбувалися в суспільній свідомості українців середини ХІХ ст. Історична роль кирило-мефодіївців полягає у тому, що вони першими з українців вказали на можливість подолання антагонізмів між братніми слов'янськими народами шляхом добровільного політичного утворення — Всеслов'янської федерації.

Після ганебної поразки Росії у Кримській війні 1853—1856 рр. розпочався другий “балканський вплив” на генезу слов'янської ідеї. Проявився він у кількох аспектах. Перший був пов'язаний з тим, що в Болгарії з новою силою спалахнув рух за незалежну національну церкву. З ініціативи православної церкви в Україні народ почав надавати матеріальну допомогу єдиновірним болгарам, таким чином підтримуючи їх у боротьбі за автокефалію. В усіх українських губерніях були утворені благодійні комітети. У пресі з'явилося більше матеріалів про всеслов'янську єдність і знуцання мусульманської влади над православними сербами, чорногорцями та болгарами.

Другий аспект був пов'язаний із змінами, що відбувались у російській суспільній думці після війни: російське слов'янофільство почало трансформуватись у панславізм (у працях багатьох дослідників ці два явища не розрізняються). Безпосередньою причиною такого перетворення були нереалізовані зазіхання царату на інкорпорацію південних слов'ян у Російську імперію. Щоб посилити свій статус у слов'янському світі, правлячі кола останньої вирішили використати слов'янофільську ідеологію. Однак для цього їй потрібно було суттєво модифікувати ²⁶. Скориставшись термінологією тих років, можна висловитися так: “панславізм духовний” мав поступитися місцем “політичному панславізмові”. Внутрішнє відродження російського суспільства на християнських засадах і в “давніх слов'янських” традиціях, що імпонувало багатьом українофілам, відступало на другий план перед потребою зовнішньої експансії російського царату. Інтереси “всеросійської слов'янської єдності” заступалися інтересами “єдності всеслов'янської”.

Після хвилі великодержавного російського шовінізму, що прокотилася сторінками усіх офіційних видань, слов'янська ідея, хоч і продовжувала залишатися панівною в українській суспільно-політичній думці, проте втратила забарвлення українського всеслов'янського месіанства. Дедалі більше окреслилося намагання показати можливість задоволення українських потреб у межах Російської імперії за умови успіху реформ Олександра ІІ. Побойуючись репресій і жадаючи привернути увагу російських уряду та громадськості хоча б до найскромніших бажань “братів внутрішніх”, українська інтелігенція змушена була демонструвати свою повну лояльність до панславізму.

Польське повстання 1863 р., що охопило частину українських земель, ще більше загострило стосунки між владою й українством, яке повсякчас

намагалося спростувати підозри в “малоросійському сепаратизмі” та запевняти у неможливості “одірвання” України від Росії. “Політичне життя Малоросії давно скінчилося, — писав П. Куліш у листі до М. Юзефовича, — те життя, що відбувається в мові, у вбраннях, звичаях тощо — назову його хоч би й поетичним — також рік у рік втрачає свою виразність. Малоросія невдовзі зіллється в одне тіло з Росією. Це й добре...”²⁷.

Проте демонстрація української лояльності не викликала очікуваної реакції з боку царату. Наївну пропозицію українців у співпраці було відхилено. Імперія не потребувала допомоги в об’єднанні слов’ян. Придушення польського повстання стало водночас періодом особливого наступу на українську культуру та її діячів. Почалися репресії й інсинуації. Так, у справі П. Чубинського подавалися суперечливі свідчення заарештованого громадівця В. Синьогуба, в яких він указує, що метою громади було з’єднання слов’янських племен — сербів, болгар, росіян, малоросів і поляків — та цілковита незалежність Малоросії. Неймовірна теза про “цілковиту незалежність Малоросії” була, без сумніву, сфабрикована самою поліцією і спростована на подальших допитах іншим громадівцем — В. Антоновичем. Чубинського попри все було заслано до Архангельської губернії²⁸.

Незважаючи на репресії, дедалі активніше почала проявлятися національна самоідентичність серед, так би мовити, “рядового” українства, особливо молоді. Відомий на Правобережжі молодіжний рух “балагулів” якраз і був позасвідомим, проте навмисним проявом такої самоідентичності²⁹. Начальник літинської волосної поліції з острахом повідомляв подільського генерал-губернатора про те, що “уж слишком стал заметен повсюду костюм хлопоманов, или так называемый русинский, состоящий в уподоблении костюму крестьянскому... Такие костюмы носят даже самые зажиточные и имеющие значение помещики, с той лишь разницей, что кафтан на них не из толстого или крестьянского сукна, а из сукна довольно ценного”. Дізнавшись про такі “вольності”, подільський губернатор “предписал” поліції “суворо следит за этим и кто будет замечен в ношении платьев национальных или каких-либо условных знаков, предавать этому значению как заявлениям против существующего правительства, и предавать его полицейскому суду”³⁰.

Царату для проведення успішної політики “об’єднання слов’ян” поза межами імперії потрібна була повна “слов’янська єдність” в її межах. З подачі урядових кіл почалися відомі інсинуації М. Юзефовича, що доповнювалися відкритим цькуванням українства у газеті “Киевлянин”, редактором якої був В. Шульгін. Про атмосферу підозри, яка принижувала людську гідність і створювала нестерпні умови існування для української інтелігенції, свідчить той факт, що О. Кістяківський заповідав розголосити зміст своїх потаємних записів через п’ятдесят років після своєї смерті³¹. Цькування у пресі українських діячів викликало справедливий спротив останніх. У газеті “Голос” була надрукована відповідь М. Лисенка на статтю анонімного автора “Современное украинофильство”, в якій українські слов’янофіли звинувачувались у “сепаратизмі”. Український композитор засудив ці звинувачення, а “Русский Вестник”, де друкувалися ці статті, назвав “органом московского мракобесия и чаромутия”³².

Нова хвиля шовінізму змусила українську інтелігенцію вдатися до організації опору, спонукала до пошуків союзників у боротьбі проти царату. Природно, що такими союзниками насамперед могли стати слов’янські народи. В суспільній думці по-новому осмислюється слов’янська ідея та її значення для України, відбуваються пошуки шляхів її трансформації, пристосування до суто українських потреб.

Наприкінці 60-х рр. у колах свідомої української інтелігенції почала формуватися традиція політичної агітації проти Російської імперії. З'явилися намагання довести слов'янам хибність ототожнення українців і росіян, підкреслювалися національні відмінності між двома народами. Вперше це простежується в драгоманівській праці “Література російська, великоруська, українська і галицька”, опублікованій у газеті “Правда” наприкінці 1873 р. — на початку 1874 р. У редакційній статті “Правди” — “Чи може бути згода між русинами і “руськими?” давалася однозначна відповідь: ніякої згоди бути не може”³³.

На противагу ідеї об'єднання слов'янських народів під скіпетром Романових українські мислителі висунули ідею докорінної зміни політичної карти Центральної та Східної Європи і заснування на уламках імперій вільного союзу слов'ян. “Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всякими іншими слов'янськими і неслов'янськими..., що українському громадському чоловікові, власне, з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних... Товариство всеслов'янське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І, певно, що державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляться тільки у вільній спілці всеслов'янській, до котрої початок мусять пожити Спілки всіх поступових товариств по слов'янських породах”³⁴.

Антиросійські настрої серед української інтелігенції стали впливовим чинником, який викликав зацікавлення європейських столиць, особливо Австрії. З іншого боку, антиімперські настрої серед слов'ян сусідніх держав — галицьких українців, сербів та болгар — намагалися використати у Петербурзі, бажаючи перетворити ці народи на власних підданих. Для України з'явився шанс скористатися конкуренцією імперій за право стати єдиним захисником слов'янства. Українці по два боки кордону починають шукати підтримки у “ворогів своїх ворогів”³⁵. У суспільно-політичній думці склалася парадоксальна ситуація. Українська інтелігенція Австро-Угорщини через свої сподівання на допомогу “Росії-визволительниці” більшою мірою переходить у табір слов'янофілів. Відбувається консолідація українців Галичини навколо міфу про “єдиний руський народ” від Тиси до Амуру. Росія вбачалася єдиним захисником усіх слов'ян. З іншого боку — українська інтелігенція підросійської України, шукаючи підтримки на Заході, все більше захоплюється ідеями західництва.

Значну роль в ідейній еволюції українофільства відіграв М. Драгоманов, якого можна назвати “могилянником” слов'янської ідеї в українській свідомості. На його погляди щодо майбутнього слов'янських народів найбільше вплинули події на Балканах, особливо визвольна боротьба болгарського народу, з яким міцно звела його доля. Видатний українець написав про боротьбу балканців десятки статей, більш ніж на шість років пов'язав своє життя з процесом творення болгарської держави.

Публіцист завжди цікавився проблемами стосунків Порти зі слов'янами. 1876 р. у Києві вийшла книжечка Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків”. Саме його гострі статті з проблем національного руху привели до кризи старих та появи нових уявлень про майбутнє українства.

Драгоманов на початку своєї політичної діяльності вбачав майбутнє українського народу серед рівноправної федерації усіх слов'янських народів. Проте, перебуваючи у 1873 р. за кордоном, він остаточно пересвідчив

ся в тому, що саме європеїзм, який не відкидає “приватних національних варіацій загальних ідей і форм, є найкращою основою для українських автономних домагань”³⁶.

Разом з Драгомановим розчарувалась у слов'янській ідеї і певна частина української громадськості. Так, О. Кістяківський у березні 1876 р. зробив запис у своєму щоденнику, що ще років вісім-дев'ять тому він перестав бути українофілом політичного спрямування, залишаючись одночасно вірним своєму народові³⁷.

За словами самого М. Драгоманова, від цього часу він “задумав критично переглянути всю тодішню українофільську і народовську ортодоксію, показати її безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити теж саме і з ортодоксією московсько-панруською, — а, нарешті, дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах”³⁸.

М. Драгоманов критикував старогромадівських українофілів на чолі з Галаганом за значну відсталість від європейських ідей у науці та політиці, за намагання “вирішувати усі питання одним національним духом, як у московських слов'янофілів”³⁹. Публіцист навіть посягнув на діяльність слов'янських благодійних комітетів, які організовували матеріальну допомогу для балканських слов'ян і були своєрідними “священними коровами” в очах громадськості: “Вони не розуміють, який зв'язок має бути між Росією та іншими слов'янськими племенами, не розуміють того, що намагаються обрусити слов'ян і ослов'янити Росію, що залучають слов'янських братів до служби на Росію...”⁴⁰.

Відразу ж після виходу відомого Емського указу в статті “Чистое дело требует чистых рук”, опублікованій у петербурзькій газеті “Молва”, Драгоманов натякнув, що Росії, перед тим як почати звільняти слов'янських братів на Балканах, треба звільнити пригноблених слов'ян в середині імперії. Він звинуватив російських слов'янофілів у тому, що ті, обурюючись звірствами турецьких баші-бузуків, не помічали чи не хотіли помічати “дикунського указу” Олександра II⁴¹. Газету відразу ж закрили, однак думки, висловлені у статті, були настільки злободенними, що про статтю почали говорити у всьому слов'янському світі. Автор випустив її навіть окремою брошурою кількома мовами, в тому числі болгарською та сербською. Ім'я публіциста потрапило до списку заборонених, шлях до легальної російської преси було закрито назавжди.

На початку лютого 1876 р., побоюючись за свої публічні виступи проти російської політики на Балканах потрапити до Сибіру, Драгоманов емігрував до Відня. Австрійська поліція, враховуючи революційність його поглядів, з підозрою поставилася до контактів політичного емігранта з місцевим населенням. Після закінчення терміну закордонного паспорта австрійський уряд відмовив українському “сепаратистові” у праві на постійне проживання. Драгоманов переїхав до Женеви. Вчений мав досить-таки вагомий авторитет серед видавців та редакторів періодичних видань як на Заході, так і в Росії. Навіть перебуваючи в столиці Швейцарії, він отримував з Росії численні запрошення до співпраці на ниві журналістики. Відомий петербурзький журналіст О. Суворін, який очолив газету “Новое время”, запропонував йому обов'язки постійного зарубіжного кореспондента. Завдяки жорсткій цензурі, в російській легальній пресі фактично припинилася критика царської доктрини щодо Балкан.

Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни ініціювали черговий спалах політичної активності, особливо серед української інтелігенції Над-

дніпрянщини. Українці сприйняли цю боротьбу як продовження власної багатовікової боротьби проти Порти, від якої український народ у минулому теж зазнав немало лиха. В ній вони вбачали практичне втілення власних національних устремлінь. Почався третій “балканський вплив” на трансформацію ідей всеслов'янства в українській суспільно-політичній думці.

Заклики офіційних російських кіл про допомогу балканським слов'янам знайшли особливо благодатний ґрунт в Україні через те, що українці, відчуваючи на собі національний гніт (чого не відчували росіяни, маючи свою державу), найбільше співчували “недержавним” болгарам. Найрадикальніші кола українців мали надію, що звільнення частини слов'ян від “турків константинопольських” прискорить час звільнення від “турків петербурзьких”. Поміркованіші кола сподівалися, що вступ Росії у війну в ролі визволительниці слов'ян призведе до демократичних перетворень у самій Росії, принаймні, на засадах конституційного монархізму⁴². Таке ставлення українства до вирішення балканської проблеми розв'язувало руки царизмові і надавало йому можливість здійснити свої експансіоністські наміри на Балканах, прикриваючись благородними гаслами звільнення народів-братів від іновірних турків.

На цьому етапі спостерігається надзвичайне зростання інтересу до слов'янської ідеї. Причому її подальший розвиток на Наддніпрянщині та в австро-угорській Україні певною мірою різняться між собою.

¹ История Украинской ССР. В десяти томах. — К., 1983. — Т. 4. — С. 436.

² Р е є н т О. Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 6.

³ В а л і ц ь к и й А. В полоні консервативної утопії. — К., 1998. — С. 573.

⁴ Ф о н Х а г е н М а р к. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX століття // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 122—131.

⁵ А н д е р с о н Б. Уявлені спільноти. — К., 2001. — С. 98—99.

⁶ С о н д е р с Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 21—33.

⁷ Церковь в истории народов Центральной и Юго-Восточной Европы // Балканские исследования. — М., 1997. — Вып. 17.

⁸ Славянский вопрос: вехи истории // Сб. ст. под ред. М. Достала. — М., 1997.

⁹ Ш и п Н. Интеллигенция на Украине. XIX в. — К., 1991.

¹⁰ Нариси з історії українського національного руху. — К., 1994.

¹¹ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в 3-х частинах / Відп. ред. — док. іст. наук, проф. В. Сарбей. — К., 1999.

¹² Розглядаючи різні підходи та схеми у дослідженнях становлення українського націоналізму, на цей факт вказує український історик Г. Касьянов. (К а с ь я н о в Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К., 1999. — С. 310).

¹³ С в і т л е н к о С. Народництво в Україні: Сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3, 4.

¹⁴ К а с ь я н о в Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993.

¹⁵ Р о з у м н и й М. Українська ідея на тлі цивілізації. — К., 2001. — С. 12.

¹⁶ П а в л ю ч е н к о О. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга пол. XIX — поч. XX с.). Дис. ... докт. іст. наук. — К., 1992.

¹⁷ С у б б о т и н В. Влияние возрождения болгарской государственности на развитие связей общественности Украины и Болгарии (1878—1885 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. — Донецк, 1997.

¹⁸ Д и м и т р о в С., М а н ч е в К. История на балканските народи. XV—XIX век. — София, 1971. — С. 339.

¹⁹ Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 230.

²⁰ Ш и ш л а н о в И. Тарас Шевченко, неговито творчество и неговито влияние върху българските писатели преди освобождението. — София, 1974; К е р а к о с т о в С. Тарас Шевченко и българската литература. — София, 1947; Ш е л у д ь к о Д.

Вплив Шевченка на Любена Каравелова // Записки НФ історико-філологічного відділу. — Кн. XVIII.

²¹ Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 257.

²² К р у г л а ш о в А. Політичні аспекти розвитку слов'янської ідеї в Україні (друга половина XIX ст.) // Філософія. Історія культури. Освіта: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків, 1996. — С. 96.

²³ Л у ц ь к и й Ю. Назв. праця. — С. 205.

²⁴ К р у г л а ш о в А. Назв. праця. — С. 96.

²⁵ Л у ц ь к и й Ю. Назв. праця. — С. 196.

²⁶ Див.: Р я б ч у к М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого державотворення. — К., 2000. — С. 100.

²⁷ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843—1861 гг.) // Киевская старина. — 1899. — Февраль. — С. 188.

²⁸ Ш и п Н. Творець українського національного гімну // Історія України. — 1998. — № 14. — С. 2.

²⁹ Див.: З а в о д о в с ь к и й А. Балагульство як форма боротьби з національним поневоленням // Перспективи. — 2000. — Лютий. — С. 21—24; Г н а т ю к В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) / Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. — Т. 4. — Етнографія. — С. 764—781.

³⁰ Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі — К-ПДМА), ф. 228, оп. 1, спр. 3354, арк. 22—25.

³¹ Ш и п Н. Указ. соч. — С. 2.

³² Голос. — 1875. — 31 марта. — № 90.

³³ Цит. за: Ф е д ч е н к о П. Михайло Драгоманов. Життя та творчість. — К., 1991. — С. 86.

³⁴ Передне слово // Голос. — Б. р. в. — Т. 1. — С. 96.

³⁵ Р я б ч у к М. Європейська мрія // Всесвіт. — 1993. — № 9. — С. 11.

³⁶ Цит. за: Ф е д ч е н к о П. Назв. праця. — С. 78.

³⁷ Ш и п Н. Указ. соч. — С. 2.

³⁸ Д р а г о м а н о в М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 182.

³⁹ Є ф р е м о в С. Історія українського письменства. — К., 1996. — С. 58.

⁴⁰ Славянские благотворительные комитеты // Санкт-Петербургские Ведомости. — 1874. — 16 мая.

⁴¹ Д р а г о м а н о в М. Чистое дело требует чистых рук // Молва. — 1876. — 14 октября.

⁴² К р у г л а ш о в А. Назв. праця. — С. 98—99.

(Далі буде)

В. М. ОРАИК (Кіровоград)

**КАЗЕННІ ПАЛАТИ
В СИСТЕМІ ФІНАНСОВОГО
УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В КІНЦІ ХVІІІ — У ХІХ ст.
(на матеріалах Київської губернії)**

До важливих, але ще мало вивчених у вітчизняній історіографії проблем належить історія фінансових органів, що діяли на терені України в період формування та розвитку буржуазного суспільства. Вивчення еволюції державного апарату в етнічних українських губерніях, особливо тих органів, що слугували фінансовому забезпеченню держави, має без перебільшення велике значення. В кінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. майже всі етнічні українські землі (за виключенням Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття) увійшли до складу Російської імперії і відтоді підпорядковувались її центральним та місцевим органам управління, адже останні ознаки української державності були знищені царатом протягом

XVIII ст. Для державного ладу Російської імперії кінця XVIII — першої половини XIX ст. характерною була відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ, як правило, вони одночасно відали різними питаннями управління, інколи навіть не пов'язаними між собою.

Не стала виключенням і фінансова система України та органи її адміністрування. Для виконання завдань фінансового управління було створено цілий ряд спеціальних установ, які за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялися на дві великі групи: урядові та самоврядні. У свою чергу до складу урядових входили спеціально-фінансові та адміністративно-фінансові органи.

Після уніфікації у 70—80-х роках XVIII ст. адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських ключовою фігурою на місцях стає губернатор. Внаслідок реформування системи управління, зокрема місцевого, 1775 р. з'являється губернська адміністративна установа на чолі з віце-губернатором — казенна палата¹, яка займала важливе місце в системі губернських установ. За визначенням “Учреждения о губерниях”, казенна палата була не чим іншим, як об'єднаним департаментом камер та ревізійних колегій, якому доручався нагляд за домобудівними й казенними справами губерній. До складу казенної палати входили: віце-губернатор, директор економії, радник, асесори і губернський скарбник. Палати відали обліком податного населення, доходів і витрат у губернії, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків. Їм підпорядковувалися повітові казначейства — виключно касові установи, повноваження яких не виходили за межі прийому, збереження й видачі грошових засобів (табл. 1).

Поряд з цим на казенні палати покладалася й контрольні функції. З 1780 р. казенні палати отримали в управління митниці. Так, зокрема Київська казенна палата здійснювала контроль і керівництво не лише губернським і повітовими казначействами, а й Васильківською прикордонною митницею³.

В результаті наступу російського царизму на автономію України та введення губернського адміністративно-територіального поділу замість полково-сотенного, відповідно до “Учреждения о губерниях” 1775 р., казенні палати в 1782—1783 рр. стають реальністю життя Лівобережної, Південної та Слобідської України, а після третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) — і Правобережної. На території останньої створювалися Волинська, Брацлавська та Подільська губернії. Колишні прикордонні митниці було ліквідовано, за іменним указом Катерини II сенату від 8 серпня 1795 р., і перенесено на нові межі імперії, зокрема в міста Ямпіль на Брацлавщині, Жванець, Волочинськ і Радзівілов на Поділлі та Володимир на Волині⁴. Створювалися карантини при Ямпільській та Жванецькій митницях. На будівництво згаданих установ виділялося 192 582 крб. і 50 коп., що вираховувалися з доходів зазначених губерній протягом трьох років⁵.

Т а б л и ц я 1²**Штатний розпис повітових казначейств Київської губернії в 1795 р.**

Посада	Кількість штатних одиниць	Оклад у рублях
Канцеляристи	1	80
Підканцеляристи	1	50
Катисти	2	40
Обліковці	2	24

Штатний розпис Київської казенної палати станом на 1830 р.

Посада	Кількість штатних одиниць	Оклад у рублях
Віце-губернатор	1	4000
<i>Йому квартирних</i>		2000
Радники	2	1500
Губернський казначей	1	1500
Губернський контролер	1	1500
Старший лісничий	1	1200
<i>Йому фуражних</i>		800
Асесор	1	1000
Секретар	1	800
Протоколіст	1	600
Журналіст	1	600
Бухгалтер	2	900
Помічник бухгалтера	2	500
Контролер	4	900
Помічник контролера	4	500
Столоначальник	6	5 по 600 1 — 800
Помічник столоначальника	7	400
Писар:		
<i>вищого розряду</i>	2	350
<i>середнього розряду</i>	28	20 по 300 2 — 280
<i>нижчого розряду</i>	1	260
Землемір	1	700
Присяжний	2	150

Їхній штат комплектувався чинами ліквідованих прикордонних митниць і митних застав.

Після створення Міністерства фінансів у 1802 р. казенна палата переходить у його підпорядкування. Розглянемо більш детально структуру та повноваження казенних палат на прикладі згадуваної вище київської казенної палати (табл. 2).

Як зазначалося, казенну палату очолював віце-губернатор, а до її складу входило 5 відділів: господарчий, винний і соляний, казначейств, контрольний, лісовий ⁶.

Господарчим відділом керував радник. До складу відділу входило 5 столів, обов'язки яких полягали у веденні окладних книг про доходи з оброчних статей та з оренди маєтків, збиранні відомостей про посіви та врожаї, складанні розкладок для казенних і старостинських селян під час рекрутських наборів, кошторисів для стягнення коштів на утримання волосних правлінь, що надходили разом із сумою на загальні земські повинності, укладанні контрактів при наділенні різних осіб орендними маєтками, передачі з торгів до оренди старостинських маєтків *, розгляді скарг старостинських селян на власників і управляючих, проведенні торгів на поставку провіанту для армії, припасів і посуду для військових шпиталів і казенних аптек та побудову провіантських магазинів ⁸. Економічний відділ займався також розглядом позовів різних "присутствених" місць стосовно державного та церковного майна, видачею хлібних позик державним і старостинським селянам, проведенням торгів на відкуп казенних

* Див.: Г у р ж і й І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 25.

Штатний розпис повітових казначейств Київської губернії

Посада	Штатних одиниць	Оклад у м. Києві в рублях	Оклад в 11-ти інших повітових казначействах
Повітовий казначей	1	1000	800
Журналіст	1	600	400
Бухгалтер	1	800	500
Писар	2	300	250
Присяжний	4	150	120

оброчних статей і укладенням з відкупщиками контрактів⁹, вирішенням справ про зарахування до податних станів, переведення міщан у купецтво і навпаки¹⁰. Чиновники відділу складали річні відомості про рух населення в губернії, розглядали справи про виключення з податних станів бажаючих прийняти чернечий сан, про підтвердження шляхетського стану і відповідно звільнення від сплати податків, крім зборів на земські повинності з чиншової шляхти¹¹.

Винний і соляний відділ був значно меншим, складався з 7 чиновників, видавав розпорядження за указами сенату про допуск відкупників питного відкупу до його утримання, контролював ці відкупи, складав звіти для департаменту різних податків і зборів про надходження та недоїмки від відкупів¹².

Повноваження контрольного відділу, який охоплював 13 чиновників, полягали у ревізуванні річних звітів та книг повітових казначейств, “присутствених” місць, київської поліції, городничих, звітів київської губерньської контори, складанні щорічних відомостей із загальних державних доходів, генерального губернського звіту з питань доходів, видатків і грошових залишків¹³. Лісовий відділ був найменший, у ньому працювало 4 чиновники, які займалися питаннями лісового господарства¹⁴.

Відділ казначейств за численним складом був аналогічним контрольному, займався обліком і перевіркою доходу та видатків губернії, складанням звітних відомостей для губернатора та департаментів Міністерства фінансів, давав розпорядження стосовно видачі повітовим казначействам необхідних коштів¹⁵. Для прикладу в таблиці 3 наведемо штатний розпис повітових казначейств Київської губернії у 1830-х роках.

Особливий комітет із розробки проекту нових штатів губернського управління на чолі з сенатором Васильчиковим у 30-х роках XIX ст. сформулював три основних принципи ефективності їхньої діяльності: 1) призначення такої кількості чиновників, яка дійсно необхідна для виконання передбачених завдань; 2) призначення їм належного утримання і 3) забезпечення канцелярських витрат¹⁷. На державне значення другого із зазначених принципів указував 1831 р. міністр внутрішніх справ Закревський, вважаючи, що лише при покращенні матеріального забезпечення службовців можливі позитивні результати в галузі управління, адже не можна очікувати старанності від людини, яка наважується служити за мізерну платню і неспроможна не лише забезпечити сім'ю, а й прогодувати її¹⁸. Подальше реформування системи місцевого управління намагалися здійснювати, виходячи з наведених принципів, але це не завжди вдавалося.

Таким чином, у досліджуваний період усе фінансове управління губерній зосереджувалось у казенній палаті (з часом її повноваження були дещо звужені). Після створення Міністерства державного майна та його місцевих підрозділів протягом 1837—1838 рр. і введення віце-губернатора до

складу губернського правління як помічника губернатора з питань загального управління губернією¹⁹ казенні палати не лише отримали (кожна) власного голову, а й зменшилися на один відділ *. Голова призначався й звільнявся “височайшою владою” за поданням міністра фінансів. За положенням він був третьою особою в губернії. Цілком справедливо зазначає російський дослідник П. Зайончковський, що в певному відношенні голова казенної палати був не третьою, а другою особою, адже він на відміну від віце-губернатора належав іншому відомству, користувався певною самостійністю, очолюючи окрему галузь губернського управління і, як правило, мав більший чин, ніж віце-губернатор²⁰. Із 53 голів казенних палат на початку 1853 р. 29 осіб (54,7 %) мали чин дійсних статських радників, 22 (41,5 %) — статських радників і один (1,9 %) — чин колезького радника, в той час як серед віце-губернаторів було лише 5 дійсних статських радників, а 21 % склали колезькі радники²¹. Офіційні доходи голів казенних палат були більшими, ніж віце-губернаторів, на 25—40 %²².

До складу оновленої казенної палати, окрім голови, входили: радник, губернський скарбник, губернський контролер і асесори. Разом вони складали загальне “присутствіє” казенної палати. Окрім цього, казенна палата мала канцелярію, чиновників особливих доручень, різноманітних наглядачів та ревізорів з акцизної частини²³. Під керівництвом губернського контролера складалися Генеральні звіти казенної палати з подальшим затвердженням їх загальним “присутствієм” казенної палати²⁴. Цілком слушно зазначає український дослідник В. Жвалюк, що до 60-х років XIX ст. для казенних палат були характерними розмитість і всеосяжність повноважень²⁵. Після утворення в 1863 р. особливих акцизних управлінь²⁶, а 1865 р. контрольних палат²⁷ функції казенних палат значно звужилися. Відповідно до змін “Загального Установлення Казенних Палат”, внесених у травні 1866 р., в їхньому складі залишилася канцелярія та два відділення: казначейств і ревізьке, а також пробірна частина²⁸, очолював палату — управляючий.

Відділення казначейств займалось обліком та звітністю з питань надходжень та видатків сум, що були в обігу в підвідомчих палаті касах, ревізьке, як і раніше, — справами ревізькими, тобто народним переписом, а повноваження канцелярії значно розширилися. У її віданні перебували не лише справи особового складу палати, а й питання проведення торгів, накладення стягнень за порушення статутів казенного управління та ін. У той же час, на управляючих казенними палатами покладалися не властиві їм до цього функції. Так, зокрема, у червні 1874 р. їм ставилося в обов'язок повідомляти губернатора про порушення, допущені повітовими чиновниками поліції, та їх збиткові для казни дії по стягненню недоїмок з викупних платежів та інших казенних зборів²⁹.

Розвиток буржуазних відносин у Російській імперії у 70—80-х рр. XIX ст. вимагав подальшого реформування фінансового управління, в тому числі й казенних палат. Відповідно до законів від 30 травня 1878 р. та 30 квітня 1885 р.³⁰ казенні палати займалися казначейськими питаннями, справами перепису населення, переведенням осіб податних станів в інші класи, проведенням торгів з казенних підрядів і поставок, справами про накладення стягнень за порушення статутів казенного управління (до 300 руб.) та правил про мита за право торгівлі й промисли. Казенні палати

* Відповідно до інструкції 1831 р. (ПСЗ. — Т. VI. — №№ 4832, 4833) казенні палати поділялися на 6 відділів: господарчий, лісовий, питних зборів, казначейств, соляний і контрольний.

також наділялися правами адміністративної юстиції в межах, установлених статутами казенного управління, крім справ акцизних³¹. Цікаво, що казенні палати самі не займалися збиранням податків і стягненням недоїмок, а залучали до цього поліцію. На початку 80-х років XIX ст. у Російській імперії було 66 казенних палат, 66 губернських і 580 повітових та місцевих казначейств³².

Як бачимо, в 1860—1880-х рр. повноваження казенних палат значно звузилися “переважно до нагляду за надходженнями прямих податків і казначейськими операціями”³³. У той же час буржуазні реформи 1870—1880-х рр. сприяли, особливо в галузі оподаткування, становленню нового інституту фінансово-адміністративного управління — податних інспекторів.

У той період казенні палати перебували в цілковитій залежності від непідвідомчих Міністерству фінансів установ з питань збирання податків, не мали ні достатніх засобів, ні можливостей перевіряти відомості стосовно окладних зборів та платоспроможності населення. Склалася парадоксальна ситуація — в казенних палатах зосереджувалось управління всіма прямими податками і різноманітними митами, а вони не мали в повітах підвідомчих їм агентів для нагляду на місцях за діяльністю громадських установ і поліції по їх розкладці та збиранню. Ці функції, наприклад, у Київській, Подільській та Волинській губерніях зосереджувалися в руках мирових посередників*. Державна рада вказувала на те, що такого становища не існувало ні в одній з європейських держав³⁴. Більш того, у губерніях для розкладки процентного і розкладочного зборів з торгових та промислових підприємств створювалися губернські податні присутствія під головуванням управляючого казенною палатою, а у повітах і містах — місцеві податні присутствія, які повинні були очолювати особи, призначені управляючим казенною палатою. Але проблема полягала в тому, що на повітовому рівні в той період не було жодної посадової особи, яку можна було б призначити керівником нової структури.

Виправити зазначену негативну ситуацію мав інститут податних інспекторів, що вводився відповідно до закону від 30 квітня 1885 р. За задумом законодавця, податний інспектор був виконавчим органом казенних палат, завідував певною податною дільницею, що складалася переважно з одного, а інколи і з двох повітів. В українських губерніях до середини 90-х рр. XIX ст. податні дільниці об’єднували 2—3 повіти³⁵. На податних інспекторів покладался нагляд за розкладкою й надходженнями прямих податків — поземельного, промислового та з міських нерухомостей. У той же час функції податних інспекторів були досить невизначеними, в повітах вони не відігравали істотної ролі, лише спостерігали й доносили. За надходженнями від селян окладних зборів стежила також повітова поліція, а з червня 1889 р. ці функції виконували ще й земські начальники. Таким чином, у повітах виникло тривладдя наглядової системи за збиранням прямих податків: поліція, податний інспектор і земський начальник³⁶. Ненормальність такого становища і невизначеність ролі податних інспекторів не залишилась поза увагою уряду.

У 1890 р. херсонський губернатор залучив податних інспекторів до безпосередньої участі в стягненні податків та для перевірки правильності волосного й сільського обліку, з тим щоб використати зібрані ними відомості про платоспроможність населення. Даний експеримент був настільки успішним, що отримав схвалення Олександра III, а міністр внутрішніх

* Відповідно до Положення від 19 лютого 1861 р. на мирових посередників покладался нагляд за надходженням викупних платежів з селянських товариств.

справ у травні 1892 р. визнав, що діяльність херсонського губернатора заслуговує наслідування³⁷.

1897 р. у зв'язку з ускладненням обов'язків податних інспекторів було збільшено їх чисельність і введено інститут помічників інспекторів, яких закріплювали за найбільш складними дільницями. Так, наказом міністра фінансів від 23 серпня було призначено помічників податних інспекторів Васильківського, Київського, Радомишльського та Черкаського повітів Київської губернії³⁸. Враховуючи те, що посаду помічника податного інспектора було введено з метою полегшення діяльності інспекторів, для впорядкування діяльності податкового нагляду, створення оптимальних умов для його продуктивності, а не для перекладення обов'язків з однієї посадової особи на іншу, київська казенна палата визнала необхідним обмежити діяльність помічників податних інспекторів точно визначеними топографічними кордонами, в межах яких покласти на останніх чітко визначені обов'язки податкового нагляду³⁹.

Таким чином, дослідивши еволюцію місцевого фінансового апарату Російської імперії в кінці XVIII — на початку XX ст., можна стверджувати, що влада намагалася зробити його максимально ефективним для виконання завдань із забезпечення бюджету, чи, як тоді називали, державного розпису. У губерніях ключове становище займали казенні палати, які з колегіального “присутственого” місця перетворилися на бюрократичні установи, функції яких протягом досліджуваного періоду значно звужилися. Внаслідок реформ другої половини 80—90-х рр. XIX ст. вони з установ, виключно облікових, перетворилися на обліково-податні, повноваження яких розширювалися рік у рік.

Досліджуючи органи фінансового управління у вказаний період, необхідно зазначити, що адміністрування фінансової політики здійснювалося не лише спеціальними фінансовими органами, а й іншими управлінськими структурами.

Інститути управління мали ряд хронічних вад, яких керівництво так і не змогло остаточно позбутись. Існував ряд недоліків у діяльності фіскальних органів губернського, а особливо повітового рівня. Зловживання членів органів самоврядування при зборі податей, переважно в першій половині XIX ст., формалізм по відношенню до волосних і сільських збирачів податків, котрим казначейства безпідставно відмовляли в прийомі платежів після 13 години, і вони змушені були, ризикуючи власним життям та значними сумами державних і земських зборів, залишатися на ніч у повітових містах⁴⁰. Казначейства не завжди чітко дотримувались інструкцій вишестоящих установ⁴¹, податні інспектори та їх помічники допускались помилок при складанні протоколів стосовно порушень правил Положення про державний промисловий податок, не записуючи пояснень чи заперечень порушників, що суперечило законодавству⁴².

Існував ряд схем, за якими “не чисті на руку” службовці намагалися привласнити державні кошти (операції з векселями⁴³, розтрата та ін.). Губернатори, як начальники губерній, в кінці XVIII — першій половині XIX ст. відчували себе своєрідними удільними князьками, сприймали підвладні губернії як свого роду феодалні тримання. Те, що в Російській імперії існувало нечуване за своїми розмірами й поширенням казнокрадство, для вищих чинів держави не було таємницею. Є. Тарле навіть писав, що ця проблема серйозно турбувала Миколу I⁴⁴.

У той же час, на нашу думку, висвітлення проблеми казнокрадства у Російській імперії, особливо в другій половині XIX — на початку XX ст., є гіпертрофованим, адже документи різноманітних перевірок фінансових органів свідчать у більшості випадків про протилежне⁴⁵.

- ¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. XX. — № 14392.
- ² Таблиця складена на основі: Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 280, оп. 166, спр. 4368, арк. 7.
- ³ Там само. — Ф. 297, оп. 1, спр. 23, арк. 80.
- ⁴ Там само. — Ф. 280, оп. 175, спр. 283, арк. 1.
- ⁵ Там само. — Арк. 2.
- ⁶ ДАКО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 688, арк. 249—316.
- ⁷ Таблиця складена на основі ДАКО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 688, арк. 349 зв. — 316 зв.
- ⁸ Там само. — Арк. 249 зв. — 252 зв.
- ⁹ Там само. — Арк. 252 зв. — 254 зв.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 255 зв. — 256 зв.
- ¹¹ Там само. — Арк. 259 зв. — 262 зв.
- ¹² Там само. — Арк. 269 зв. — 274 зв.
- ¹³ Там само. — Арк. 295 зв.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 295 зв. — 315 зв.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 278 зв., 289 зв.
- ¹⁶ Таблиця складена на основі ДАКО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 688, арк. 338 зв., 342 зв.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 2.
- ¹⁸ В е р н а д с к и й Г. В. История права. — Серия “Мир культуры, истории и философии”. — СПб., 1999. — С. 69—70.
- ¹⁹ ПСЗ. — Т. XII. — № 10303.
- ²⁰ З а й о н ч к о в с к и й А. П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М., 1978. — С. 163.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — С. 77.
- ²³ С а к о в и ч В. А. Государственный контроль в России. — Ч. 1. — СПб., 1896. — С. 100.
- ²⁴ ДАКО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 1038, арк. 7—8.
- ²⁵ Ж в а л ю к В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. Організаційно-правові засади діяльності. — К., 2001. — С. 95.
- ²⁶ ПСЗ. — Т. XXXVI. — № 37197.
- ²⁷ ПСЗ. — Т. XXXIX. — №№ 41513, 41604.
- ²⁸ Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи (Далее — СЗ). — Изд. 1876 г. — Т. 2. — Ч. 1. — Кн. 2. — №№ 833; 848.
- ²⁹ Там само. — № 852. Прим. 1.
- ³⁰ 2-е ПСЗ. — ЛШ. — № 5896; 3-е ПСЗ. — Т. V. — № 2907.
- ³¹ С а к о в и ч В. А. Указ. соч. — С. 101—102.
- ³² Л е б е д е в В. А. Финансовое право. — М., 2000. — С. 143.
- ³³ Ж в а л ю к В. Р. Вказ. праця. — С. 96.
- ³⁴ Министерство финансов. 1802—1902. — Ч. 2. — СПб., 1902. — С. 35.
- ³⁵ Ж в а л ю к Р. В. Вказ. праця. — С. 97.
- ³⁶ О з е р о в И. Х. Финансовое право. Конспект лекций (Бюджет, формы взимания и местные финансы). — М., 1901. — С. 75.
- ³⁷ Там само. — С. 76.
- ³⁸ ДАКО. — Ф. 294, оп. 1, спр. 143, арк. 180.
- ³⁹ Там само. — Арк. 181—183 зв.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 1, спр. 35, арк. 60.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 124, арк. 14.
- ⁴² Там само. — Ф. 280, оп. 175, спр. 366а, арк. 16-16 зв.
- ⁴³ Там само. — Ф. 294, оп. 1, спр. 182, арк. 117.
- ⁴⁴ Т а р л е Е. В. Сочинения. — Т. VIII. — М., 1959. — С. 70.
- ⁴⁵ ДАКО. — Ф. 294, оп. 1, спр. 125, арк. 83-83 зв.

Т. А. БЕВЗ (Київ)

ПОЛІТИК І ВЧЕНИЙ

(До 120-річчя від дня народження Н. Я. Григорієва)

У контексті минулої та сучасної історії України важливе місце посідає знання про життя і долю відомих українських діячів. Багато імен із великого реєстру видатних історичних постатей України покриті мороком забуття. Особливо це стосується періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., імен тих людей, які власними зусиллями творили українську державність, теоретичними працями обґрунтовували розуміння “держави” і “нації”, “автономії” і “федерації”, виробляли власну стратегію і тактику революції, відстоювали ідею української державності на з’їздах і конференціях, героїчно боролися за Українську Народну Республіку. До цієї когорти належить політичний та громадський діяч, історик, політолог, професор соціології, член УПСР, член Центральної Ради, міністр освіти уряду УНР Никифір Якович Григорієв.

Найбільш значимими працями Н. Григорієва, які опубліковані, є: “Народна влада на Україні” (К., 1922), “Підстави української національно-державної політики” (Прага—Берлін, 1923), “Українська боротьба за державу в роках 1917—20. 11. Чому українці не вдержали своєї держави” (Скрантон, 1934), “Підстави Української незалежної політики” (Детройт—Мішіген, 1939) та інші ¹, а також рукописи: “Українська націографія” (456 с.), “Держава” (477 с.) та інші ².

Никифір Якович Григорієв народився 9 лютого 1883 року в м. Буртах Черкаського повіту на Київщині.

Батько, Яків Корнійович Грек, рано залишився сиротою. Завдяки попу він навчався польської і слов’янської грамоти, що значно допомогло йому в майбутньому. Пізніше молодий Яків Грек був заарештований, як син миколаївського солдата, в Кантоністський дивізіон гармашів у Миколаєві. Саме у війську його було “перехрещено” із Грека в Григорієва.

У вісімнадцятирічному віці Якова було поранено і звільнено з військової служби з титулом “відставного бомбардира” ³. В місті Бурти на Київщині Яків Григорієв залишився назавжди і став учителем місцевої церковної школи. Никифір був 13 дитиною в сім’ї. Мати померла в 1886 році. Він самотужки пізнавав життя. З притаманною лише йому манерою описав Никифір у “Автобіографічному нарисі” своє сирітське дитинство, побут українського села кінця XIX початку XX століття, політичні події, які відбувалися в суспільстві і як вони відображалися на українському селянстві. Це були його “перші університети” в формуванні свідомості. Про ті роки він писав: “Сусідами у нас були з одного боку — бідні жиди, а з другого — незаможні люди, а з третього — “дуки”. З їх дітьми я товаришував. Через те, вже перші зародки моєї свідомості були одночасно соціальними й національними” ⁴.

У 1894 році Никифір Григорієв закінчив церковнопарафіяльну школу в м. Буртах і вступив до сільськогосподарської школи в м. Городищі Черкаського повіту.

У роки навчання Никифір подружився з Петром Кульчицьким. Н. Григоріїв захоплювався своїм другом, тому що той “найбільше за всіх перечитав книжок”. Він завжди читав, навіть під час лекцій. “Це мене, — писав Н. Григоріїв, — й захопило. Я також любив читати. Книжки ми читали запоем, які попадуться. Я перечитав більшість руських класиків, хоч і не все розумів. Найбільше врзалися в душу оповідання Гоголя, не пригадую, чиє оповідання про Б. Хмельницького (чи не Рогової?), роман Данилевського, Мордовця і навіть Сенкевича, хоч останній мав цілком протилежну гнусну мету”⁵. І тут Н. Григоріїв доходить висновку про те, що “все це було першим джерелом мого знайомства з українською старовиною й викликало симпатії до козаків, Січі, України”. Досить важко нам сьогодні усвідомлювати, що як так могло бути, що людина жила в Україні і нічого про неї не знала. І це було не в сиву давнину, а в останні роки ХІХ століття. “Спершу я навіть не знав, — напише згодом Н. Григоріїв, — що живу на Україні і разом з товаришами мріяв: “От як би нам на Україну поїхати”. Лише згодом на запитання одного з учнів до вчителя історії й географії, де Україна, одержали дивну відповідь: “України нет, а ми живьом на том месте, где она была”⁶.

Така відповідь не могла задовольнити, а учні прагнули знайти відповіді на питання, які їх хвилювали. Однак літератури, яка була в шкільній бібліотеці, не вистачало. Учні брали книги у приватній бібліотеці дружини управителя місцевої цукроварні, відомої народниці П’ятакової, матері відомих лідерів більшовизму в Україні.

У 1896 році Н. Григорієву довелося побувати в Києві в гостях у сестри. Там він зустрівся з старим дошкільним товаришем. За його протекцією Никифір попав “зайцем” за куліси театру М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського. “Більше десяти вечорів, — згадував він, — переживав я надземне щастя насолоди великим мистецтвом та гордості, що “все там по-нашому”, “по-мужицькому”. Особливо врзався в тямки “Невольник””⁷. Таким шляхом йшов процес усвідомлення Н. Григорієва себе українцем.

Досить суттєво на формування його світогляду вплинула брошура Є. Чикаленка “Розмови про сільське господарство. Чорний пар та плодозмін”. Написана вона українською мовою. Книга була прочитана для всіх учнів сільськогосподарської школи. Вони були в захваті, тому що, “перше, раз книжки про науку (не якісь там оповідання, анекдоти, сміховина, а справжня наука, яку нам так тяжко було довбати чужою панською мовою), раз такі книжки пишуться “нашою простою мовою”, то ця мова годиться не лише для буденних “мужицьких справ”, а й для вчених, вселюдських. Друге, коли ми не осилимо панської мови, то, виходить, можна науку здобувати й без неї. Третє, мова “простого народу” так само вживається ученими “панами”, як і “панська”. Отже: нема чого її соромиться. Тому й нам нема чого соромиться, що ми говоримо між собою “по-простому”, через те, що ніяк не привчимося до “панської””⁸.

Однак перше виразне політичне розуміння соціального й національного питання отримав Н. Григоріїв у 1897 році за допомогою нового однокласника Тараса Куделенка, сина українського політичного в’язня, висланого до Сибіру. Нового учня виганяли з кількох київських середніх шкіл за “неблагонадійність”. Він виріс в нелегально-революційному соціалістичному оточенні. Був фанатиком соціалізму й української самостійності з пелюшок. Навіть Тарасом названий на честь великого поета. Саме від нього Н. Григоріїв вперше довідався про поділ суспільства на класи — працюючих і буржуазію, про класову боротьбу, соціалістів, їх поділ на

марксистів і народників, “нікчемність марксівської теорії для аграрної країни”, брехню про концентрацію і т. п., соціальний та національний визиск, потребу повалити прокляте самодержавство, щоб на його руїнах створити вільне суспільство, де б український народ мав свою самостійну соціалістичну державу. Саме під впливом Т. Куделенка Н. Григоріїв здійснив і перші “революції — як національну, так і соціальну”.

Чимало матеріалу для пробудження національної свідомості отримав Никифір і його товариші від нового учителя і вихователя Андрія Андрійовича Романіка в 1899 р., який закінчив Харківську хліборобську школу. Він давав учням українські книги (твори І. Карпенка-Карого, українські альманахи і т. п.), а також організовував силами учнів українські вистави в шкільному інтернаті. Н. Григоріїв грав старшину в “По ревізії” та Галю в “Сім раз поганий”.

У 1900 році Н. Григоріїв закінчив хліборобську школу і рік перебував на практиці у Київському повіті, у господарстві пані Попової (Козаревичі—Дивер) в селі Козаревичах. Пропрацювавши рік, Никифір був звільнений за невміння доглядати за робітниками, невміння лаятись і т. п. В результаті він втратив будь-яке бажання працювати в поміщицьких маєтках, “як осередках визиску і гноблення”⁹. В описові практики, поданому в школу для одержання диплому, акцентував особливу увагу не на господарські справи, а на соціальні відносини.

У лютому 1902 року Никифір приїздить до Києва під час “контрактового ярмарку” для пошуків роботи. Поселився у свого шкільного товариша Ф. Литвина, який працював у “Киевском Обществе Сельского Хозяйства” під керівництвом відомого українського народника Тихона Івановича Осадчого. При допомозі Т. Осадчого Н. Григоріїв отримав роботу спочатку в бібліотеці Київського товариства Грамотності, де більше читав книги, ніж працював, а пізніше — в статистичному відділі управління Південно-Західними залізницями.

Т. Осадчий став духовним батьком Н. Григорієва. Він мріяв про виховання сільської інтелігенції, постачання для села учителів, агрономів, фельдшерів, лікарів і т. п. Соціологічні праці Т. Осадчого (“Общественный быт”) та оповідання (“На службе обществу”, “Діти землі”) пронизані мрією визволення селянства, його власною культурно-економічною самоорганізацією (артілей, кооперативів і т. п.). Про вплив Т. Осадчого Н. Григоріїв писав: “Його книга “На службе обществу” стала порогом моєї громадської свідомості. Його ідеал служіння народу, селу, мужикам — став моїм ідеалом”¹⁰.

Для розумного й корисного служіння народу треба було знання, особливо, знання суспільства. Н. Григоріїв студіював соціологію й етику; прослухав у Київському університеті приватний вечірній курс лекцій з історії й теорії моралі професора Г. І. Челпанова. Саме під його впливом була написана перша велика наукова робота Н. Григорієва “Мораль”.

Простудіював “Историю развития нравственного инстинкта” Сутерланда та “Систему морального сознания” Вольтмана, соціологію Гумпловича, слідкував за соціологічними замітками Южакова в “Русском богатстве”, студіював Авенаріуса, Шопенгауера, Штірнера, Дж. Ст. Мілля, А. Сміта, Железнова та інших.

В квартирі Т. Осадчого вечорами відбувалися нелегальні збори високошкільної молоді різних політичних напрямів, обговорювалися актуальні питання. На цих вечірках Н. Григоріїв познайомився з народником І. Тютюнником та Рабіновичем, який приносив “есерівську” літературу. Все це давало матеріал для формування соціального світогляду. А націо-

нальні почуття формувалися під впливом брошури “Козацький батько Палій”, “Кіевской Старины” та театру М. Садовського. Саме під впливом театру Н. Григоріїв у 1903 році написав “малоросійську” драму з життя хліборобської школи, в якій навчався, і відніс її до “Кіевской Старины”. С. Єфремов вказав на деякі живі сцени драми, однак порадив попрацювати над вивченням української мови.

Працюючи в управлінні Південно-Західних залізниць, відвідував також дворічні вищі курси для урядовців управління. Паралельно, Н. Григоріїв разом з Г. Патинським підготувався до натурального іспиту й вступу до університету. Однак під впливом Т. І. Осадчого, який дорікав учням — вихідцям з села, що вони, здобувши вищу освіту, покидають село, “йдуть у міста і відриваються від народу, залишаючи його в темноті, злиднях і без інтелігентської допомоги”¹¹, відмовився від вступу. Причиною відмови від навчання в університеті стало ще й “тогочасне негативне відношення революційно-соціалістичного громадянства до “бюрократичної школи” і “схоластично-бюрократичної науки”, що стояла на послугах самодержавства, презирства до здобування дипломів “царської школи” і народницької пропаганди служіння народу”¹².

Незважаючи на такий крок, Н. Григоріїв зазначав: “Національна свідомість моя тоді ще була невиразною. Я знав, що існує окремий “малорусський народ”, який мав колись свою державу, але під натиском шляхетської Польщі злучився з Росією. Великорусський народ, як державний, витворив вищу культуру, а малорусський залишився позаду. Хто хоче служити бідному народові, мусить не гордувати його “малоросійською” культурою. Поскільки ж її не вистарчає для задоволення всіх потреб культурної людини, то необхідно вживати культури руської. Тому я не гордував, а навіть любив українську мову, театр, літературу, але не робив з того політичних висновків, гадаючи, що “Малоросія” віджила свій вік і залишилася тільки в мистецтві, а не в реальній політиці. Реальна ж політика в Росії має дбати про соціальне визволення всіх народів і створення вільної федерації громад, як національних, так і територіальних”¹³.

З таким рівнем національної свідомості Н. Григоріїв, витримавши іспит на учителя “русского языка” (найкращий предмет для пропаганди) у повітових міських школах, з 1904 року почав учителювати. Ідея була така: повіти — осередки життя сільського доквілля. Звідти краще впливати на село, виховуючи повітову й сільську адміністрацію. Розпочав свою діяльність у м. Сквирі. З цієї посади того ж року його перевели в Бердичів за те, що у день царських іменин (6 травня) на параді біля собору, беручи там участь як черговий учитель, під час співу “Боже, царя храни” демонстративно не зняв шапки.

В Бердичеві Н. Григоріїв активно включається в роботу місцевого відділу “Київського товариства грамотності” — єдиного легального товариства, де можна було здійснювати українську пропаганду. Під час революції 1905 року організував разом з іншими учителями повітовий учительський союз. Незважаючи на складну політичну обстановку, перший учительський з’їзд відбувся легально, він проходив у будинку Н. Я. Григорієва і під його впливом прийняв резолюцію з “вимогами української школи”. Без сумніву, такий захід не міг пройти повз увагу поліції.

І як наслідок, Н. Григорієва за “революційний дух та настрочування учителів проти начальства” було переведено в 1906 р. в м. Літин на Поділлі.

У Літині Никифір Якович продовжив активну діяльність, незважаючи ні на які погрози. Це було змістом його життя і відмовитися від цього він не міг і не хотів. Там від познайомився з активним російським соціалістом-револю-

ціонером Костянтином Аркадійовичем Томіліним, якого перевели в ту ж саму школу, що й Н. Григорієва, за ті ж самі “заслуги”. Зразу ж по приїзді вони організували бібліотеку “Київського товариства грамотності” і укомплектували її книгами “революційних видавництв та українськими”. Міський голова Білецький таємно їм в цьому допомагав. З ініціативи К. Томіліна організували нелегальні курси для тих, хто закінчив повітову школу з метою вивчення суспільно-політичних наук. На курсах Н. Григорієв викладав історію України та історію українського визвольного руху. Громадська діяльність Н. Григорієва в Літині цим не обмежилася. Місцевих учителів він організував у таємний гурток для занять самоосвітою. Заняття проходили в його будинку. Тут читали і обговорювали як легальні, так і нелегальні твори Л. Толстого, М. Чернишевського, Г. Михайловського, К. Маркса, Д. Драгоманова, М. Грушевського, а також статті з журналів “Мир Божий”, “Русское богатство” та “Літературно-Наукового Вісника”.

Саме в літинський період починають виявлятися партійні вподобання Н. Григорієва. “Ознайомившись з програмами всіх партій, — підкреслював він, — я після довгих вагань, майже визубривши на пам’ять “Памятную книжку марксиста” — Чернишева, все ж таки схилився в бік соціалістів-революціонерів. До цього мене привабила перевага у соціалістів-революціонерів етичного елемента над матеріалістичним, висування наперед жертвенності, відсутність догматизму, ширший обхват суспільства (не лише пролетаріат, а й селянство та працююча інтелігенція), “селянський дух” в програмі, вища оцінка індивідуальності, краще розв’язання національного питання, ніж соц.-дем. і т. д.”¹⁴ Однак остаточного вибору Н. Григорієв не робить, тому що “приналежність до партії уважав за велику честь і великий обов’язок, а тому боячись, що не в стані буду виконувати як слід всі повинності члена, до партії не вписувався, лише допомагав їм ззовні. Це не перешкоджало мені допомагати де в чому соціал-демократам та анархістам”¹⁵.

Саме в цей період остаточно скристалізувалася національна свідомість Н. Григорієва, і то під впливом не українців і не української літератури, а російської революційної літератури “народників”.

Твори письменників, як відомо, мають значний вплив на формування свідомості. Н. Григорієв зазначав: “З українських письменників на кристалізацію мого світогляду, в першу чергу, вплинув В. Винниченко, особливо невеличким оповіданням “Дим”, та проф. М. Грушевський політичними статтями в “Літературно-Науковому Віснику”. Це були перші українці-політики, які заімпонували мені високим ступенем культурності; широтою політичного кругозору й глибиною людяності в аргументації. З ними не соромно було виступати перед найлютішими політично досвідченими руськими, жидівськими й польськими противниками.

Згодом О. Кобилянська зворушила мене своїм артистизмом, ідеалізмом, індивідуалізмом, аристократизмом духу, силою удосконалення самотності (“Царівна”); І. Франко — службою громаді (“Як смієш думати, про особисті втіхи, коли мільйони твого народу в неволі”); В. Стефанік — болючо-реальними, чарівно-гіркими малюнками так мені відомої селянської біди; М. Коцюбинський — яскравими образами революції; Л. Українка — ідеалізацією визвольного націоналізму; М. Драгоманов — науковим обґрунтуванням ідеології українського відродження”¹⁶. Це відношення й розуміння творчості українських письменників Н. Григорієв намагався донести гуртківцям.

Гуртківці підтримували тісні зв’язки з учителями всього повіту і час від часу збиралися на нелегальні з’їзди. Сам Н. Григорієв в 1906 році побу-

вав на літніх учительських курсах у Києві. Про цей період він згадував, як про час, коли була остаточно сформована його національна свідомість: “Есерівсько-українську свідомість, що остаточно сформувалася в р. 1905—1906, закріпило моє перебування в Києві р. 1906 на літніх учительських курсах, куди я поїхав із політичною метою. Накочувалася реакція. Треба було рятувати соціалістичні й українські позиції. Я й поїхав. Для пропаганди. Бо як учитель міської школи не мав потреби слухати курси для народних учителів. На курсах схопилася гаряча боротьба найрізномірніших політичних впливів: 1) руских і українців; 2) чорносотенців і соціалістів та 3) соціал-демократів і соціалістів-революціонерів”¹⁷.

Н. Григорієв активно включився у політичне життя Києва того часу. Побував на багатьох легальних і нелегальних зборах. Слухав соціал-демократів (в Кадетському гаю під проводом Зелінського), прослухав курс соціалізму, що нелегально читався соціалістом-революціонером Орловим (псевдонім) у будинку Педагогічного Музею (на Фундуклеївській вулиці, де його переховував Лавриненко), головував на різних дискусійних зборах в тому ж Музеї, зокрема, під час диспуту між соціал-демократами та соціалістами-революціонерами, працював в українському гуртку під проводом Г. та О. Ковалькових, де бував і Б. Грінченко. На цих зібраннях вироблялися українські резолюції. До Літина Н. Григорієв повернувся з курсів цілком самовизначеним національно й соціально. Почав виписувати “Раду”, “Літературно-Науковий Вісник”, “Рідний Край” і т. д.

Гурток Н. Григорієва в Літині розширив свою діяльність. До його роботи приєдналися члени нелегальних партій, включаючи анархістів. Його будинок перетворився в явочну квартиру. Та це тривало недовго. З наказу адміністрації “за неспокійну і підозрілу поведінку” Н. Григорієва в 1907 році переведено “під око начальства” в Кам’янець”¹⁸.

Кам’янецький період у його житті характеризується величезною активністю. Він читав у вищій початковій школі, в якій викладав російську мову й історію; викладав історію (переважно України, всупереч установленим нормам — *Т. Б.*) на дворічних педагогічних курсах та в комерційній школі, в якій читав всесвітню та російську історію у вищих класах. Крім того, кілька років він викладав на літніх курсах педагогіки й методіку навчання рідної мови для народних учителів. Під час занять обґрунтував необхідність навчання українських дітей українською мовою. На курсах мав нагоду не лише спостерігати загальне революційне піднесення, а й легко використовувати його для національної пропаганди.

Разом з тим Никифір Якович таємно читав українською мовою публічні лекції та соціально-політичні, історичні, літературні та національні теми в Пушкінському народному домі та інших культурно-освітніх установах. У цьому велику допомогу надавав йому секретар кам’янецької “Просвіти” В. Сочинський. Сам Н. Григорієв з часу свого приїзду в Кам’янець став одним із діяльних членів товариства “Просвіта” і незмінним членом правління, аж до її закриття. Він започаткував у “Просвіті” знамениті літературно-музичні вечірки, що стали вогнищем української пропаганди, особливо серед молоді.

Під час перебування в Кам’янці-Подільському розпочинається активна публіцистична й науково-літературна діяльність. У 1905 році Н. Григорієв написав велике оповідання з життя сільської інтелігенції, яке відіслав на конкурс “Кіевской Старини”. Оповідання не було опубліковано.

У 1907 році вперше було надруковано в єдиній, на той час, українській газеті “Рада” кореспонденцію Н. Григорієва з Кам’янця-Подільського під назвою “Митарства подільської “Просвіти” або хождение української

мови по муках”. З того часу в “Раді” друкувалося багато статей, дописів, белетристики, творів Н. Григорієва під різними псевдонімами, а саме: Гр. Наш, “N”, Н.Г., Z, О-ко, Мінеша, “Подільянин”, “Камінчанин”, “Просвітянин” та іншими.

Крім того, під псевдонімом Гр. Наш друкувалися статті в “Світлі”, “Маякові” та “Подільських Новостях” на історичні, культурно-національні, політичні теми, а також белетристика.

У 1909—1910 роках написав свою відому роботу “Мораль” (Природа, зміст, історія та норми її), а в 1911 році Благодійне товариство видання дешевих і корисних книжок у Петрограді видало її.

З 1910 року Н. Григоріїв очолював в Кам’янці-Подільському місцевий нелегальний гурток Товариства українських поступовців (ТУП), який об’єднував у собі різні політичні течії. Пізніше гуртки об’єдналися в подільську групу ТУП. У 1915 році її очолював Н. Григоріїв. До її складу входили: В. Приходько, В. Сочинський, Л. Єворницький, П. Ведибіда, Ф. Когут, І. Бачинський та ін. Вони хоча й не симпатизували центральним державам, однак бажали поразки Росії, вважаючи, що тільки з-під її руйнівного впливу можливе визволення поневолених нею народів¹⁹.

Перша світова війна вимагала для війська нові сили. У квітні 1915 року Н. Григорієва забрали на військову службу. “Пішов я на службу з глибоким переконанням саботувати, готувати революцію”²⁰, — напише він згодом.

Зиму 1916—1917 рр. Н. Григоріїв провів під Києвом у м. Броварах “на харчовому пункті постачання”. Про свої враження щодо побуту і настроїв у війську він написав цілий ряд статей, окремі з яких надрукував у “Промені”, що виходив під редакцією В. Винниченка (нелегально — Т. Б.).

Про Лютневу революцію Н. Григоріїв довідався 10 березня (ст.ст.) в Українському клубі “Родина” на Шевченківському святі. Інформація про події в Петрограді була надто скупою: у пресі нічого не друкувалося, зв’язку з Петроградом не було. На Шевченковому святі виступали С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська. На думку Н. Григорієва, “дуже елементарно” і благонамірено²¹. Його ж промова про необхідність рішучої боротьби за свої права, про потребу “залишити скиглення під час урочистих свят по тихих закутках і виступити одверто з певними вимогами перед усім світом, крикнути бодай на весь рот про ті кривди, які нам діються”²², підтримки не знайшла. Та вже через кілька днів його слова й мрії знайшли своє відтворення в створенні Української Центральної Ради. Для зрушення української нації до самостійної революції треба було єдиного осередку, єдиного проводу, єдиної програми та єдиного плану чинності. Таким центром і стала Центральна Рада.

“Я подався до клубу “Родина”, — напише він згодом. — Там усе переродилося. Тихий шпиталь обернувся в галасливе огнище революційного життя”²³.

Під впливом революційних подій Н. Григоріїв остаточно переїздить до Києва й активно включається в політичне життя.

Ідея національного консенсусу мобілізувала всі українські та проукраїнські громадсько-політичні сили в Україні на Українському Національному Конгресі, який закріпив статус Центральної Ради як єдиного українського центру. На Конгресі Н. Григорієва обрали від Поділля членом Центральної Ради. Його співчуття й прихильність до партії українських соціалістів-революціонерів перетворює його в члена партії.

У червні 1917 року Н. Григорієва обрали членом Малої Ради. Він відзначався активністю на засіданнях, відстоював свою власну точку зору.

Зокрема, досить чітку позицію він зайняв при розгляді питання про створення Генерального Секретаріату — уряду України. Никифір Якович зазначав, що, не порозумівшись із національними меншостями із самого початку створення Центральної Ради, її члени зробили велику помилку, яку здійснюють і далі. На думку Н. Григорієва, варто спочатку “осягнути се порозуміння і лише після того приступити до утворення правительства”²⁴. Він наполягав: “До порозуміння ми не повинні затверджувати Генерального Секретаріату як правительства, а лише як своє національне представництво”²⁵. І далі: “Мусимо спершу підготувати ґрунт для нашого правительства, а після, почувши силу за собою, утворювати його”²⁶.

Примітним для членів Центральної Ради і суттєвим особисто для Н. Григорієва був його виступ на шостій сесії Української Центральної Ради 20 серпня (н. ст.) 1917 року з приводу Інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату. Його виступ був досить ґрунтовним і науково виваженим. Перш за все, він наголосив, що не народ для держави, а держава для народу. І тому держава повинна служити інтересам народу, коли ж вона не задовольняє цієї вимоги, то вона не потрібна. По-друге, він відзначив, що Національний Конгрес зробив велику помилку, задавивши голоси самостійників і відкинувши їх ідею і, “вирішивши наперед волю народу українського, став на шлях федерації, рішуче відкинувши думку про самостійність”. Таку свою позицію Н. Григорієв пояснював тим, що “цим предрішенням волі нашого народу, цією нашою довірливістю скористувались росіяни і тепер ми мусимо боротись з ними нерівною зброєю” і тому треба хоч тепер дати волю агітації всім напрямам української думки. Водночас він відзначав, що російський народ як такий досі ще не виявив своєї політичної думки і не може бути мови про довір'я чи недовір'я цьому народові. Ведуть політику лише певні частини цього народу, певні партії. Їх політику знають, і тільки про довір'я до них може йти мова. Російські партії завжди закликали українців до довір'я, але самі їм не вірили. Підтвердженням цього і стала Інструкція. Тому, щоб боротися з ними однаковою зброєю — необхідно засвоїти їх тактику, підкреслював Н. Григорієв. Не потрібно ворогувати, але й не потрібно також висловлювати наперед своє довір'я. Живемо, як брати, проте торгуємося, як кадети²⁷.

Ґрунтуючись на знанні документів Російського Тимчасового уряду, Н. Григорієв в даному контексті використав висловлення І. Церетелі про те, що “національне самоозначення кінчається там, де починається роз'єднання демократій”. “Ця фраза гарна, — відзначав український соціаліст-революціонер, — але конкретний зміст в ній зовсім не великий, бо на кожному кроці до самоозначення можна висувати це “роз'єднання”²⁸. Далі він наголосив, що Петербурзький “Совет рабочих и солдатских депутатов” не злякався признати суверенне право кожного народу на цілковите державне відокремлення, а ми цього злякалися. “Нам кажуть, — підкреслював Н. Григорієв, — що “державознавці” не вважають можливим зробити того чи цього, що таке ніде не робилося. А ми скажемо, що ті люди, котрі творили нові державні форми, ніколи не радилися з “державознавцями”, які для нас є пророками чи оракулами²⁹. І далі з іронією Н. Григорієв запитував: “Не знати, по якому підручнику вчили” “державознавці” історію, бо учні ще з 1-ї класи знають, що Запоріжжя було на Катеринославщині і що це теж Україна, а юридична комісія зі всіма своїми Нольдами не знає цього”³⁰.

Продовжуючи піддавати критиці російських юристів, Н. Григорієв наголосив і на оцінці ними “Статуту Вищого управління Україною”: “Знавці державного права заявляли в Петрограді нашій делегації, що ніде вони не

находили прикладу створення такого статуту, якого домагається Генеральний Секретаріат. Треба було їм відповісти, — зазначив він, — “творяться нові форми життя, а коли в ваших книжках це не написано, то, панове державотворці, запишіть це собі”. Цієї же, Центральної Ради, також ніхто не затверджував: ми утворили її самочинно. І тепер нам не потрібні ніякі штампи. Авторитет Центральної Ради зріс по виданню I Універсалу, а по II Універсалі він починає падати. Інструкцію не можна прийняти”³¹. Н. Григоріїв досить вдало пояснює чому: “Коли б правительство не бралось вирішувати справу автономії практично, то можна б було задовольнитися принципіальним признанням автономії, але коли воно береться за практичне вирішення, то нехай же відразу вирішує так, як нам треба. Ми не хочемо тепер же творити автономію, ми хочемо і можемо її підготувати всіма способами, які нам здаються найкращими. Коли ми приймемо Інструкцію, то покажемо, що ми ще не доросли до політичного життя. Нам треба йти тим шляхом, котрим йшли наші учителі в цій справі — торгуватися”³². І на закінчення свого виступу він запропонував: “Поступімо так і передаймо справу в комісію, і хай вона тягне її так довго, як тягнула справу юридична нарада (мається на увазі юридична нарада Тимчасового уряду, яка працювала з вимогами української делегації досить тривалий час і врешті-решт визнала їх не придатними для задоволення — Т. Б.). Даймо цей необхідний папір до архіву, а самі творитимемо життя по своєму статуту, по нашому статуту, що авторитетніший від “цидулок” Уряду”³³. “Ми не відкидаємо інструкції, але вона здається нам непідходящою, як непідходящим здався тимчасовим діячам наш статут”³⁴, — завершив Н. Григоріїв. Члени Центральної Ради пішли на компроміс і взяли “Інструкцію ...” до відома. Для державотворення це рішення суттєвих наслідків не мало, однак серйозно позначалося на моральному стані українства.

Никифір Григоріїв працював також і над українізацією війська. Його обрали Головою Ради солдатських депутатів Київського військового округу. Вагому роль для українського визвольного руху і українського державного будівництва відіграли Всеукраїнські військові з'їзди. Другий військовий з'їзд зібрався 18 червня 1917 року. Саме в той час Рада солдатських депутатів Київського військового округу, на який опиралася тогочасна російська влада в Україні, розкололася, тому що 22 червня Голова української секції Н. Григоріїв у двогодинній промові викрив недемократичність та імперіалістичність існування в Україні московської тимчасової влади й московського громадянства. Це було значним поштовхом для того, щоб Рада солдатських депутатів Київського військового округу перейшла повністю на сторону Центральної Ради. І в цьому, безумовно, певна заслуга і Н. Я. Григорієва.

З приводу своєї діяльності в цей період він писав: “Головування в Союзі Солдатських депутатів, членство в Українській Центральній Раді та Центральному Комітеті Української партії соціалістів-революціонерів, куди мене було кооптовано, після мого запису до партії — поставило мене в осередок всього революційного руху на Україні, як загального, так і українського. Після перемоги українських та більшовицьких військ над владою Тимчасового Уряду в жовтні в Києві я перейняв владу на Україні від представника Тимчасового Уряду комісара південного фронту штабс-капітана Миколи Григорієва і передав її голові Української Центральної Ради проф. М. Грушевському”³⁵.

Н. Григоріїв із гордістю писав: «Незабутня хвилинка. Після більше ніж двохсотп'ятидесятилітнього панування Москви над Україною, остання стала вільною. І першим юридичним держателем її влади став я, отой са-

мий селянський хлопець, що власними скривавленими руками заробляв на справляння власних “людяних” штанів»³⁶.

Беручи активну участь у роботі Центральної Ради, а також очолюючи Раду солдатських депутатів Київського військового округу, Н. Григоріїв намагався ще й практично допомагати своїми науковими роботами. Про це яскраво говорять факти. Як відомо, Никифір Якович працював також і у “Товаристві імені Павла Полуботка”, де відповідав за культурно-освітню роботу серед військових. З метою пропаганди національної самосвідомості він закінчив розпочату раніше “Історію України в народних піснях і думках”. Видавництво “Криниця” під керівництвом С. Березняка її видало в 1918 році. “Історія...” була швидко розповсюджена серед українських військових.

У січні 1918 р. Н. Григорієва затвердили на посаду міністра освіти Кабінету Міністрів В. Голубовича. На першому засіданні новоствореного уряду було висунуто програму “влада рад”. Для вироблення відповідного закону було обрано комісію в складі Н. Григорієва (голова), представника Київської Ради солдатських депутатів М. Любченка, члена Центрального Комітету І. Лимаря. Доручена справа мала для Н. Григорієва і науковий інтерес. Він був великим прихильником “влади рад” і довгий час працював над її теоретичною розробкою. Варто зазначити, що Н. Григоріїв не зміг до кінця розкрити свої можливості на посаді міністра освіти. Її вина в цьому не його. Під натиском радянських військ Центральна Рада і Рада Міністрів покинули Київ. Однак про свій від’їзд не попередили кількох міністрів, у тому числі і Н. Григорієва. Це пояснюється, насамперед, політичними вподобаннями, адже новостворений есерівський кабінет В. Голубовича складався переважно з правих членів УПСР, тоді як Н. Григоріїв належав до центру. Після повернення українського уряду до Києва Н. Григоріїв не ввійшов до складу нового кабінету. 29 квітня 1918 року Українська Центральна Рада внаслідок гетьманського перевороту перестала існувати.

Будучи багато років прихильником, а згодом і членом Української партії соціалістів-революціонерів, Н. Григоріїв після розгрому Центральної Ради виходить на перші позиції у партії. Передумовою цього були внутріпартійні стосунки. На IV з’їзді УПСР (13—16 травня 1918 р.) відбулося офіційне розмежування між членами партії. Пройшов цей з’їзд під знаком розколу партії. Одна частина членів партії створила організацію лівих У.С.Р., прийнявши назву “боротьбистів” (за органом “Боротьба”), а друга частина створила Організаційне Бюро центральної течії УПСР. Головою першого Організаційного Комітету було обрано Н. Григорієва. Члени центральної течії УПСР були впевнені, що фракційний поділ триватиме лише до найближчого партійного з’їзду, який затвердить правильність їхньої партійної позиції. Подальша діяльність центральної течії була спрямована на об’єднання обох політичних течій. У цій боротьбі неабияка роль належить і голові Організаційного Комітету центральної течії УПСР Н. Григорієву.

Коли розпочалося повстання проти гетьмана, Никифір Якович, ставши до практичної роботи, передав головування в Організаційному Бюро центральної течії О. Янкові.

У добу гетьманату Н. Григоріїв займав посаду завідуючого культурно-освітніми справами Київського губернського земства, в часи Директорії — завідуючого пресою службою армії УНР. Потім, як пише Н. Григоріїв, «залишивши раніш разом із виходом соціалістів-революціонерів із влади головування в Інформаційному бюро Армії, я працював спершу в Кам’янці у видавництві “Дністер”, а після того, як більшовики натисли на нього, разом з членами Подільської Земської Управи В. При-

ходьком, А. Огородником і М. Кириленком перебрався на Галичину, де пробував налагодити видання книжок товариства “Дністер” та закупити партію галицьких українських підручників для подільських шкіл»³⁷.

З 1919 року був призначений виконуючим обов’язки міністра освіти, пізніше був товаришем міністра освіти. Катастрофа, що спіткала молоду Українську державу в 1919—1920 рр., стала причиною великої еміграції українців на Захід. І, в першу чергу, це була політична еміграція військових і цивільних осіб, які були причетні до державного будівництва.

У листопаді 1920 р. Никифір Якович разом із дружиною Ганною Петрівною та дев’ятирічним сином Мирославом назавжди покинув рідну українську землю. Місцем проживання родини Н. Григорієва була обрана Прага. Згодом саме Чехословацька Республіка стала найбільшим скупченням еміграційної української інтелігенції. Велика заслуга в організації українства за кордоном і продовженні боротьби за українське визволення належить Микиті Юхимовчу Шаповалу і Никифору Яковичу Григорієву.

В еміграції завдяки зусиллям, в першу чергу, М. Шаповала, а також Н. Григорієва було створено ряд вищих навчальних закладів. Координаційним центром був Український Громадський Комітет, де співзасновником і заступником став Н. Григорієв. Суттєву роль відіграв Н. Григорієв і при створенні Інституту громадознавства (Соціологічного інституту). Очолював відділ народознавства, кабінет села; керував політичним семінаром, який користувався великою популярністю. На нашу думку, найбільша заслуга Н. Григорієва в створенні і діяльності Українського Національного Музею-Архіву, збиранні матеріалів та збереженні їх для українського народу.

Історія створення і існування Музею-Архіву становить надзвичайно великий інтерес для українських істориків і загалом української історії, адже матеріали, зібрані співробітниками і його директором Н. Григорієвим, мають величезну цінність для історичної науки.

Музей-Архів було засновано при Українському Громадському Комітеті в 1923 році, а після ліквідації Комітету він увійшов до складу Соціологічного інституту. В Архіві зберігалася велика кількість документів і предметів українського відродження і визвольного руху, а також східноєвропейської революції. Ці документи збирала, розробляла і систематизувала комісія на чолі з Н. Григорієвим. Слід наголосити, що Музей-Архів роботу розпочав без будь-яких коштів.

Никифір Якович завжди усвідомлював, що наука повинна бути тісно пов’язаною з реальним життям. Він завжди прагнув до втілення своїх теоретичних висновків і наукових ідей. У центрі його наукових досліджень була держава, суспільство. Його постійно турбували події, що відбувалися в Україні. Невтомний борець шукав шляхів повернення Україні самостійності, незалежності. І для цього, безперечно, необхідно було здійснити соціологічний аналіз суспільства, дати оцінку його складових сил, зв’язків, функцій. Саме над цими проблемами він працював у Соціологічному інституті.

У грудні 1929 року в житті Н. Я. Григорієва відбулася важлива подія. Йому було присуджено ступінь доктора соціології. В “Справі про надання ступеня доктора соціології Н. Я. Григорієву” відзначається, що до «науково-літературної праці став року 1907. Протягом 1907—1929 рр. виявив надзвичайну працьовитість, наслідком якої є: 1. Твори літературні: “За ідею”, історичні оповідання; 2. Студії соціологічні: “Мораль. Її генезис, ество, поняття” (підручник), “Свідомість і поведінка” (нарис з теорії поведінки людини), “Теорія держави” — науково-критичний дослід про

форми організації і функції держави, “Історія державних теорій”; 3. Студії історичні: “Історія українського народу”, “Історія України в народних піснях”, “Навчання історії в школі”; 4. Студії соціально-політичні: “Народна влада на Україні”, “Визволення всіх трудящих, “Два світогляди”, “Фатальна помилка революції” і багато інших»³⁸. “Справа” дає також характеристику Н. Григорієва: “Як довголітній педагог, практичний суспільний діяч, учасник організації української культурної праці в ЧСР, а зокрема — двох високих і двох середніх українських шкіл в ЧСР, як керівник спеціального Українського Робітничого Університету і директор Українського Національного Музею-Архіву Н. Я. Григорієв силою своїх здібностей і довголітньої праці став визначним чинником українського культурного і політичного процесів в добу відродження України, визначившись на полі науки і суспільного життя як учений соціолог в царині історії і дослідник норм поведінки людей, і як активний політичний діяч і організатор”³⁹. Оцінюючи більш як 20-літню літературно-наукову працю Н. Я. Григорієва, працю історика і соціолога, а також працю його як практичного соціолога в галузі педагогічній, громадсько-культурній і політичній, Наукова Рада Українського Соціологічного інституту констатувала, що “в особі Н. Я. Григорієва українська культура придбала визначного діяча в області теоретичної соціології і конкретних суспільних наук (теорії, етики, педагогіки, історії і політики), який опрацьовує самостійно, цілком орудуючи науковим методом, ще мало розроблене українцями поле науки (соціології), виготовивши твори визначної наукової вартості. З другого боку, як практичний громадський діяч в добу відродження України і організації її культури Н. Я. Григорієв спричинився до здвигнення українського шкільництва взагалі, а зокрема, перших вільних українських високих шкіл, наукових установ, чим заслужився перед українською культурою”⁴⁰. Враховуючи всі ці заслуги, Вчена Рада ухвалила присвоїти Н. Я. Григорієву ступінь доктора соціології. 26 червня 1930 року Наукова Рада заслухала доповідь Н. Я. Григорієва на тему “Соціологічне розуміння держави” і вручила йому докторський диплом як свідоцтво його заслуг перед українською наукою і культурою.

25 лютого 1933 року святкували 50-літній ювілей з дня народження Никифора Яковича Григорієва і 30-літній — його літературної, громадської та політичної діяльності. Свято відбулося при досить численній кількості товаришів, приятелів та гостей. На святі директор Соціологічного інституту, професор Л. Білецький, охарактеризував наукову працю ювіляра, А. Животко окреслив його світогляд, а П. Паливода — політичну і громадську діяльність Н. Григорієва. Привітати ювіляра прийшло чимало представників різних партій. Надійшли вітання з Галичини, Прикарпаття, України, Канади, а також від чехословацьких організацій. Вітальні листівки мають глибокий зміст, вони показують особистість Н. Григорієва, його характерні риси, а також висвітлюють його участь у громадсько-політичному житті. Звертаючись до ювіляра, Український Громадський Видавничий Фонд відзначав, що “пройдена тобою нива громадської діяльності довга й терниста, але ти, шановний ювілянте, пройшов її певно, не схибнувши, бо вірив, що твій шлях веде українські працюючі маси до кращого майбутнього. За все dokonane тобою, за твоєю громадською відвагою в боротьбі за кращу долю українського народу ми певні, що сердечно подякує тебе свідомий український народ, як і ми сьогодні”⁴¹.

Варто зазначити, що наукові праці Н. Григорієва користувалися величезною популярністю: “Робітнича академія в своїй чинності на Підкар-

паттю користується витворами праці Високоповажного Ювілянта. Його наукові праці з суспільних ділянок дають можливість нам успішніше вести освіту серед робітничо-селянських мас, а самим робітникам та селянам безпосередньо пізнавати наукову правду про суспільні явища”⁴².

Взагалі “довголітня праця Н. Я. Григорієва, праця творча, дала великі здобутки, підсилила трудові маси в їх визвольних змаганнях”,⁴³ — відзначалося у вітальному листі С. Довгала.

В еміграційний період були написані і вийшли друком цілий ряд наукових праць Н. Григорієва про державу, націю, соціалізм, націоналізм, міжнародну політику, політичні партії та інші актуальні суспільні і політичні теми. Полемізуючи з видатним російським і американським вченим П. Сорокіним, він наголошував, що “... наведене проф. Сорокіним означення держави не виявляє ества держави, не вказує тих властивостей, якими вона вирізняється від інших суспільних організацій. Мало вказати певні властивості держави, необхідно вказати саме ті, якими вона відрізняється від інших суспільних скупчень. Тоді уява про державу буде ясною”⁴⁴.

На його думку, держава — це соціальна організація, що виконує вище (домініальне) право володіння на певну територію, організовує в межах її серед населення порядок, захищає і використовує цю територію по своїй волі. Таким чином, на думку Н. Григорієва, держава як соціальне організоване скупчення відрізняється від усіх скупчень, власне, однією рисою — вона самостійно розпоряджається певною частиною поверхні землі без згоди як інших народів, так і оселеного на цій території населення.

Н. Я. Григорієв ідеальною формою влади для України вважав народо-владдя. В центрі уваги його наукових пошуків були нація, революція, держава, народоправство. Через усі його наукові праці червоною ниткою проходить ідея влади трудового народу — влади рад, народної влади. Єдиною історично-традиційною формою влади українського народу, на думку Н. Григорієва, є ради. В його працях наголошується, що українська нація — нація трудова.

Наукові праці вченого з суспільних проблем давали можливість здійснювати освіту серед робітників і селян, а самі робітники і селяни могли безпосередньо пізнавати наукову правду про суспільні явища.

Варто наголосити, що попри певні досягнення еміграційний період в житті Н. Григорієва був постійною боротьбою за виживання. А тому перебування на еміграції надзвичайно збільшило його суспільний досвід, загострило недовір’я до людей, вивітрило “романтизм”, скріпило критицизм, а наукова праця в Українському Соціологічному інституті не лише відновила й поглибила здобутки з передреволюційних студій суспільства, а й дала йому багатий матеріал та зручні перевірені способи самостійного аналізу й синтезу минулого та сучасного заради досконалішого конструювання майбутнього⁴⁵.

Невідомо з яких причин і яким чином Никифір Якович покинув Чехословаччину і переїхав до Сполучених Штатів Америки сам, без сім’ї. Працював Н. Григорієв в Українському Робітничому Союзі — асекуративному товаристві. На отримання візи на постійний побут і громадянство Н. Григорієву знадобився цілий рік. 25 липня 1940 року він отримав візу і почав клопоти про перевезення родини.

У 1948 році родина Н. Григорієва переїхала до Америки. З 1949 року Н. Я. Григорієв працював керівником українського відділу “Голосу Америки”. Впродовж 1938—1940 рр. були опубліковані його праці “Основи націопізнання”, “Державознавство”, “Соціалізм і національна справа”, “Спогади руйнника”, “Весна української революції” та “Українська на-

ціональна вдача”. “Українська національна вдача” (1940) — це найпізніша праця Н. Григорієва, яка є сьогодні в Україні. Цілком ймовірно, що й після цього з’являлися праці Н. Григорієва.

У 1953 році його не стало.

Життя і діяльність Н. Григорієва — це типовий приклад життя національно свідомого, політично активного українського інтелігента періоду визвольних змагань. Впродовж свого життя в діяльності і наукових творах він відстоював ідеї народу, української державності та ідеї народоправства.

Як вчений Н. Григорієв завжди йшов своїм власним незвіданим шляхом. Його праці відзначаються самобутністю, їх не можна сплутати з працями інших авторів. Їх вирізняє глибокий аналіз, виваженість, значний фактичний матеріал, цікаві соціологічні дослідження, полеміка з видатними світовими вченими.

Не всі наукові погляди Н. Григорієва витримали перевірку часом, де в чому він помилявся. Однак це не применшує того, що він зробив для української науки. Він повинен зайняти гідне місце у вітчизняній історичній, політологічній і соціологічній науці. Його теоретичні і історичні праці не втратили свого значення й у наш час.

Усе своє свідоме життя Никифір Якович Григорієв провів у боротьбі. Весь час і сили, думки й мрії віддав на боротьбу за свободу. Його ім’я гідне уваги та поваги і заслуговує на повернення із забуття. Такими людьми повинна гордитися Україна.

¹ Григорієв Н. Якої республіки треба бідним людям? — К., 1917; його ж. Хто ми і що нам треба? — К., 1917; його ж. Фатальна помилка революції. — Прага, 1921; його ж. Спогади “Руїтника” про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. — Львів, 1938; його ж. Державознавство. Т. 1. Історія державотворення і державопізнання. Ч. 1—2. Старосвітська доба та переходова. — Прага, 1936; його ж. Підстави Української незалежної політики. — Детройт — Мішіген, 1939.

² Григорієв Н. Державознавство. — Т. 1 (504 с.); його ж. Державознавство. — Т. 2 (445 с.); його ж. Державознавство. Критика сучасних державних теорій (200 с.); його ж. Соціологічне розуміння держави (112 с.); його ж. Українська національно-державна традиція (247 с.) // ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2., спр. 1.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1.

⁴ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — № 3. — С. 8.

⁵ Там само. — Ч. 5. — С. 14.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1.

¹⁰ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 6. — С. 13.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1 зв.

¹² Там само.

¹³ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 6. — С. 14.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 15.

¹⁶ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 7. — С. 15.

¹⁷ Там само. — С. 14.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1 зв.

¹⁹ Див.: Григорієв Н. Спогади “Руїтника” про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. — Львів, 1938. — С. 9.

²⁰ Там само. — С. 17.

²¹ Там само. — С. 79.

²² Там само.

²³ Там само. — С. 80.

²⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 119.

- ²⁵ Там само.
²⁶ Там само.
²⁷ Див.: Там само. — С. 230.
²⁸ Там само. — С. 231.
²⁹ Там само.
³⁰ Там само.
³¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — 1928. — С. 324.
³² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 231.
³³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — 1928. — С. 324.
³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 231.
³⁵ Там само.
³⁶ Там само.
³⁷ Трудова Україна. — 1932. — Ч. 9. — С. 12.
³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3793, оп. 1, спр. 160, арк. 3.
³⁹ Там само.
⁴⁰ Там само. — Арк. 8.
⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
⁴² Там само. — Арк. 14.
⁴³ Там само. — Арк. 15.
⁴⁴ Там само. — Спр. 12 а, арк. 84 зв.
⁴⁵ Там само.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО “ТАЛИЧОЗНАВСТВА” 1920-х рр.: АСПІРАНТИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО О. ПАВЛИК І В. КОСТАЩУК

Ідею створення “Дослідчого інституту Західної України”, як і ряд інших науково-організаційних проектів, запропонованих владі керівником Історичної секції ВУАН ледь не наступного дня після його приїзду до УСРР¹, попри усі зусилля академіка, реалізувати не вдалося. Проте й за складних советських умов він робив максимум можливого у цьому напрямі. Очевидно, що певним паліативом стала створена 1925 р. у мережі історичних установ Грушевського Комісія Західної України, яка за певних сприятливих обставин могла б бути реорганізована у відповідний інститут. Одночасно слід зауважити, що й керована ним Науково-дослідна кафедра історії України опікувалася підготовкою фахівців вищої кваліфікації з питань історії західноукраїнських земель.

У зв’язку з цим варто згадати двох аспірантів М. С. Грушевського — *Василя Миколайовича Костащука* (1885—1931) та *Остана Яковича Павлика* (1890—1937), які не лише були уродженцями Східної Галичини, але й розробляли західноукраїнську тематику.

Відновлення інтересу до постаті М. С. Грушевського в УРСР “перебудовних” часів, започатковане пам’ятною статтею С. І. Білоконя й опублікованими ним же мемуарами історика², спричинило й зрозуміле розширення тематики досліджень грушевськознавства на людей, які оточували академіка, його історичну школу³. Монографія київського науковця О. В. Юркової (1999) є на сьогодні єдиним синтетичним дослідженням діяльності не лише цієї історичної установи, а й історіографічного доробку та долі її співробітників. У книзі згадуються й аспіранти Грушевського О. Я. Павлик та В. М. Костащук. Втім, ймовірно, через наявність довкола керівника Історичної секції ВУАН маркантніших постатей, цим вихованцям академіка дослідниця приділила менше уваги, наголосивши водночас на “досить незначних наших знаннях про В. М. Костащука”⁴.

У нашій розвідці робиться спроба не лише докладніше проаналізувати роль і місце двох київських галичан у науковій діяльності Кафедри історії України, але й краще зрозуміти мотиви зацікавлення галицькою проблематикою керівника Історичної секції, його титанічні зусилля щодо надання ВУАН дійсно всеукраїнського формату й забезпечення сталого зв’язку і взаємодії з ученими Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

У листі Агатангела Кримського до Д. І. Багалія від 28 листопада 1924 р. наголошується на необхідності “берегти Академію” від “компромітації політичної”, котрою, мовляв, загрожує їй керівник Історичної секції, який постійно “силується проводити когось у дійсні члени або в члени-кореспонденти: тут беруть гору не тільки інтереси його парафії, та й усякі політичні ремінісценції часів Центральної Ради або еміграції”⁵ (виділення наше. — *Авт.*).

Поява на Кафедрі історії України спочатку О. Я. Павлика, а невдовзі й В. М. Костащука також уповні можна вважати ще однією “політичною ремінісценцією часів Центральної Ради” (не вкладаючи у цю характеристику негативного змісту, як це зробив неодмінний секретар ВУАН, адресуючись до сервільно-лояльного до советської адміністрації Д. І. Багалія), оскільки обидва аспіранти були галичанами, колишніми військовими австро-угорської армії, а згодом і військовополоненими, які утримувались у російських таборах. Бранці-галичани, а також їхні земляки-закладники, котрих російське військо примусово виселило з окупованих галицьких теренів, депортувавши вглиб імперії Романових, масово зверталися до Української Центральної Ради з клопотаннями щодо полегшення їхньої долі (звільнення з полону, заслання) й дозвіл на повернення додому чи принаймні в Україну з чужої їм російської землі з непривітними кліматом і людьми. У своїх мемуарах голова УЦР неодноразово згадує “тих галичан, що напливали тепер з різних усюд під протекторат Центральної Ради”⁶.

Отже, майже синхронно з цими сторінками спогадів Грушевського, написаними 20 жовтня 1926 р. на дачі у Китаєві, “під протекторат” колишнього лідера українських визвольних змагань перейшли й двоє з київських галичан — Остап Павлик та Василь Костащук.

О. Я. Павлик народився 15 січня 1890 р. у с. Лаврикові Рава-Руського повіту (нині — Жовківський район Львівської обл.). 1913 р. закінчив гімназію у Львові й поступив учителем до приватної української школи ім. М. Шашкевича у Перемишлі, де викладав німецьку мову, співи та гімнастику. 1914 р. був мобілізований до австрійського війська й восени того ж року під Красноставом пораненим потрапив до російського полону, перебував у таборах для військовополонених у Тамбові, згодом у Сибіру (Верхньоудинськ, Томськ), 1916 р. був відправлений до Мінської губернії на чорнові роботи. Після Лютневої революції О. Я. Павлик дістався до Києва, де восени 1917 р. вступив на історико-філологічний факультет Українського державного університету, на якому навчався до 1920 р. Відтоді перейшов на Вищі прискорені педагогічні курси, а згодом — на працю до кооперації. Невдовзі виїхав з Києва й до кінця 1922 р. завідував семирічною школою у с. Хижинцях Лисянської волості на Звенигородщині.

Незабаром О. Я. Павлик повернувся до Києва, поступив на службу до дитячого будинку Українського Червоного Хреста, а восени 1923 р. відновився у правах студента у Київському інституті народної освіти, який і закінчив у липні 1925 р.⁷

Інтерес до поглибленого вивчення вітчизняної історії О. Я. Павлик виявив ще будучи студентом Українського державного університету, де відвідував історичний семінар професора О. С. Грушевського і, зокрема, підготував та зачитав реферат на тему “Як витворилися московські симпатії на Україні, до злуки її з Московщиною”⁸.

5 жовтня 1925 р. О. Я. Павлик звернувся із заявою до Науково-дослідної кафедри історії України у Києві: “Я закінчив історико-соціяльний відділ Київського Інституту Народної Освіти і бажаю працювати даліше в галузі української історії, досліджувати її та розробляти невияшені питання, а тому прошу прийняти мене аспірантом дослідчої катедри Історії України. Знаю мови: українську, російську, польську, німецьку, трохи англійську, а в часті і французьку, а також класичні мови, латинську й грецьку”⁹.

Відтоді, упродовж двох років О. Я. Павлик був кандидатом в аспіранти кафедри М. С. Грушевського. Після завершення іспитового терміну академік адресував 30 червня 1927 р. до Укрнауки НКО УСРР таке подання:

“Пленум Науково-дослідчої Катедри історії України на своєму засіданні від 16 червня 1927 р. ухвалив просити Вас затвердити на аспіранта Катедри *Павлика Осипа Яковлевича*, який виконав усі вимоги, що ставить їх Катедра при виборі аспірантури”¹⁰.

Реакція НКО УСРР була уповільненою, хоча й бюрократично-бездоганною. 5 липня 1927 р. уповноважений Укрнауки у Києві Л. М. Левицький наклав резолюцію на клопотанні Грушевського: “Відкласти до початку н[ового] акад[емічного] року, коли буде надіслано до центру всі подібні київські справи”¹¹.

В очікуванні відповіді з Харкова Осип Якович вирішував проблему свого формального статусу в УСРР, оскільки все ще вважався австрійським підданим. Він звернувся з належним клопотанням до ВУЦВК, і 18 липня 1927 р. від Адміністративного відділу Київського окрвиконкому отримав довідку, що пред’явник подав заяву “про перехід до українського громадянства”, але “до з’ясування справи Президією ВУЦВКа *гр. ПАВЛИК О. Я. лічиться чужоземцем*”¹². Очевидно, невдовзі справу було вирішено.

Не маючи відповіді на звернення до НКО УСРР від 30 червня про затвердження аспірантами В. С. Денисенка та О. Я. Павлика, пленум Науково-дослідної кафедри історії України 6 вересня 1927 р. розглянув “справу про те, що уповноважений УкрНауки в Києві досі не відіслав документів Павлика і Денисенка до УкрНауки для затвердження їх аспірантами Катедри”. Ухвалили ще раз потурбувати з цього приводу київське представництво Укрнауки НКО УСРР¹³.

Того ж дня, 6 вересня 1927 р., керівник Кафедри історії України звернувся до уповноваженого Укрнауки у Києві Л. М. Левицького з нагадуванням, що відповідні документи надіслані вже понад два місяці тому. Оскільки ж, за оцінкою адресанта, обидва кандидата вже тривалий час співпрацюють з Кафедрою й відповідають її вимогам, “*випадало б їх затвердити без проволікання*”. “Катедра двічі нагадувала про се УкрНауці, але кожним разом діставала відповідь, що УкрНаука *не одержала* від Вас документів в сій справі і се затримує затвердження. Тому просимо відіслати сі документи УкрНауці і підтримати клопотання Катедри, — наголошував академік. — Коли се може послужити прискоренню, документи з Вашим відзивом може одвезти член нашої Катедри Ф. Я. Савченко, що сими днями їде до Харкова в справі Катедри, і ми між иншим доручаємо йому клопотання про скорше затвердження сих аспірантів”¹⁴.

У результаті наполягання М. С. Грушевського 18 жовтня 1927 р. В. С. Денисенко та О. Я. Павлик були офіційно зараховані до аспірантури Кафедри історії України. Враховуючи вкрай недостатнє аспірантське забезпечення (60 руб.), якого вочевидь бракувало для життя, Остап Якович і надалі працював за сумісництвом секретарем Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та, ймовірно, викладачем у Польському педтехнікумі.

Темою промоційної праці О. Я. Павлика було обрано таку: “*Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині*”¹⁵. Зрозуміло, що керівник аспіранта — М. С. Грушевський — при визначенні теми наукового пошуку виходив не лише з особистих уподобань свого підопічного, але керувався насамперед власними, чітко артикульованими ще 1924 р., міркуваннями щодо потреби дослідження в УСРР галицької проблематики, враховуючи водночас й походження початкуючого науковця, а відтак — його органічну закоріненість у західноукраїнській тематиці¹⁶.

Цілком очевидно, що Грушевський мав до цієї проблеми і власний сантимент — одним з основним наслідків польсько-української угоди 1890—1894 рр. стало відкриття у Львівському університеті кафедри все-світньої історії з особливим оглядом історії Східної Європи і “руською” мовою викладання, яку очолив молодий київський професор¹⁷. Вже після приїзду М. С. Грушевського до УСРР події понад тридцятирічної давнини актуалізувалися завдяки публікації у “Записках НТШ” чергового фрагмента мемуарів О. Барвінського¹⁸, й притлумленій (з огляду на советську дійсність) репліці на них керівника Історичної секції ВУАН¹⁹.

Грушевський у власній рецензії-анотації на три видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, очевидно, свідомо помістив важливу для себе полемічну замітку з приводу публікації О. Барвінського наприкінці (що аж ніяк не означало другорядності цього питання для рецензента)²⁰. Завершувалася репліка академіка принципово важливим резюме: “Замість загальних характеристик бажано якнайбільш цілком конкретних фактів і документів, як оті, що подає в сій статті автор”²¹.

Отже, дисертація Остапа Павлика не лише мала подати відповідні “цілком конкретні факти і документи” з порушеного питання, вписавши їх у ширший загальноісторичний контекст, але й була ще однією історико-політичною ремінісценцією Грушевського — цього разу львівської/“доцентральнорадівської” доби його життя. Висловимо припущення, що особисто для академіка позитивні для українства наслідки польсько-української угоди 1890—1894 рр. могли якимсь чином екстраполюватися на тоді ще чітко не окреслені позитивні/від’ємні результати іншої угоди — угоди між більшовицьким режимом і самим Грушевським, аж доки історик не напише у листі до І. Крип’якевича від 6 вересня 1930 р. прикметну фразу — знак втрачених ілюзій: “Тут перспективи істор[ичної] праці сильно гіршають, — та “інтензивна праця”, котру Ви згадали в В[ашому] листі, переходить в минуле”²².

Вже напередодні захисту промоційної праці О. Я. Павликом керівник Історичної секції ВУАН у своєму відзиві наголосив на важливості дослідження цієї теми, висловивши принагідно цікаві міркування: “В історії Галиччини зав’язання радикальної партії й українсько-польська угода 1890 р. [...] були фактами переломового значення, вони обгострили ідеологічну і класову диференціацію української людности, що давніш об’єднувалася в одно приналежністю до “руського народу”, або “русько вірою”. Хоча вже перед тим від 1860-х років почався поділ на “твердих” і “м’яких Русинів”, або “народовців” і “Москвофілів”, одначе величезна маса не тільки селянства і міщанства, але й інтелігентських верств вважала за краще і почесніше триматися неутрального [становища], ігноруючи собі поділ і обстоюючи принцип, що всі дійсно добрі Русини повинні триматися разом і не давати різним політиканам-спекулянтам себе “розбивати” на партії. А з тим політичне і національне обличчя угруповань і верств, політичні програми і платформи визначалися великою неясністю, плиткістю, компромісовістю, і політична мудрість полягала власне в приспособленню на всі боки, в умінні комбінувати безмежну лояльність і службовність владі з різними демагогічними гаслами й фасонами”.

Грушевський акцентував увагу на важливих суспільних наслідках політичної стратифікації галицького суспільства, її впливі на процес національної самоідентифікації “русинів” Східної Галичини: “Доперва розрив, який стався по заведенню угоди між елементами урядовими і опозиційними, засновання радикальної партії, вилучення з неї, в дальшій процесі соціал-демократії, утворення націонал-ліберальної партії і відокремлення

так званих християнсько-соціальних клерикальних і урядових елементів, обгострили соціальну і політичну свідомість різних клас, прошарків і угруповань, змусили серйозніше і відповідальніше ставитися до своїх громадських і політичних обов'язків, до політичних програм і постулатів. Організація аграрного страйку, боротьба за реформу виборчого права, що пішли за сими фактами в поч. ХХ ст., докінчили сю диференціацію аморфної перед тим національної маси, панургового стада, що обслуговувало різних свійських і чужих політиканів”²³.

Безпосередній й активний учасник галицького суспільно-політичного життя 1890—1900-х років, яскравий представник інтелектуальної еліти Наддніпрянщини у західноукраїнському регіоні того часу, Михайло Грушевський чудово усвідомлював загальнонаціональне значення вищезгаданих політичних баталій: “В реакційнім присмерку кінця ХІХ ст., серед стоячого затишя Наддніпрянської України сі галицькі події відбивалися теж яскраво і сильно; Галиччина була ареною тутешніх суперечностей — за неможливістю розв'язувати їх на місці. За угоду чи против, з радикальними чи з “народовцями” против них — за сими прикметами ділилась також українська інтелігенція тодішньої Російської України. Драгоманов, Франко, Антонович, Кониський — сі безпосередні учасники галицьких подій — були люди, на яких орієнтувалось життя наддніпрянське. Угода підготовлялась не тільки у Львові, але й у Києві. Радикальні видання фінансувались лівими українськими гуртками київськими, чернігівськими, полтавськими і т. д. На галицьких програмних дискусіях, полеміках, агітаціях гострилася політична і соціальна свідомість російських Українців за неможливістю розвести дискусію на свійські теми. Се була підготовка для революції, тим важніша, що революція наступала власне тут”²⁴.

Очевидно, що новозатверджений аспірант на кафедрі Грушевського займався не лише суто власними справами, але й мав певне коло кафедральних обов'язків, які іноді збігалися з його науковими інтересами, а іноді — ні. Серед цих додаткових навантажень Остапа Яковича було й підтримування контактів з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові в справі надсилання до Києва галицьких друків.

Перше листовне звернення О. Павлика до Кирила Студинського від 12 грудня 1928 р. починається так: “Вельми Шановний Кирило Осипович! В[ельми] Ш[ановний] акад. М. С. Грушевський доручив мені написати Вам листа в справі літератури, що потрібна для Історичної секції УАН”. І далі київський кореспондент Студинського з'ясовував, які насамперед і для чого потребувалися галицькі видання: «Михайло Сергієвич і доручив це мені іменню тому, що література ця в першу чергу потрібна мені, так як я зараз працюю над Польсько-українською угодою та заснуванням радикальної партії. Матеріалу в Києві нема, крім деяких висмиків, бо, напр., “Народ” я знайшов 1890—91 рр., та й то без початку і кінця, а “Хлібороба” так зовсім нема».

Аспірант “не лише від Історичної секції, а ще більше від себе” просив свого поважного кореспондента “постаратися і надіслати для Історичної секції ту літературу, якої в нас нема”. Зрозуміло, що адресант покликався при цьому на авторитет Грушевського: “Михайло Сергієвич казав, що Ви обіцяли прислати нам в першу чергу радикальну літературу. Коли не можна зразу всього вислати, то хоч частинами. На ту літературу, якої Ви самі не зможете післати, передайте список книгарні (НТШ. — *Авт.*) і хай вона підбере і вишле”²⁵. О. Павлик був зацікавлений й у різноманітних неопублікованих та архівних матеріалах, які стосувалися теми його дослідження: “Коли б можна було дістати там від кого деякі і недруковані матеріали

(хоч би копії), що мали б значення для моєї праці, то я був би дуже радий і вдячний. Добре було б якби деякі з них (головним чином ті, що мають економічний характер) Ви могли нам надіслати якнайскорше”²⁶.

Долучений до звернення список першочергових друкованих видань, що їх потребував здобувач, дає можливість не лише скласти уявлення про джерельну базу його праці, а й дійти висновку, що він (по двох місяцях затвердження аспірантом) вже принаймні непогано орієнтувався у літературі предмета дослідження²⁷.

“Легітимізуючи” вищезгадане звернення О. Павлика від 12 грудня 1928 р., М. С. Грушевський у січні 1929 р. дякував голові НТШ за вже надіслану літературу та водночас заохочував свого львівського колегу до подальшого надсилання галицьких друків до Києва: “*Наші аспіранти, що працюють над історією Галичини — Костащук і Павлик — нетерпеливо чекають дальших комплектів галицької преси — радикальної, москвофільської етс. Як трошки звільнитесь, дуже будемо просити Вас про се.*”²⁸. 5 березня 1929 р. керівник Історичної секції ВУАН листовно висловлював К. Студинському сердечну подяку “за заходи коло періодик”, тобто надсилання до Києва комплектів галицької преси кінця XIX — початку XX ст.²⁹

Проханнями про надсилання галицьких видань Остап Якович набридав не лише академіку К. Студинському, а і його молодшим колегам з НТШ, зокрема І. П. Крип’якевичу, знайомство з яким відбулося під час відвідин львів’янином УСРР (квітень—травень 1929 р.)³⁰. Принаймні протокол засідання Історичного відділу Кафедри історії України у Києві від 30 квітня 1929 р. зафіксував присутність на зібранні і Крип’якевича та обох київських галичан — О. Я. Павлика й В. М. Костащука³¹.

У листопаді 1929 р. О. Я. Павлик листовно звертається до І. П. Крип’якевича як до “Вельмишановного Товариша” (очевидно, позначалася й незначна — чотири роки — вікова різниця між кореспондентами), інформуючи того про поточні наукові справи. Водночас київський аспірант Грушевського, відповідаючи на запитання львівського історика про підготовку його дисертації, повідомляє *pro domo sua*: «Щодо праці, то справа йде досить тяжко через брак джерел в Києві. Може там десь в Галичині залишилась в когось переписка з приводу польсько-української угоди в 90[-х] рр.? Вона мене дуже цікавить, але як дізнатись про неї та як її дістати? 12 листопада я зачитував на пленумі катедри вступну частину моєї праці під заголовком “Економічні та суспільні відносини в Галичині 70[-х] та 80[-х] рр.”, а при кінці грудня або на початку січня 1930 р. зачитаю ще одну частину — “Заснування радикальної партії”, а при кінці травня я повинен буду виготовити всю працю. Тов. Костащук працює над 1848 роком і теж плаче на джерела»³².

Однак листування Остапа Павлика зі старшими львівськими колегами аж ніяк не було суцільною ламентациєю. Аспірант тим часом активно займався пошуком джерел і літератури по власній темі на підсоветських теренах, ґрунтовно опрацьовуючи наявні в УСРР та надіслані з-за Збруча україно- й польськомовні видання, періодику. Так, у звіті за 1928/29 академічний рік (29 червня 1929 р.) Остап Якович писав, що налагодив контакти “з науковими колами Зах[ідньої] України в справі присилки до Києва різної літератури та матеріалів, яких нема на Україні, та занявся розшуком книжних приватних збірок, що були в Києві і других місцях за час всесвітньої війни і невідомо куди поділись”³³. Друком з’явилися рецензії і ювілейна розвідка аспіранта з нагоди 100-річчя з дня народження галицького українського історика, громадського діяча й педагога, професора Львівського університету з 1873 р. І. Шараневича (1829—1901)³⁴.

У другому півріччі 1929 р. Павлик їздив у наукове відрядження до Москви і Ленінграда, де “ознайомився з науковими установами Союзу та використав архіви та бібліотеки Ленінграда” й водночас “підбирав бібліотеку в державнім книжк[овім] складі для Історичної секції ВУАН”. На 1929/30 академічний рік він, зокрема, планував “*виготовити основну працю “Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині” та зачитати її деякі розділи та всю в скороченні на прилюднім засіданні кафедри*”; “*виклопотати командіровку до Львова та Відня для використання тих матеріалів, яких тут нема, для основної праці і які конче треба використати*”. Малося на увазі й “*продовжувати переписку з Н[ауковим] Т[овариством] ім. Шевченка, а особливо з його деякими членами, в справі літератури та матеріалів, що торкаються історії Західної України*”, а також “*відшукати бібліотеку галичан, що була в Києві в часи війни та на початку революції на Богоутівській вул., та інші приватні збірки*”³⁵.

Суттєве значення для апробації тексту дисертації Остапа Павлика, що обговорювалася по розділах, мали контакти й жваві дискусії з безпосередніми учасниками галицьких подій 1890-х років. До таких в першу чергу належав, зрозуміло, керівник здобувача — М. С. Грушевський. 12 листопада 1929 р. на засіданні Історичного відділу Кафедри історії України аспірант виголосив доповідь “*Економічне та соціальне становище Галичини в 70—80-х рр. ХІХ ст.*” (перший розділ своєї дисертації)³⁶. Конспективний протокол засідання, перерахувавши учасників обговорення (15 осіб), лаконічно повідомляв: “*Вкінці на всі запитання і зауваження опонентів з приводу зачитаної доповіді автор подав свої міркування і відповіді*”³⁷.

Картину кафедрального зібрання 12 листопада 1929 р. доповнює відзвіт Грушевського на дисертацію О. Я. Павлика (серпень 1930 р.), де згадується, що в обговоренні взяв активну участь С. Г. Вітик (1875—1937), представник молодшої генерації галицьких радикалів, колишній секретар Русько-української радикальної партії. Окресливши торішню доповідь свого підопічного як вступ до “*сього цікавого, переломового моменту в політичному житті Галичини: зав’язання радикальної партії і польсько-української угоди 1890 р.*”, академік зауважував: “*Сей перший огляд був зачеркнений дуже широко, і ясно виявив і добру волю автора — і обмеженість засобів, з котрими мусив він працювати. Сей огляд війшов до нинішньої праці в сильно скороченім вигляді. Завзята критика, котрою він був прийнятий в Катедрі при зачитанню (в ній взяв участь присутній тоді С. Гн[атович] Вітик — сам учасник формації радикальної партії), не збентежила автора в повній мірі, він взяв її на увагу і використав в дальшій роботі. Се ясно позначилося на двох частинах праці, зачитаних на протязі нинішнього академічного року, були зроблені вже значно краще, а в нинішнім обробленню можна бачити також значний поступ в аналізі матеріялу і його увязці*” (виділення наше. — *Авт.*)³⁸.

Певне значення для апробації дисертації мало, очевидно, й спілкування Павлика зі своїм колегою-аспірантом і земляком Василем Косташуком, не лише колишнім членом Русько-української радикальної партії, але й людиною з оточення одного із засновників РУРП Северина Даниловича (про що нижче).

У той же самий час керівник кафедри історії України доручив своєму аспірантові опікуватися проходженням у друкарні харківського видавництва “Пролетар” рукопису впорядкованого К. Студинським збірника епістолярної спадщини “Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.” Займаючись підготовкою цього видання, Остап Якович мав можливість по-

знайомитися з унікальними документами і скористатися з них для власної дисертації. “Ведучи коректуру переписки, яку Ви видаєте, я дуже багато нахожу в цій переписці цікавого і дуже цінного взагалі, а для своєї праці зокрема”³⁹, — зауважує він у листі до К. Студинського від 28 лютого 1930 р. Лист Ф. Савченка до голови НТШ від 6 березня 1931 р. містить покликання на розповідь О. Павлика щодо високої оцінки видання його складачами — працівниками друкарні, що львівський академік мав сприйняти як одну з найвищих похвал: “Книга Ваша уже вийшла в світ. Маю ордер від ДВУ на 50 автор. примірників і сподіваюся за пару днів Вам її вислати. *Оповідав Павлик, що метранпаж якось сказав йому про неї: “цікава книга, читається як роман, шкода, що не по-російськи написана, трудно читати”*”⁴⁰ (виділення наше. — *Авт.*). У датованому груднем 1930 р. “Передньому слові” до видання львівський учений висловлював подяку й “*О. Павликові в Києві за переведення коректи і складення покажчика*”⁴¹.

28 лютого 1930 р. у листі до Кирила Студинського О. Я. Павлик знову повертається до болючого для нього питання — відсутності в УСРР потрібних йому галицьких видань й необхідності їхнього “спровадження” до Києва: “Я знов таки до Вас з давнім проханням [...], а саме в справі літератури та матеріалів до “українсько-польської угоди”. Лихо заставляє. Нема джерел — хоч сядь та й плач. За соймові протоколи, та й взагалі за все, що Ви вистарались для Історичної секції, велика Вам дяка, а окремо від нас, які працюємо над історією Галичини, та й історія цього не забуде. Та вже вибачте нам, будь ласка, а ми знов-таки до Вас, або як зчаста писав Драгоманов в своїх листах — “паки і паки”, з проханням о ті ж джерела. Там десь вийшли “Спомини” О. Барвінського, за які Ви мені колись говорили, та за які і він сам згадував в ЛНВ за 1927 р. Чи не могли б Ви мені яким світом їх прислати? [...]. Я вже писав за це і д[окторові] Крип’якевичові, можливо, що він як допоможе, але, крім того, звертаюсь і до Вас. Та там, ще може дещо є про цю угоду, може яка переписка чи ще там що, щоби можна посписувати, чи як там, а переписувачеві заплатити за це за мій рахунок. Є якась книжка пок[ірного] А. Вахнянина — “Новий курс”, якої я не знаю, це теж, здається, про угоду”⁴². Про угоду потрібна мені зараз література та матеріали, як то кажуть, до зарізу, а взяти нізвідкіля. От біда з тими кордонами. Сів би на потяг, та сам поїхав би та дістав, що треба, а тут тебе кордони не пускають, щоб їм всячина”⁴³.

Лист Осипа Павлика до голови НТШ від 24 березня 1930 р. цікавий знову ж таки змалюванням складних обставин наукової праці, що в них було поставлено “галичознавство” у советській Україні тих часів, до найголовніших з яких відносився брак відповідних джерел в УСРР. У документі йшлося: “Вельми Шановний Кирило Осипович! Споминів Ол. Барвінського в Істор[ичній] секції нема, а тому, як можна, то пришліть. Що до дальших, то треба було б таки поїхати до Львова. Шкода, що вони не вийшли”⁴⁴. Мені найважливіше те, чи нема там якої переписки з приводу угоди 1890 р. [...]. Радикальної літератури у нас теж нема, і ми не знаємо навіть всіх учасників першого радикального з’їзду, не маємо його протоколів. Чи не заховався там де архів радикальної партії з 1840[-х] рр., може, там де і є протоколи нарад першого з’їзду та список всіх учасників? Коли б вони були, то можна б було кого попросити, щоби мені їх переписав, а я за роботу як-небудь заплатив би. Так само і що до листування з приводу угоди, якщо Б. Барвінський погодився б на це. Крім того, нема у нас ніяких відомостей про те, як розвивалися радикальні ідеї на селах. Але все це можна роздобути тільки поїхавши туди”⁴⁵.

Отже, адресант у черговий раз порушував питання про потребу свого наукового відрядження до Львова для роботи у тамтешніх архівах та книгозбірнях. Очевидно, позитивне вирішення цього питання аж ніяк не залежало від його львівського кореспондента. Розумів це й керівник аспіранта, який докладав відчайдушних зусиль, аби забезпечити своїм учням принаймні одне закордонне відрядження.

Ще 28 серпня 1925 р., накреслюючи “Операційний план на 1925/26 бюджетовий рік Катедри історії українського народу” та зв’язаних з нею 9 установ, М. С. Грушевський особливу увагу приділив Комісії Західної України, яка, на його думку, матиме “ударне значіння”. Академік наголошував, що для того, “щоб підняти її роботу, треба коштів для комплектування літератури, командировки до Галичини, організації роботи на місці”. У цьому ж документі планувалося на жовтень—грудень 1925 р. “командування одного співробітника від Комісії Західної України на два місяці до Галичини, щоб зав’язати зносини, закупити книжки, переважно з економіки і статистики Західної України, та роздати роботу, яка проводитиметься в Галичині тамошніми співробітниками, що їх список буде подано на затвердження Укрголовнауки”. Голова Історичної секції ВУАН був тоді ще настільки великим оптимістом, що 4 лютого 1925 р. навіть звернувся до уповноваженого Укрнауки у Києві з клопотанням про відрядження за кордон... академіка М. С. Грушевського — “для занять в архівах і бібліотеках Львова, Кракова, Варшави, Праги і Відня, по історії України 1650—1685, для IX т. Історії України, на 3 місяці, в осені 1925 р., на що потрібно було б коло 800 р.”.

Наразившись щодо себе персонально на владну неофіційну заборону виїздів за кордон (навіть тимчасових і з науковою метою), Грушевський з властивою йому наполегливістю продовжував “атакувати” НКО УСРР численними клопотаннями на закордонні відрядження для своїх підопічних.

У червні 1928 р. у “Звіті про роботу академічної Кафедри історії українського народу за 1927/1928 академічний рік” голова Історичної секції ВУАН виразно висловлює своє невдоволення обставинами дослідницької роботи: “Умови праці все ще зістаються дуже тяжкими. Засоби малі, зносини з заграничними науковими установами, користування з закордонних збірок, набування літератури, заграничні поїздки — утруднені до крайности. Організація роботи стрічається все ще з ріжними великими, часом непереборними труднощами”⁴⁶.

14 січня 1929 р. Кафедра історії України надіслала до київського представника Укрнауки заявку на черговий академічний рік на відрядження “для наукових студій в архівах таким особам, що подали до Катедри відповідні заяви”. У поданні згадувалося й прізвище О. Я. Павлика, який просив двомісячне відрядження до Львова⁴⁷. Однак це прохання залишилося “без наслідків”.

Коментуючи тодішнє погіршення фінансування наукових досліджень, у тому числі закордонних контактів історичних установ ВУАН, М. С. Грушевський у листі до К. Студинського (січень 1929 р.) нарікав: “Нелегко живеться, і нелегко працювати. Головний клопіт наш Ви знаєте — рестрикції валютові. Нема способу післати гроші. Написав нову слезницю наркомфінові, але не знаю, що буде. Всі наші зв’язки з Галичиною, пляни спільних праць розлітаються як дим!”⁴⁸.

Втім, Грушевський не був би Грушевським, якби обмежився у цій “рестрикційній” ситуації лише ламентациями своєму львівському приятелю й не турбував перманентними “слезницями” урядовий Харків. Своє невдоволення академік виніс й на шпальти редактованої ним “України”.

Так, наприклад, звітуючись про діяльність історичних установ ВУАН у 1928/29 господарському році, “хроніст”-анонім інформував читачів: “Тими ж причинами неможливості відряджень за кордон, недостачі валюти для оплати закордонних доручень, гонорару за праці закордонних співробітників тощо, гальмується розвиток наукових зв’язків з західними українськими землями, так широко зачеркнений в попередніх роках, 1926—7. Тільки з нагоди ювілею акад. Студинського [...] удалося одному з членів Секції — Ф. Я. Савченкові в ролі її делегата відбути короткотермінову подорож до Львова [...]. Тим часом для наукових занять, і для культурного зв’язку, такі подорожі потрібні часто і систематично, і неможливість їх організувати являється дуже прикрим дефектом в роботі Секції”⁴⁹ (виділення наше. — *Авт.*).

12 листопада 1929 р. Історичний відділ керуючого осередку Кафедри знову вирішив “клопотатись про закордонні відрядження: для П. В. Клименка, В. М. Косташука і О. Я. Павлика (останнім для виконання аспірантських праць)”. 15 листопада до уповноваженого Укрнауки у Києві був надісланий відповідний лист, в якому особливий наголос робився на нагальній потребі такого відрядження для О. Я. Павлика: “Долучуючи при сім заяву О. Павлика, Катедра звертає увагу на те, що він закінчує свою працю для промоції на тему про польсько-українську угоду й заснування радикальної партії, для чого йому конче потрібно використати закордонні архіви”⁵⁰. І це клопотання мало такий самий ефект, що й попереднє.

28 квітня 1930 р. М. С. Грушевський вкотре вже підписав звернення до київського уповноваженого Укрнауки НКО УСРР: “Науково-дослідча Катедра Історії України при ВУАН просить Вас клопотатися перед Укрнаукою, щоб в цьому році конче було видано закордонні командировки (до Галиччини) двом аспірантам Катедри О. Я. Павликові і В. М. Косташукові. Обидва вони родом з Галиччини, працюють над історією Галиччини ХІХ віку і конче потребують для закінчення своїх праць використати архіви та бібліотеки у Львові”⁵¹.

Очевидно, що більшовицька адміністрація не поспішала відряджати до II Річсполитої аспірантів Грушевського. До традиційних політичних міркувань вчасно долучилися й чергові “валюткові труднощі”, внаслідок чого ні один, ні другий так і не потрапили до Східної Галичини у період своєї наукової підготовки.

У зв’язку з наближенням завершення терміну навчання Науково-дослідна кафедра історії України 10 червня 1930 р. видала О. Я. Павлику довідку-характеристику: “Пред’явник цього Остап Якович ПАВЛИК є дійсно аспірантом згаданої Катедри з 1927 р. За час свого перебування в Катедрі він зачитав на пленумах її два розділи своєї промоційної праці під назвою: “Українсько-польська угода і заснування радикальної партії 1890 р.”; 13 травня б. р. зачитав резюме всієї роботи, і керуючий Осередок Катедри, обговоривши його, предложив О. Я. Павликові передати до Катедри всю працю для прилюдної оборони на степінь наукового співробітника Катедри”⁵².

12 вересня 1930 р. секретар Кафедри історії України С. В. Глушко за кількома адресами розіслав наступне повідомлення: “В неділю 14 вересня о 7 годині ввечері відбудеться прилюдний захист промоційної праці (“УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА УГОДА І ЗАСНУВАННЯ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ”) аспіранта О. Я. ПАВЛИКА для переходу його в наукові співробітники. В зв’язку з цим Катедра просить Вас вшанувати це засідання і прийняти участь в обговоренні праці”. Зацікавлені особи інформувалися, що “захист праці відбудеться в приміщенні Історичних Установ (вул. Короленка 35)”⁵³.

Науковий керівник Осипа Яковича — академік М. С. Грушевський — не був присутній на захисті свого учня, оскільки 20 серпня з родиною виїхав на відпочинок і лікування до Кисловодська, де перебував до 23—24 вересня⁵⁴. Очевидно, напередодні від'їзду Михайло Сергійович підготував відзив на дослідження О. Я. Павлика, який становить значний інтерес не лише з огляду на атестацію маститим ученим дисертації свого підопічного, але й з точки зору характеристики умов підготовки й апробації дослідження, кола джерел, що ними скористався/не скористався здобувач.

Грушевський не може відмовитися від того, аби зайвий раз не наголосити на важливості й нагальній потребі вивчення галицької історичної тематики в умовах УСРР і, зокрема, в рамках ВУАН: “Праця аспіранта О. Я. Павлика — се перша праця з історії Галиччини, написана в Радянській Україні, хоч як відчувається потреба в монографіях з історії Галиччини, особливо новіших часів, і, власне, на Радянській Україні скорше можна було б сподіватися появи таких праць, які могли б дати широкий образ галицького життя: його економічних і соціальних підоснов і тої культурної та національної побудови, що на них наверстовувалася і в залежності від них змінялася, — одначе цілий ряд перешкод стають на дорозі таких плянів”⁵⁵.

Керівник Історичної секції ВУАН приділив у своєму відзиві належну увагу й специфічним проблемам джерельної бази рецензованого дослідження: “Бібліотеки Радянської України і всього союзу не посідають скільки-небудь повних колекцій потрібної літератури, періодик галицьких і загальноавстрійських, що відбивали в собі се життя. Весь архівний матеріал офіційний і приватний лежить за кордоном, і доступ до нього радянським громадянам незвичайно утруднений. На місцях же, в Галиччині, так само на Буковині і Закарпаттю, несприятливі обставини нинішньої окупації не дають відповідних умов для розроблення таких соціально-політичних тем: і офіційна цензура, і всякі внутрішні причини стають на перешкоді об'єктивному розробленню і методологічно-правильному трактуванню їх. Тому тутешній дослідник, що береться до сих тем, майже не має помочи в новішій літературі. Йому приходиться звертатися до старого часописного матеріалу; навіть мемуаристика, видання листування, сливе не стають йому до помочи. Все се треба мати на увазі, щоб правильно оцінити досягнення, які робляться на сім полі, в сім і отсю працю, про яку я веду мову”⁵⁶.

І далі академік подавав своє бачення ситуації з владною відмовою його аспірантові у закордонному науковому відрядженні, наводячи поважну аргументацію щодо konieczності такої поїздки й принагідно відповідаючи на непереконливі резони бюрократів від науки: “Автор кілька разів здіймав клопотання, щоб йому дано наукове відрядження за кордон, головню до Галиччини, Катедра підтримувала сі клопотання, в інтересах праці, але вони лишались без успіху. Мотивом було між іншим таке міркування, що однаково польські установи ледви чи допустять до користування архівним матеріалом для таких актуальних, ще не пережитих подій”. Проте М. С. Грушевський аж ніяк не вважав такі аргументи переконливими для відмови у наданні закордонного наукового відрядження: “Одначе треба мати на увазі, що авторові було б незвичайно важно використати літературу, часописи, далі — архіви українських установ, приватні збірки, пошукати матеріалів, листів і архиварій ще живих або недавно померших учасників подій 1880—1890[-x] років, а офіційальний матеріал знайшовся б і за Польщею, особливо в Відні. Наукове відрядження для сього зістається пильною потребою і тепер — для остаточного оброблення праці. Важно, щоб

вона вийшла друком і то як найскорше, з огляду на вагу й актуальний інтерес теми, і вийшла в можливо задовільнім вигляді”⁵⁷.

Досвідчене око академіка, зрозуміло, без труднощів розгледіло у дослідженні Павлика й непоодинокі недоліки, викликані у першу чергу браком необхідних джерел, що, знову ж таки, пов’язувалося з ненаданням здобувачеві НКО УСРР принаймні одного закордонного відрядження. Так, Грушевський закидав своєму підопічному зайву багатослівність у висвітленні вже непогано досліджених питань і натомість — надмірну лаконічність там, де потрібно було докладно з’ясувати подробиці: “Можливо, тим хотів він надолжити прогалини в інших пунктах, викликані нестачею матеріялу; але результат відворотний: зайва многословність там, де її не треба, тим прикріше дає відчувати нестачу відомостей там, де їх треба. Особливо почувається порожнеча в моменті, що в теперішній формулюванні заголовку і в нинішній пляні праці підчеркнено як головний і ударний: *заснування* радикальної партії. Якраз про самий момент *заснування* автор не міг роздобути майже ніякого матеріялу, і тому при нинішнім стані його відомостей працю може правильніше було б назвати: галицько-український радикалізм і польсько-українська угода”⁵⁸.

Попри усі зазначені науковим керівником недоліки праці, загальна оцінка Грушевського була позитивна: “За всім тим я вважаю, що і на підставі теперішньої редакції праці аспіранта О. Я. Павлик повинен бути признаним за гідного звання наукового співробітника. Він пильно і старанно попрацював над темою, не тільки незвичайно актуальною і цікавою, але складною і великою до всебічного з’ясування. Пильно згромадив можливу літературу і совісно старався розбиратися в матеріялі, критично його оцінити і з’ясувати. Вже те, що він дав тепер, має вагність і буде помітною вкладкою в небогату літературу Галиччини ХІХ віку. Належить всяко підтримати її автора в розпочатій роботі і дати йому змогу віддати нинішню працю до друку в можливо викінченій формі. Промоція і зарахування в наукові співробітники буде найбільше реальною підтримкою, яку може йому дати Катедра. І нинішня робота дає для сього підставу”⁵⁹.

15 вересня 1930 р. Кафедра історії України повідомляла Укрнауку та її київського представника, що напередодні, 14 вересня, “при великім зборі людей” відбувся успішний захист кваліфікаційної праці О. Я. Павлика, й зверталася з клопотанням щодо промоції аспіранта, оскільки кафедра вважає його “вповні гідним степеня наукового співробітника”⁶⁰.

Того ж дня, 15 вересня, Ф. Савченко листовно інформував К. Студинського: “Вчора у вечері відбулося засідання, на якому Павлик оборонив свою роботу про “польсько-укр[аїнську] згоду й заснування радик[альної] партії”. Відповідав на зауваження добре, особливо проти Заклинського. Помічалася велика прогалина в тому, що в роботі нема жодних матеріялів про Антоневи́ча — холуя”⁶¹. У цьому ж листі міститься лаконічна згадка: “Сьогодні катедра наша зліквідована, аспіранти-історики передані до акад. Багалія”.

12 листопада 1930 р. за підписом заступника наркома освіти УСРР Є. Гірчака Остапу Павлику було видано “Свідоцтво” про те, що на підставі постанови Укрнауки НКО упродовж трьох років він проходив аспірантський стаж в Науково-дослідній кафедрі історії України у Києві. Документ стверджував: “Під час проходження аспірантського стажу гр. ПАВЛИК О. Я. виконав належну теоретичну, практичну й педагогічну наукову підготовку в своїй спеціальності та оборонив промову на тему: “УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА УГОДА І ЗАСНУВАННЯ РАДИ-

КАЛЬНОЇ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ”. На підставі чого Укрнаука визнає гр. ПАВЛИКА О. Я. науковим співробітником з 14 вересня 1930 р., прот. № 54 від 24 вересня 30 р.”⁶².

За драматичних обставин осені 1930 р., перманентних “чисток” і реорганізацій академічних установ, спостерігається певне відчуження між Грушевським і його колишнім аспірантом. На початку грудня Ф. Я. Савченко повідомляв К. Студинському, що у ВУАН відбувся конкурс на заміщення вільних після “чистки” посад, одну з яких здобув О. Я. Павлик, “що незабаром, мабуть, обмінюється, щоб працювати в Комісії Західної України. Дружина його працює в бібліотеці. *Мих[айло] Серг[ійович] недоволеній, що до Київської комісії не обрали його кандидата — Гавриленка, але Павлик у цьому найменше винний*” (виділення наше. — *Авт.*). 4 січня 1931 р. той же кореспондент інформував голову НТШ: “До нашої Комісії Зах[ідньої] Укр[аїни] призначено штатними Павлика й Козориса. Так що тепер будемо втрюх. Здається, що в нашій “директорії” намічають із комісії історії перетворити її на комплексну, взагалі на культурно-гром[адську]. Не знаю, чи не готується за цим якогось сюрприза й для мене...”⁶³

Отже, після ліквідації Кафедри історії України М. С. Грушевського О. Я. Павлик залишився працювати науковим співробітником у Комісії історії Західної України при академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу й на початку 1932 р. був навіть визнаний ударником. Тема його наукової роботи зазнала примусової “марксизації”, себто набула вульгарно-соціологічного забарвлення — “*Угодовська політика західньоукраїнської буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас*”. Відповідно змінилася й тематика його доповідей у ВУАН⁶⁴.

20 серпня 1931 р., очевидно, у зв’язку з арештами у “справі” “Українського національного центру” О. Я. Павлик був ув’язнений і чотири місяці провів за ґратами, але був звільнений за браком доказів⁶⁵.

З організацією 1 лютого 1934 р. Історично-археографічного інституту Остап Якович посів у ньому посаду наукового співробітника й продовжував досліджувати “промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіалізму”, отримавши одночасно з цим й додаткове навантаження — вивчати “промисловість і пролетаріат Сталінщини до 1886 р.”⁶⁶.

Але попри усі зусилля пристосуватися до нових умов праці й перманентні заперечення власної приналежності до “школи буржуазних істориків” М. С. Грушевського (зрозуміло, що такому “перевихованню” посприяло ГПУ), О. Я. Павлик став об’єктом голобельної критики під час численних “чисток” академічних установ 1932—1934 рр. У відповідних матеріалах перевірок та звітній документації вживається щодо нього усталена характеристика — “нацдемівець”. Наприклад, “Звіт про роботу Другого, Соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 р.” так атестує Остапа Яковича: “*Займався темою “Угодовська політика зах[ідньо]-укр[аїнської] буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас”. Подав низької якості продукцію, яка свідчить, що Павлик до науки непридатний*”⁶⁷.

Під час “чистки” Історично-археографічного інституту у березні 1934 р. наукового співробітника О. Я. Павлика, який, мовляв, не лише вийшов зі школи Грушевського і “не позбавився ще нацдемівщини”, але й “як балласт, що до наукової роботи непридатний”, було звільнено з посади. Відтоді історик працював викладачем у київських вищих та середніх навчальних закладах⁶⁸.

У вересні 1934 р. Остап Якович зробив ще одну спробу відвідати П Річпосполиту — цього разу на прохання батька: майже одночасно тяжко

захворіли мати й брат Семен Якович. Польське консульство у Києві в особі віце-консула П. Курніцького (P. Kurnicki) поставилося із зрозумінням до клопотання О. Павлика й погодилося видати в'їзну візу. Натомість іноземний відділ Київського облвиконкому, не подавши мотивів, відмовив прохачеві у закордонному паспорті, й відвідини родичів у Галичині не відбулися. Невдовзі і мати, і брат Остапа Яковича відійшли у Вічність.

14 червня 1937 р. учителя української мови середньої школи № 139 м. Києва О. Я. Павлика заарештували вразі. “Компетентні органи” інкримінували йому керівництво “антирадянською організацією” київських галичан. Мовляв, він та його “спільники” — бухгалтери М. В. Барон, І. О. Туркевич й Я. І. Вусович — мали на меті “повалити радянську владу у момент оголошення війни Німеччини і Польщі проти СРСР для встановлення Самостійної Соборної української буржуазно-демократичної республіки під протекторатом Польщі і Німеччини”. У цій банальній, як на ті часи, “справі”, була важлива особливість — Остап Якович *сто одинадцять днів* вперто відкидав інкриміновані йому “злочини”. Така “затятість” дорогого коштувала у той “скорострільний” рік, коли катування в’язнів не лише було звичною практикою, але й заохочувалося злочинним керівництвом держави. Усіх оскаржених 28 жовтня засудили до страти. 5 листопада 1937 р. о 24 годині Остап Павлик був убитий російською комуністичною владою у передмісті столиці УРСР — Биківні⁶⁹.

Цілком зрілою людиною прийшов до аспірантури Кафедри історії України М. С. Грушевського й В. М. Косташук.

Народився Василь Миколайович Косташук 4 жовтня 1885 р. у с. Тулова у Східній Галичині (нині — Снятинського району Івано-Франківської обл.). Закінчив гімназію у Заліщиках та історико-філологічний відділ філософічного факультету Чернівецького університету (1912). Студентом вступив до Української радикальної партії. Працював учителем у Городенківській українській приватній гімназії, директором якої був А. В. Крушельницький. З початком Першої світової війни був мобілізований до австрійського війська як офіцер резерву й у серпні 1914 р., у боях у районі Галича — Рогатина, був поранений і потрапив до російського полону. Утримувався в таборах у Курській та Пензенській губерніях.

У листівці Косташука від 7 (20) листопада 1916 р. з м. Наровчат Пензенської губ. (нині — село тієї ж губернії РФ) у Рязів до одного з чільних діячів Русько-української радикальної партії, адвоката Северина Даниловича (1861—1942), з яким бранця, ймовірно, пов’язували родинні зв’язки, повідомлялося: “Я знову змінив місце [...]. Тут нас є багато, укр[аїнц]ів. Життя можливе, надії на скорий кінець нема. Як то буде в автономіч[ній] Галичині? Доборолись ми до самого краю!!”. Інша поштова картка (23 листопада / 6 грудня / 1916 р.) передає настрій та деталі побуту адресанта: “Знайте це, що я все про Вас думаю і болюю за Вами — і жду хвили, коли би міг з Вами побачитись [...]. Мене вже місяць тому перевели з другими до нового місточка. Тут мені краще, як було там — маю кімнату з трьома укр[аїнц]ями. Один з них є з Комарна [...]. Вчуся по-французьки — та читаю наші видання. Коби ця картка до Вас дійшла, Пані Добродійці цілую руки — Вам кланяюсь [...]. *Ваш Василь*”⁷⁰.

Дещо оптимістичніша листівка полоненого старшини до того ж адресата від 12 (25) січня 1917 р.: “Коло мене все по давньому — зачав вчитись англійської мови — а в більшій мірі нудьгую — та жду тої хвили, коли на землю прийде Мир. Всіх Вас цілую. *Ваш Василь*”⁷¹.

Вивчення іноземних мов як розумова гімнастика була для бранця чи не найкращими ліками на ту хворобу, що звалася інтелектуальною дегра-

дацією, зумовленою полоном й тривалою відірваністю від звичної праці інтелігента. Неприхильні обставини інтелектуального дискомфорту полонених влучно змальовані у листі іншого старшини, Івана Заваликута від 2 (15) травня 1917 р.: “Каждий з нас чує на собі самім як з дня на день на умі тупіє і забуває назвища людей, з котрими літами перед війною жив або працював разом”.

Очевидно, що Василь Костащук все ж таки не належав до тих, хто за згаданих прикрих умов несамохіть починав забувати імена рідних чи знайомих. Так, його звернення до Антона Крушельницького від 1 (14) лютого 1917 р. сповнене суму, співчуття і водночас поваги до старшого колеги-педагога, який й у важких воєнних обставинах сумлінно виконував свої громадські обов’язки: “Високошановний Пане Директор! Ї не видно кінця. Вже так надоїло сидіти в неволі: третій рік відрізаний від всякого життя. Роздумую над тим, як то Ви там видержуєте ці тяжкі часи та ще робите велике діло. Подивляю Вашу енергію. Вчора я дістав дві картці з Відня, одну — від Стефаніка, а другу — від Міськевича. Жиють у Відни, а Стефанік журиться своїми дітьми. Мені казали, що Галушинський є в полоні в Семипалатинській області недалеко Гімаліяїв. До мене писав проф. Колодницький, він є також в неволі вже довший час, є і Фроляк Базьо. Не знаю, кому ліпше, чи тим, що борються за життя, чи тим, що томляться в полоні [...]. Звідки Ви берете гроші, щоб пенсію платити професорам? Пані Добродійці мій поклін низький — Вас з дітьми щиро здоровлю. *Ваш Василь Костащук*”⁷².

У липні 1917 р., після звільнення з полону, В. М. Костащук прибув до Києва, де до жовтня того ж року працював вихователем у дитячому притулку у Пущі-Водиці.

18 вересня 1917 р., перебуваючи в жорстокій матеріальній скруті, “учитель при діточих приютах в Пущі-Водиці” Василь Костащук звернувся до Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді (ця харитативна інституція опікувалася й галичанами-бранцями): “*Прошу уділити мені з Ваших фондів позичку в сумі двісті (200) карбованців. Я воєннополонений офіцер, визволений з полону на поруки, находжусь тепер в прикрих матеріальних обставинах і тому позичка мені необхідна*”. Як і годиться, клопотання засвідчувала рекомендація особи, яка не лише знала петента, але й сама була авторитетною в українських колах й відомою урядовцям Центральної Ради. У даному разі зробив це доктор Євген Грицак (1890—1944), один з галицьких закладників, вивезених російським військом на Схід, на той час співробітник Термінологічної комісії УАН, викладач української гімназії Кирило-Мефодіївського братства та Архітектурного інституту у Києві: “Учитель приватної гим[назії] в Городенці — лично знає его др. Грицак”⁷³. Позичку було виплачено 9 жовтня 1917 р., а повернуто їй 24 липня наступного року.

Згодом (до жовтня 1923 р.) В. Костащук учителював у Борисполі в українській гімназії, агротехнікумі і трудовій школі, якою завідував у 1921—1923 рр., викладав історію України. У жовтні 1923 р. він повернувся до педагогічної праці у Києві, читав суспільствознавство у 104-й трудовій школі та (з 1924 р.) 57-й трудшколі ім. І. Франка й одночасно був лектором польської мови у Науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму⁷⁴.

Зацікавлення науковою працею у Василя Миколайовича виникло, очевидно, ще у студентські роки, але реалізовуватися цей потяг (внаслідок вищенаведених життєвих обставин) став лише на початку 1920-х років. Саме тоді В. М. Костащук починає активно співпрацювати з Історико-економічним семінаром при спілці “Робос”, де робить доповідь “По-

ложення селян на Правобережжі в XVIII ст.” (1924); Комісією методики суспільствознавства Науково-педагогічного товариства при ВУАН; Етнографічним товариством у Києві, де виступив з повідомленням “Парубоцька громада в Тулові на Покуття” (1926)⁷⁵. Та й більшість тогочасних публічних викладів Василя Миколайовича також так чи інакше пов’язані з історичною тематикою: “Історична Польща і Україна” (1920); “Шевченко — революціонер” (1921); “Велика французька революція”, “Селянська війна в Німеччині 1525 р.” (обидві лекції — 1922 р.); тощо⁷⁶.

У вересні 1926 р. В. М. Косташук робить спробу вступити до аспірантури Науково-дослідної кафедри історії України академіка М. С. Грушевського. Абітурієнт виконав письмову роботу “Організація ремісників на Україні” й зібрав інші потрібні документи. На його життєписі, датованому 13 вересня, власноручна рекомендація авторитетного у партійних колах земляка-галичанина, також випускника Чернівецького університету (фізико-математичного факультету), у той час голови Секції наукових робітників київської округової філії Спільки “Робос” М. Л. Барана: “*Знаю тов. Василя Косташука особисто й дійсність наведених відомостів у його curriculum vitae підтверджую. Разом з цим підтримую його заяву на аспірантуру при Катедрі історії [...] М. Баран. Київ, 14/IX 1926*”⁷⁷.

Спроба вступу до аспірантури при кафедрі Грушевського восени 1926 р. була не зовсім вдалою для Василя Косташука. Чи не завинила тут не така вже й вартісна в очах академіка підтримка комуніста М. Л. Барана?

Втім, саме з цього часу й розпочалося власне співробітництво В. М. Косташука з історичними установами М. С. Грушевського. Як і його земляк О. Я. Павлик, Косташук на два роки перейшов до категорії кандидата на аспіранта кафедри, виконуючи окремі доручення її керівника. Так, зокрема, деякі цікаві документи були виявлені ним серед архівних матеріалів Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, в результаті чого вже наприкінці 1927 р. на шпальтах часопису “Україна” з’явилася невеличка розвідка Василя Миколайовича⁷⁸.

Зауважимо, що на Кафедрі історії України Грушевського зарахування до аспірантури не було формальним актом. До подання до Укрнауки тієї чи іншої кандидатури на офіційне затвердження аспірантом претенденту необхідно було зарекомендувати себе здатним до наукової й викладацької діяльності під час річної/дворічної роботи (стажування) на кафедрі як “кандидата в аспіранти”. За цей час відбувалася перевірка знань з історичної літератури, “здібності до наукового мислення”, претендент мав розробити певну, апробовану кафедрою тему й підготувати відповідний реферат. Така довготривала перевірка знань і здібностей кандидата унеможлилювала (або принаймні істотно ускладнювала) потрапляння до аспірантури випадкових осіб й, очевидно, мала суттєві переваги перед нині діючою системою набору до аспірантури⁷⁹. Відтак цим звичним шляхом прямував і Василь Косташук.

7 червня 1927 р. в Історичній секції ВУАН відбулося чергове зібрання, учасники якого звернулися з привітанням до своїх галицьких колег: “Ми, зібрані на зборах Комісії дослідження історії Західної України Історичної секції Української Академії наук [...], вислухавши повідомлення про з’їзд природників і медиків Західної України [...], в почуттю братської єдності нашого єдиного і нерозривного національного життя, засилаємо наш щирий привіт і поздоровлення всім Вам, науковим і культурним робітникам Західної України, зібраним на З’їзді її природників і лікарів. Ми бажаємо якнайкращих успіхів Вашій науковій праці і Вашого наукового осередка, коло котрого Ви гуртуєтесь — нашої старшої, хоч і безтитульної Захід-

ньо-Української Академії наук (НТШ. — *Авт.*), — другої в ранзі, але старшої віком і заслугами”. Одностайні у своїй соборницькій ідеології, київські гуманітарії наголошували: “Ніякі політичні межі, котрими покраяно українську землю, не можуть порушити спільности нашого життя і праці, і ми, громадяне Української Республіки, переживаємо разом з Вами всі Ваші болі, турботні надії”⁸⁰. Серед осіб, які підписали ці звернення, й обидва київських галичанина — кандидати на аспірантів Кафедри історії України — О. Павлик та В. Костащук.

27 листопада 1927 р. В. М. Костащук взяв участь в урочистому засіданні Комісії Західної України Історичної секції ВУАН з нагоди 40-ліття літературної творчості Ольги Кобилянської, виголосивши доповідь “Буковина від 1848 р. до 1914 р.”. Промовець дав у ній стислий огляд громадського й культурного життя регіону другої половини ХІХ — початку ХХ ст., висвітливши докладніше гуцульське повстання під проводом Л. Кобилиці 1848 р. й складну національну боротьбу, що її вели місцеві румуни, німці й поляки проти українців за австрійських конституційних часів, подавши таким чином тло, на якому відбувалася літературна творчість ювілянтки. 11 грудня того ж року за дорученням Комісії Західної України Василь Костащук прочитав доповідь про О. Кобилянську у Києві, на Куренівці, у районній читальні для робітництва (цією бібліотекою опікувалася Кафедра історії України М. С. Грушевського)⁸¹.

7 лютого 1928 р. В. М. Костащук виступив на пленумі Науково-дослідної кафедри історії України з доповіддю “Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя)”⁸².

Зацікавлене й досить гостре обговорення доповіді відбулося, згідно з кафедральною традицією, за участю провідних науковців⁸³. У дискусії взяли участь професори О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, В. І. Щербина, М. С. Грушевський, а також М. М. Ткаченко, П. В. Клименко й земляк доповідача — аспірант О. Я. Павлик.

У своєму виступі в обговоренні акад. Грушевський наголосив, що доповідачеві рекомендувалося обмежитися хронологічними рамками 1848—1914 рр., “поглибити й поширити економічну частину праці, не опускаючи, розуміється, і інших моментів з соціального й культурно-національного і політичного життя Буковини”. Натомість автор розширив межі своєї праці на попередні роки (1774—1848), чим ускладнив своє завдання й “зробив її більш поверховою, ніж вона була в першій редакції, замість того, щоб її поглибити”. У прикінцевому слові доповідач погодився з опонентами, що тема справді охоплює великий проміжок часу, тому й окремі моменти дещо “штушуються, хоч автор завжди мав їх на увазі”. Втім, на його думку, 1848 р. не був власне переломним для Буковини, тому слід було “заглибитись далі, тим більше, що для цього був і відповідний матеріал”. Наостанок кандидат в аспіранти зауважив, що усі висловлені зауваження враховуватиме у подальшій своїй роботі⁸⁴.

Керуючий осередок Кафедри історії України 14 лютого 1928 р. обговорив доповідь В. М. Костащука про Буковину, виголошену 7 лютого, визнав її “вдоволяючою” й доручив О. Ю. Гермайзе та М. С. Грушевському перевірити “підготовку в літературі” кандидата в аспіранти⁸⁵. 20 вересня 1928 р. колоквіумна комісія науково-дослідних кафедр історичного центру (акад. М. С. Грушевський, професори О. С. Грушевський та О. Ю. Гермайзе) заслухала тези письмової роботи Костащука “Організація ремісництва на Україні”, поставивши абітурієнту низку запитань. 5 жовтня 1928 р. та ж сама колоквіумна комісія підбила підсумки вступних випробувань до аспірантури, визначивши для кандидатів по історичному

відділу такий “порядок щодо їх підготованості”: Т. Гавриленко, В. Костащук, М. Скрипник, Л. Миловидов та П. Діхтяр. Того ж дня відбулося розпорядче засідання цієї ж комісії, під час якого були зачитані та затверджені протоколи іспитів й попередніх засідань та ухвалено надіслати усі матеріали київському уповноваженому Укрнауки ⁸⁶.

Отже, Василь Миколайович Костащук на вступних випробуваннях показав цілком пристойні знання, витримавши їх з другим результатом, і невдовзі був затверджений аспірантом Кафедри історії України у Києві. Науковий керівник акад. М. С. Грушевський запропонував йому темою дисертації — “Револуція 1848 р. в Галичині і часи реакції (1848—1860)”.

5 березня 1929 р. у своєму листі керівник Історичної секції ВУАН інформував К. Студинського про розширення плацдарму вивчення західноукраїнської історії на Кафедрі історії України: «Тепер уже два аспіранти мають теми з історії Галичини ХІХ віку, тішуться, що потроху закріплюється “Галичознавство”» ⁸⁷.

Втім, “галичознавство” у Києві закріплювалося спокволу, наштовхуючись на вже відомі труднощі, найголовнішими серед яких були брак фахової літератури й джерельної бази, а також ненадання НКО УСРР аспірантам Грушевського закордонних наукових відряджень.

17 жовтня 1929 р. Василь Костащук вже особисто звернувся до голови Наукового товариства ім. Шевченка з приватним проханням, пов’язаним з темою його промоційної праці: “Коли можна Вас просити, то я просив би поза чергою прислати Ів. Франка, *Панищина та її скасування 1848 р.* — навіть такої книжки в Києві тяжко знайти. З правдивим поважанням, В. Костащук, за секретаря Комісії Захід[ньої] України” ⁸⁸.

Оскільки з надсиланням цього видання голова НТШ зволікав (очевидно, з незалежних від нього причин), 16 січня 1930 р. В. М. Костащук, покликаючись на підтримку керівника Історичної секції ВУАН, адресувався з аналогічним клопотанням до І. Крип’якевича: “Вельмишановний Іване Петровичу! [...]. Для праці конче потрібно мені мати книжку І. Франка. *Панищина і її скасування в 1848 р.*, в Києві цієї книжки нема. В цій справі я вже писав до акад. Студинського, але книжка не швидко буде вислана. Тому я прошу Вас дуже, вишліть на короткий час під бандеролею цю книжку, яку обов’язуюся повернути, коли тільки використаю її. Мені швидко треба буде зачитувати доповідь, а без цієї праці соціально-економічного стану Галичини не напишеш. Остаюсь з поважанням, В. Костащук” ⁸⁹.

24 квітня 1930 р. Федір Савченко у листі до Кирила Студинського, серед інших київських/харківських новин, згадує: “Позавчора читав початок своєї роботи в катедрі аспірант Костащук про “економічний та соціальний стан Галичини в першій половині ХІХ в. і австр[ійський] абсолютизм”. Було зроблено йому кілька серйозних зауважень, хоч він і мав виправдання, посилаючись на брак літератури. Мих[айло] Серг[ійович] закинув йому поль[сько]-австр[ійську] термінологію. Мова дійсно прихрамувала”.

Очевидно, це одна з останніх згадок про цього аспіранта академіка М. С. Грушевського. За наявними у нас відомостями, 10 листопада 1931 р. В. М. Костащук (ймовірно, внаслідок тяжкої хвороби), у сорокашестирічному віці, відійшов у Вічність ⁹⁰. Після небіжчика залишилася поважна книгозбірня з вартісними галицькими виданнями. Наприкінці 1933 р. Кафедра історії України доби торговельного капіталу через свого представника О. Я. Павлика домовилася з удовою В. М. Костащука щодо купівлі цієї бібліотеки, але чи відбулася реалізація цієї домовленості, невідомо ⁹¹.

За влучним висловом сучасного українського філософа С. Б. Кримського, сьогодні “ми будуємо не тільки майбутнє, ми будуємо й своє ми-

нуле, оцінюючи й актуалізуючи якісь його втрачені можливості”⁹². На наше переконання, відновлення втрачених/призабутих/викреслених силоміць сторінок національної історіографії має непересічне значення не лише для реконструкції об’єктивної історії вітчизняної історичної науки (що само по собі вже є самодостатнім вдячним завданням), але й у ширшому контексті сприятиме загальній дефрагментації української минувшини, її вивільненню з-під уламків колишньої імперської історіографії СРСР.

Канадський учений Богдан Клід зауважував 1996 р.: «На жаль, монографічного дослідження історії “нової ери” в українській історіографії поки що не існує, хоча значення цього компромісу для політичного та культурного розвитку українського життя в Галичині в 90-х роках було вагомим»⁹³. Цю лакуну у новітній національній історіографії заповнила нарешті 2000 р. монографія І. Чорновола “Польсько-українська угода 1890—1894 рр.” Втім, заради об’єктивності слід зауважити, що піонером у цій тематиці ще у 1927—1930 рр. виступив аспірант М. С. Грушевського О. Я. Павлик, дослідження якого “Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині” було успішно захищене у вересні 1930 р. Ця праця мала певні недоліки і з відомих, незалежних від автора причин так і не була надрукована. Але тим не менше вона є історіографічною реальністю, про існування якої слід пам’ятати й сучасним історикам України.

Зрозуміло, що у цьому контексті певний інтерес становить й висвітлена нами сторінка з історії київського “галичознавства” 1920-х років, яка, очевидно, з огляду на подальшу еволюцію советського режиму вже з перших кроків була приречена на невдачу й забуття. Та для історії важливо, що така спроба все ж таки відбулася...

¹ Докладніше див.: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 58—59.

² Див.: Білокінь С. Михайло Грушевський // *Літературна Україна*. — 1988. — 21 липня; *Грушевський М.* Споми́ни: Ч. I / Публ. С. Білоконя // *Київ*. — 1988. — №№ 9—12; Ч. II / Публ. С. Білоконя // *Київ*. — 1989. — №№ 8—11.

³ Див., напр.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 145—176 (розд. 8 — “Епілог долі Грушевських”); Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 106—131 [О. І. Баранович; М. М. Ткаченко]; 1999. — № 5. — С. 110—118 [М. М. Ткаченко]; 2000. — № 5. — С. 111—120 [С. В. Глушко]; Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 131—149; та ін.

⁴ Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К., 1999. — С. 172.

⁵ Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 208, арк. 4. Лист опублікований у кн.: Матвєєва Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибр. листування. — К., 1997. — С. 94—96.

⁶ *Грушевський М.* Споми́ни / Публ. С. Білоконя // *Київ*. — 1989. — № 11. — С. 115.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 10—11.

⁸ Там само, арк. 10 зв.

⁹ Там само, арк. 9.

¹⁰ Там само, арк. 5.

На засіданні Кафедри історії України 16 червня 1927 р. розглядалося питання “про представлення на аспірантів” двох претендентів — В. С. Денисенка (1896—1964) та О. Я. Павлика, які “більш як два роки виповняли вимоги для вступу на аспірантів, працюють при Катедрі і в достатній мірі виявили себе здібними до науково-дослідчої роботи”. Вирішили представити обидві кандидатури на затвердження Укрнауки НКО УСРР (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 8).

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 5.

¹² Там само, арк. 7.

¹³ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 14, арк. 13 зв.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 4.

Того ж дня, 6 вересня 1927 р., Кафедра історії України направила таке повідомлення до київського Польського педтехнікуму ім. Ф. Кона, в якому викладав Павлик: “Науково-дослідча кафедра історії України цим свідчить, що Павлик Остап Яковович з 1925 р. приймає участь в працях Катедри, склав відповідний кольоквіум з літератури і зачитав в Катедрі кандидатську працю. 16 червня 1927 р. Катедра ухвалила просити Укрнауку затвердити його її аспірантом” (НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 63).

¹⁵ Серед сучасної вітчизняної історіографії проблеми див., напр.: Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // *Записки НТШ*. — Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. — Л., 1991. — С. 71—110; Чорновол І. П. Польсько-українська угода 1890—1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки: *Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. — Л., 1995. — 22 с.; Аркуша О., Мудрий М. Суспільно-політична ситуація в Галичині напередодні приїзду М. Грушевського до Львова (кінець 80-х — початок 90-х років) // *Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф.*, м. Львів, 26—28 жовтня 1994 р. — Л., 1995. — С. 15—17; Аркуша О. Галицький Сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. — Л., 1996. — 173 с.; Клід Б. До історії “нової ери”: Неопублікований лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // *Україна модерна / Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; Редкол.: Я. Грицак, М. Крикун*. — Л., 1996. — Ч. 1. — С. 146—149; Чорновол І. П. Українсько-польські стосунки у 80-х роках ХІХ ст.: Початки “нової ери” // *Україна в минулому*. — К.; Л., 1996. — Вип. ІХ. — С. 103—117; Його ж. Nieznane dokumenty dotyczące ugody polsko-ukraińskiej w latach 1890—1894 // *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu*. — Przemyśl, 1997. — № 3. — С. 79—80; Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. — Л., 1997. — Вип. 3/4. — С. 118—139; Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60—70-ті роки ХІХ ст.) // *Там само*. — С. 58—117; Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини 70—90-х років ХІХ ст.: Порівняльний аналіз (Генеза співпраці польської націонал-демократії з українцями) // *Україна модерна*. — Л., 1999. — Ч. 2/3. — С. 103—121; Його ж. Умови польсько-української угоди 1890 р. // *Там само*. — С. 373—375; Його ж. Проголошення польсько-української угоди на форумі Галицького сейму 1890 р. та перші відгуки на неї // *Україна модерна*. — Л., 2000. — Ч. 4/5. — С. 148—162; Його ж. Польсько-українська угода 1890—1894 рр. — Л., 2000. — 247 с.; Сухий О. Еволюція національної програми Русько-української радикальної партії // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. — Л., 2000. — Вип. 7: Зб. на пошану проф. Ю. Сливки. — С. 243—249; Янишин Б. І. Народовці на рубежі 70—80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури // *Укр. іст. журн.* — 2001. — № 6. — С. 86—100; та ін.

¹⁶ Вже згодом, відповідаючи на запитання слідчого, чому він обрав саме таку тему дисертації і що мав на меті, “вивчаючи буржуазні партії”, О. Павлик 13 липня 1937 р. свідчив: “Цю тему дав мені як керівник кафедри Грушевський Михайло Сергійович, який заявив, що мені у подальшому доведеться працювати над Західною Україною, оскільки на кафедрі над історією Західної України ніхто не працює. Меті я ніякої не переслідував, коли писав і захищав дисертацію з питання буржуазних партій в Західній Україні”. Зауваження енкаведиста, що це неправда й, мовляв, “слідством цілком точно встановлено, що Ви, як націоналіст, самі взяли й написали антимарксистську роботу для дисертації”, не зустріло підтримки у його візаві (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 63862, арк. 61 зв. — 62 зв.).

¹⁷ Див.: *Зашкільняк Л. М.* Грушевський і Галичина: До приїзду до Львова 1894 р. // *Український історик*. — 1996. — № 1/4 (128/131). — С. 214.

М. Грушевський від 1891 р. ретельно готувався до поїздки у Львів для зайняття кафедри. Тоді ж розпочалося знайомство історика з галицькими обставинами. У колі О. Я. Кониського він мав змогу бути у курсі проблем суспільно-політичних стосунків краю, зокрема й дискусій щодо оцінки “новоєрівської” політики народовців, очолюваних О. Барвінським. Коли чільний діяч народовського табору Ю. Романчук наприкінці 1892 р. висловився проти продовження політики угоди з польськими правлячими колами Галичини, то кияни адресували йому листа, в якому застерігали від розриву з “новоєрівською” політикою, що принесла чимало користі українській справі. Лист написав особисто Грушевський. Він же був серед тридцяти осіб, які підписали цей документ (Див.: *Зашкільняк Л.* Назв. праця. — С. 216).

¹⁸ *Барвінський О.* Заснування кафедри історії України в Львівському університеті // *ЗНТШ*. — Л., 1925. — Т. СХІІ—СХІІІ: Праці Фільольогічної секції під ред. К. Студинського. — С. 1—18 (розд. паг.).

¹⁹ Грушевський М. [Рец. на:] *Ювілейний Збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання, 1873—1923*. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. СХХХVIII—СХL: Праці Історично-Філософичної секції під ред. І. Крип'якевича, ст. IV і 335; Т. СХLІ—СХLІІІ: Праці Фільологічної секції під ред. К. Студинського, ст. IV і 275, у Львові, 1925; Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за рр. 1923—1925, ч. 67/68, Львів, 1926, ст. 176 // *Україна*. — 1926. — Кн. 4 (18). — С. 155—159.

²⁰ У рецензії Грушевського йшлося: “Нарешті хочу сказати кілька слів з приводу зовсім близьких часів — з приводу відомостей, поданих Ол. Барвінським про заснування катедри “історії всесвітньої історії з особливою увагою для історії Східньої Європи”, котру мені протягом 20 літ довелося займати в львівському університеті. Се цікавий прицинок до “української політики” кінця ХІХ віку: поданий автором матеріал з свого листування з пок[ійним] Кониським і з своїх споминів відкриває рубчик тих малозвісних переговорів, які йшли між Львовом і Києвом і супроводили т. зв. “нову еру””.

Відавши належне цікавому мемуарному фрагментові, надалі академік подавав лише критичні зауваження: “Термінологія, котрої при тім вживає шан[овний] автор, може внести деякі непорозуміння. Він говорить про київську “Громаду” з великої літери, котра, мовляв, дуже живо займалася сими галицько-українськими справами, й її іменем від Кониський переговори з Антоновичем про те, щоб він зайняв ту проєктовану тоді катедру. Сю помилку досить часто повторюють тепер люди, які пишуть про українські відносини останньої чвертини ХІХ в. і мішають поняття “громади”, як громадянства взагалі [...], і “Громади” як організації. Київська “Громада”, або так звана “Стара Громада” [...], зовсім не грала ролі в переговорах, які описує автор, і спеціально дуже мало цікавилась згаданою катедрою; Кониський в тих роках стояв в ворожих відносинах до “Громади”, і відносини Антоновича до неї були теж холодні; уставленням порозуміння з австрійським урядом, що було завданням “нової ери” (і цілком несподівано для багатьох зійшло на порозуміння тільки з провідними шляхетськими кругами Галичини), цікавилась громада Українців польської культури, як Антонович, Рильський, Михальчук [...], з одної сторони, з другої — громадка українців, що скупчувалась коло Кониського і його свояка і нерозлучного приятеля Вовка-Карачевського; відомості, котрі має шан[овний] автор про переговори, могли б кинути цікаве світло і на тодішні українські настрої, але їх не треба препарувати відповідно до термінології сучасного або недавно минулого. Я, напр., сильно сумніваюсь, щоб той гурток (автор знов називає його Громадою з великої літери) галицьких націоналістів австрофільського й клерикального ухилу, що брав участь в утворенню нового політичного курсу, міг бути названий “самостійницьким”, як його рекомендує читачеві автор” (виділення по тексту наше. — О. Р.) (Грушевський М. Назв. праця. — С. 158—159).

²¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 159.

²² Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Український історик*. — 1991. — № 1/2 (108/109). — С. 35.

²³ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20 (особова справа О. Я. Павлика), арк. 39.

²⁴ Там само, арк. 39—39 зв.

²⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 12.

²⁶ Там само, арк. 12 зв.

²⁷ Додаток до листа О. Павлика від 12 грудня 1928 р. містив перелік такої, бажаної для адресанта, літератури (нумерація у квадратних дужках та доповнення бібліографічної інформації наше. — Авт.): “[1] *Дзвін* за 1878 р; [2] *Батьківщина* за всі роки; [3] *Громадський Друг* — весь; [4] *Друг* — “-”; [5] *Przegląd spoieczny* — весь до 1891 р.; [6] *Daszyński Ignacy*. Pamiętniki; [7] *Feldman [W.]*. Stronnictwa i programy polityczne [w Galicyi] 1848—[1]908 [Т. 1—2. Kraków, 1907]; [8] *Bujak [F.]*. Galicya (2 томи) [Lwów, 1906—1910]; [9] *Podręcznik statystyczny Galicji* pod red. d-ra T. Piłata; [10] *М. Павлик*. Читальні; [11] *Kurjer Lwowski* — до 1891 р.; [12] *Szczepanowski*. Nędza Galicyi; [13] *S. Prawdzic*. Krótki rys ruchu socjalistycznego we Lwowie w ost[atnim] 25-leciu; [14] *Żegota*. Krótka historia rozwoju partii socjalistycznej w Galicji. — Lwow, 1894; [15] *І. Франко*. М. Павлик. Замість ювілейної сільветки // ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 3; [16] *Ю. Бачинський*. Глюссси; [17] *[Його же]* Україна ігредента; [18] *В. Будзиновський*. Аграрні відносини Галичини; [19] *С. Данилович*. Програма радикальної партії (з поясненням); [20] *Zybliekiewicz*. Indemnizacja; [21] *Orzechowski*. Skorowidz Galicji i Bukowiny; [22] *Oesterreichische Revue* — 1864; [23] *Statistische Monatschrift* — 1876—90; [24] *В. Навроцький*. Що нас коштувала індемнізація; [25] *М. Лаврівський*. Кілька слів на часі; [26] *Sumy Galicyjskie* — додаток до № 200 *Refortu*; [27] *Анатоль Вахнянин*. Новий курс; [28] *Життя і Слово* — все; [29] *Народ* — всі роки; [30] *Хлібороб* — “-”; [31] *Громадський Голос* — “-” (ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 13—13 зв.).

Позначки К. Студинського на спискові О. Павлика свідчать, що до Києва були надіслані №№ 6—7, 10, 12, 19, 27—31. Інша річ, що з цих поміток важко зрозуміти, коли саме ці видання були відправлені. Не викликає сумнівів, що пересилання літератури розтягнулося у часі. Так, 4 липня 1930 р. Остап Якович чергового разу звертався до голови НТШ з “великою прозьбою”: “Чи не можна там де дістати Ю. Бачинського *Україна irredenta*, та Фельдмана — *Stronnictwa i programy polityczne 1848—1908* (правильно: *1846—1906*. — *Авт.*)? Хоч би як-небудь позичково, на дуже короткий час. Тут, скільки я не шукав, скільки не питав, а все одно нігде не дістав. А ці книжки мені дуже потрібні”. Й у постскрипті лаконічне нагадування: “*Ще одно. Спомини Барвінського. У нас їх нема*”.

У листі до К. Студинського від 25 липня 1930 р. Павлик радів з того, що матиме невдовзі книги В. Фельдмана та Ю. Бачинського “Україна irredenta”, а також комплект органу Русько-української радикальної партії двотижневика “Народ”. Цікаво, що тим часом “Народ” вже встиг побувати у Харкові, у голови Правління ДВУ А. А. Річицького, який повернув його К. Студинському до Львова, оскільки запізно довідався, що мав би його передати до Історичної секції ВУАН. Отже, цей часопис вдруге мав бути відправлений до УСРР. Перший постскриптіум до листа від 25 липня 1930 р. містив чергове прохання: “Не знаєте, чи задержались де-небудь матеріали нарад першого з’їзду радикальної партії, цього з’їзду, на якому засновано радикальну партію? Чи немає де списку учасників цього з’їзду, або навіть протоколів? Чи не залишився де-небудь архів рад[икальної] партії? Чи нема там де програми дем[ократичної] Укр[аїнської] соц[іял]-дем[ократичної] партії 90[-х] років?” Другий постскриптіум до того ж листа повідомляв: «“Народ” вже в нас! Дуже і дуже я Вам вдячний! Я дуже ним радію, як дитина! Укр[аїна] irred[enta] і Feldmana ще нема» (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 17, 18 зв).

²⁸ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894—1932 рр.)* / Упоряд. Г. Сварник. — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 234.

²⁹ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 208.

³⁰ Докладніше про це див.: *Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип’якевича з установами ВУАН // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. — Л., 2001. — Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 748—764.*

³¹ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 22, арк. 13.

³² Чит. за: *Крип’якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип’якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — С. 365.*

³³ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 82 зв.

³⁴ Див.: *Павлик О. [Рец.:] Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914, з ілюстр., на підставі споминів і документів написав д-р Кость Левицький. — Л., 1926. Накладом власним з друкарні отців Василіян у Жовкві. — 2 томи, 736 с. // Україна. — 1929. — Січень—лютий. — Кн. 32. — С. 108—111; Його ж. Ізидор Шараневич і його історичне діло: 3 нагоди 100-ліття народження // Україна. — 1929. — Липень—серпень. — Кн. 35. — С. 114—120.*

Публікація про І. Шараневича зайвий раз засвідчила інтерес до галицької тематики й самого наукового керівника аспіранта, оскільки у тексті принагідно згадувалося: “В. Б. Антонович був у живих зносинах з Шараневичем і правдоподібно міг з ним листуватись, чим цікавився також акад. М. С. Грушевський. Але проф. Ізидор Громницький, старший з родини пок. Шараневича, в листі до Мих. Сергієвича Грушевського від 14 березня 1929 р. повідомив, що листів не найшов і висловив здогад, що їх могли вивезти з Народного Дому, куди їх передала родина через проф. Свистуна, до Ростова під час відходу російських військ, а зараз вони правдоподібно у Варшаві. Можливо, що скоро вдасться знайти це листування, яке може роз’яснити ще не одне питання в зносинах Галичан з Наддніпрянцями” (*Павлик О. Ізидор Шараневич і його історичне діло. — С. 119, прим. 1*) (виділення наше. — *Авт.*).

³⁵ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 83.

³⁶ Дисертація О. Я. Павлика складалася з семи розділів: 1) “Економічний та соціальний стан Галичини в 70-х та 80-х рр. XIX ст.”; 2) “Політичні відносини в Галичині в другій половині XIX в. (70-ті та 80-ті рр.)”; 3) “Народовці і москвофіли в 70-х та 80-х рр.”; 4) “Галицько-українські взаємини в 70-х та 80-х рр.”; 5) “Зріст соціалістичної мисли в Галичині (Драгоманов, Подолинський, Терлецький, Павлик, Франко)”; 6) “Українсько-польська угода і участь в ній київських українців”; 7) “Заснування радикальної партії в Галичині”.

11 березня 1930 р. аспірант на пленумі Кафедри історії України зачитав сьомий розділ промоційної праці, а 13 травня того ж року на зібранні Історичного відділу кафедри виголосив резюме усієї дисертації.

³⁷ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 22, арк. 108.

³⁸ *Там само*, спр. 172, № 20, арк. 38—38 зв.

³⁹ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 15.

⁴⁰ *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського (1891—1941) / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. — К., 1993. — С. 612.

⁴¹ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. — Х.; К., 1931. — С. VI—VII.

⁴² Йдеться про надруковані у №№ 175—200 газети “Руслан” за 1908 р. «Матеріали до політики русинів від часу так званої “нової ери”» А. Вахнянина. Голова НТШ надіслав цю публікацію свого покійного тестя до Києва.

⁴³ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 14—15.

⁴⁴ Див. докладніше: *Чорновол І.* Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // *Україна в минулому*. — К.; Л., 1993. — Вип. IV. — С. 149—162.

⁴⁵ *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. — С. 588.

Цікаво, наскільки в іншій тональності витриманий лист до К. Студинського харківського кореспондента керівника НТШ — сановного голови Правління ДВУ Андрія Річицького, також певною мірою причетного до “галичознавства”. 27 березня 1930 р. Річицький повідомляв до Львова: “Комплекти “Вольного Слова” за 1881 і 1883 р. одержав. Почав їх опрацьовувати. Ви пишете, що по використанні їх можна передати якійсь науковій установі УСРР. Якій саме? Я радив би, коли не Академії Наук, то Інституті Шевченка. “Товариша”, записки НТШ (т. 150) і листи Танячкевича до Драгоманова, про які Ви пишете, ще не одержав [...]. Комплекти “Народу” прошу надіслати з 15 квітня в тимчасове користування” (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 58, арк. 34).

⁴⁶ *Історія Національної Академії наук України, 1924—1928*: Док. і матеріали / Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — С. 474.

⁴⁷ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 207.

⁴⁸ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894—1932 рр.)*. — С. 234.

⁴⁹ *Хроніка*: Історична Секція Всеукраїнської Академії наук та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/29 рр. // *Україна*. — 1929. — Липень—серпень. — Кн. 35. — С. 169.

⁵⁰ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 269.

⁵¹ *Там само*, арк. 330.

⁵² *Там само*, арк. 348.

⁵³ *Там само*, арк. 371.

На адресованому Історико-Філологічному відділу ВУАН примірникові звернення — резолюція: “*М. М. Каченкові. Відділ уповноважує Вас бути представником Відділу на захисті промоц. праці тов. Павлика. Секретар М. Кульчицький. 13/IX.30*” (*НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 13).

⁵⁴ Див.: *Верстюк В.Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — С. 133—134; *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. — С. 244—245.

⁵⁵ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 38.

⁵⁶ *Там само*.

⁵⁷ *Там само*, арк. 38 зв. — 39.

⁵⁸ *Там само*, арк. 39 зв. — 40.

⁵⁹ *Там само*, арк. 41—41 зв.

⁶⁰ *Там само*, арк. 35—36.

⁶¹ Йдеться про *Миколу Антоневича* (1840—1919) — громадського діяча, педагога-історика, посла до галицького сейму у 1870-х рр., москвофіла. Про нього докладніше див.: *Чорновол І.* Забутий учитель І. Франка: Микола Антоневи́ч — професор і посол на Сейм // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. — Вип. 2: *Видатні діячі Перемищини*: 3б. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф., Перемишль, 14—15 листоп. 1998 р. / Під ред. С. Заброварного. — Перемишль; Львів, 2001. — С. 185—192.

Ф. Савченко, очевидно, мав на увазі зокрема й те, що дисертант не використав книжок цього діяча москвофільського табору, а саме: *Антоневич Н.* Галицько-русская политика: Записки посла д-ра Ник. Антоневи́ча. — Львов, 1891; *Його ж.* Наше нынешнее положение: Эпизоды из новейшей истории. — Львов, 1907; *Часть II.* Эпизоды из новейшей нашей истории. — Львов, 1910.

Втім, М. Антоневи́ч, попри зауваження Федора Савченка, все ж таки, принаймні конспективно, був присутнім у тексті дисертації О. Павлика. Інакше важко пояснити репліку М. С. Грушевського у відзиві: “*Ціком не підходить назва “чорносотенного дес-пота” на провінціального галицького політика Антоневи́ча на ст[ор]. 196*” (*НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 41).

⁶² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 63862, арк. 152 а.

⁶³ ЦДДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 136 зв.

⁶⁴ Упродовж 1929—1933 рр. О. Я. Павлик у різних академічних інституціях читав низку доповідей, зміна тематики яких у напрямку її поступової, так би мовити, “пролетаризації”, відображала динаміку змін політичної кон’юнктури, а саме: “До століття народження І. Шараневича (1829—1929)” (1929); “Економічне та соціальне становище Галичини в 70—80-х рр. XIX ст.” (1929); “Угода народовців з польською шляхтою в 1890 р.” (1930); “Зародження соціалістичних ідей у Східній Галичині і організація пролетаріату в другій половині XIX ст.” (1931); “Сучасні політичні партії на Західній Україні” (1931); “Промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіялізму” (1932); “Сучасні українські буржуазні політичні партії на Західній Україні” (1932); “Робітництво і соціалізм в радикальному журналі “Народ” в 90-х рр.” (1932); “Західня Україна за доби імперіялізму в концепціях українських буржуазних істориків” (1933); “Промисловість Сталінщини до 1886 р.” (1933); “Револьюційна боротьба пролетаріату Сталінщини 70—80-х рр. XIX ст.” (1933); “Угодовська політика західньоукраїнської буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас” (1933) (Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929—1933: Документи і матеріали.* — К., 1998. — С. 474).

⁶⁵ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 343.

⁶⁶ Там само. — С. 249.

⁶⁷ *Історія Національної Академії наук України, 1929—1933.* — С. 305.

⁶⁸ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 249.

⁶⁹ Там само. — С. 250; *Пам’ять Биківні: документи та матеріали* / Упоряд.: О. Г. Бажан та ін. — К., 2000. — С. 170.

⁷⁰ ЦДДА України у м. Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 91, арк. 2 зв., 3 зв.

⁷¹ Там само, арк. 4 зв.

⁷² Там само, арк. 4.

⁷³ Див. докладніше: *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака.* — Кліфтон, 1968. — 84 с.; *Гриньків К., Завадка Б.* Українці Євген Грицак (30.І.1890—23.Х.1944) // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків.* — Вип. 2: *Видатні діячі Перемищини.* — С. 212—220.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 4, 5—5 зв.

⁷⁵ Див.: *Костащук В.* Парубоцька громада в с. Тулові на Покутті в Галичині // *Побут* (Київ). — 1929. — Ч. 4—5. — С. 21—25.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 5 зв.

⁷⁷ Там само, арк. 4.

⁷⁸ Див.: *Костащук В.* До замаху на пам’ятник Пушкіна в Харкові 1904 р. // *Україна.* — 1927. — Кн. 6 (25). — С. 127—128.

⁷⁹ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 119—120.

⁸⁰ ЦДДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 61, арк. 1.

⁸¹ *Костащук В.* Сороклітній ювілей літературної творчості Ольги Кобилянської // *Україна.* — 1927. — Кн. 6 (25). — С. 206—207.

⁸² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 6.

⁸³ Жорсткий регулярин визначав, що для обговорення наукових праць аспірантів і кандидатів на аспірантів кафедра що два тижні, у визначений день, збирається у повному складі, у присутності кандидатів і осіб, допущених до занять: “Поставлена на порядок дня праця наперед розглядається керівником аспіранта чи кандидата і потім ставиться на обговорення; короткі тези автора виставляються наперед. По зачитанню праці, що має тривати не довше півтори години, дає її оцінку керівник, а потім беруть голос обов’язково всі члени Катедри і аспіранти, доповідач має останнє слово, потім голова Катедри робить підсумок” (Див.: *Науково-дослідча катедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність катедри в 1927/8 р.* // *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві.* — [К.], 1929. — Т. 2: Виданий на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — С. VIII).

⁸⁴ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 16, арк. 4 зв. — 5 зв.

⁸⁵ Там само, арк. 7.

⁸⁶ Там само, арк. 73.

⁸⁷ ЦДДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 208.

⁸⁸ Там само, спр. 319, арк. 24.

⁸⁹ Цит. за: *Крип’якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип’якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: 36. наук. праць. — Вип. 8. — С. 366.

⁹⁰ Див., напр.: *Борці за воз’єднання: Біогр. довідник* / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (керівник) та ін.; Упоряд. Ю. Ю. Сливка. — Л., 1989. — С. 156.

⁹¹ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 239.

⁹² *Нація тоді стає нацією, коли етнос перетворюється на суб'єкт світової історії.* Дискусія “Дня” // *День*. — 2000. — № 228. — 12 грудня. — С. 5.

⁹³ *Клід Б.* До історії “нової ери”: Неопублікований лист В. Антоновича до О. Барвінського // *Україна модерна*. — Л., 1996. — Ч. I. — С. 146.

Л. Д. ЧЕКАЛЕНКО (Київ)

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

(До 80-річчя від дня народження)

Відомо, що кожна людина, яка живе на нашій планеті, являє собою цілий Всесвіт, який особливо є цікавим і пізнавальним за умов високого рівня особистості і творчого характеру її діяльності. Саме тоді для сучасників відкривається унікальна можливість будувати своє життя, зв'язуючи власні справи і кроки з творчим шляхом людини, життя якої є прикладом захопленої дослідницької роботи з найважливіших проблем історичної науки.

Одним з плеяди митців, чия творча діяльність охоплює вивчення складних соціально-політичних процесів минулого ХХ ст., який створив і виплекав українську школу полоністики, є доктор історичних наук, професор, заслужений діяч польської культури Павло Михайлович Калениченко.

На вибір майбутнього шляху сина, який народився 17 березня 1923 р. в с. Андріївка Широківського району Дніпропетровської області, безперечно, мали вплив батьки — Калениченки Михайло Митрофанович і Марія Василівна. Учителі за фахом, які все життя пропрацювали на викладацькій ниві у школах м. Нікополя, вони дали йому життєвий напрямок, допомогли зробити вибір. Саме батьки виховали сина в шані й повазі до книги, привчили його до систематичної й ретельної праці, що викликало в ньому інтерес до отримання вищої освіти. 1940 р. юнак вступив на фізико-математичний факультет Львівського університету. Розпочалася Велика Вітчизняна війна, і студент Павло Калениченко добровольцем пішов на фронт. Через поганий зір він не був придатним до стройової служби і працював у шпиталях спочатку в Закавказькому військовому окрузі, а потім — 1-го Українського фронту.

Друга світова війна, яка перекроїла й змінила світ, яка змусила не одне покоління замислитися над долями людства, безсумнівно, стала важливою віхою в житті П. М. Калениченка. Він вирішив стати істориком, опанувати, зрозуміти й розібратися в тенденціях і протиріччях довколишньої дійсності. 1944 р. він повернувся до студентського життя, але вже на факультеті міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Закінчивши 1949 р. навчання, він працює в редакції газети “Радянська Україна” — спочатку на посаді літературного співробітника міжнародного відділу, згодом завідувача відділом критики і бібліографії.

Водночас П. Калениченко навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР у відділі історії країн народної демократії. Його керівником став відомий вчений — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН України Ф. П. Шевченко.

Спочатку студент, а потім аспірант П.М. Калениченко досліджував українсько-польські історичні зв'язки (1917—1920 рр.), пізніше його наукові пошуки поширилися на вивчення революційних процесів як у СРСР,

так і в країнах Центрально-Східної Європи. Поступово багатогранне коло наукових інтересів дослідника охопило нову і новітню історію, історіографію, джерелознавство. Його надзвичайно серйозне ставлення до наукової праці, успіхи, досягнуті за короткий час у розкритті обраної теми, були помічені керівництвом Інституту, і після захисту дисертації його було запрошено в центр української історичної науки для продовження пошуків за обраною тематикою.

В Інституті П. М. Калениченко працював до останніх днів свого життя: від молодшого наукового співробітника виріс до завідувача відділом зарубіжної історіографії, а пізніше очолив відділ джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін. У 1956 р. він захистив кандидатську дисертацію, а в 1957 р. на її основі видав ґрунтовну монографію “Польська прогресивна еміграція в СРСР у роки Другої світової війни”. Польську мову вивчив ще у Львові, коли навчався там в університеті. Знання мови дуже допомогло йому під час опанування польських джерел, а також у спілкуванні з провідними польськими діячами — письменниками, вченими, представниками творчої польської інтелігенції, які опинилися під час війни на радянській території.

Публікуватися Павло Михайлович почав рано. Йому минуло тільки 18 років, як побачила світ його перша стаття — “У Львівському музеї Івана Франка”, що була надрукована в газеті “Більшовик” (м. Нікополь, Дніпропетровська область) 28 травня 1941 р., а перша його книга, в якій розкривається цілий непізнаний історичний пласт громадської і творчої діяльності польської еміграції в СРСР в роки Другої світової війни, вийшла під редактуванням провідного українського вченого-історика І.О. Гуржія. В ті роки поступово сформувалася творча лабораторія молодого дослідника, особливою рисою якої була не тільки копітка робота в архівах і бібліотеках, а й принципи суворої об’єктивності, постійної верифікації результатів роботи з думками авторитетних вітчизняних і зарубіжних спеціалістів.

Зрозуміло, що в сталінську епоху історіку було далеко не просто здійснювати дослідження з позиції наукової об’єктивності — десятиліття ідеологізації і догматизації гуманітарної галузі знання давалися взнаки. Однак “теплі вітри” відлиги кінця 50-х років надали можливість використання закордонних документів, пошуку нових методологічних підходів, навіть у рамках існуючої офіційної марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку. Цьому сприяло й значне розширення міжнародних контактів нашої країни з навколишнім світом, зустрічі із зарубіжними вченими, пізнання закордонних наукових шкіл тощо.

П.М. Калениченко займається широким колом проблем з історії міжнародних відносин ХХ ст. Разом з плеядою видатних вітчизняних істориків — І.О. Гуржієм, В.О. Голобуцьким та іншими, він бере активну участь у підготовці й виданні Міжвідомчого республіканського збірника “Питання нової та новітньої історії” (з 1965 р.), науково-реферативного бюлетеня “Зарубіжні видання про Україну” (з 1968 р.).

Побудова й поширення концепцій та ідей стосовно створення безкласового суспільства, які зрештою виявились утопічними, були привабливими в усі історичні епохи. Віднайшли вони відлуння поза радянською державою і в оточуючих її країнах. На революційні події в Росії відгукнулися Угорщина, Німеччина, Польща та інші — в майбутньому країни народної демократії. Розглядати таке явище тільки як результат одностороннього впливу і тиску радянського устрою було б звуженим уявленням про світовий устрій та його розвиток. Вірогідно, саме тому П.М. Калениченко обрав таку тему свого дослідження, над якою працював досить довго, нама-

гаючись зрозуміти і пояснити причини могутнього впливу революційних ідей на людське суспільство.

Досліджуючи багатограний пласт польсько-радянських відносин доби революцій, П.М. Калениченко присвятив багато років вивченню вітчизняних та польських архівів.

Знання польської та англійської мов надало вченому можливість дослідити невідомі архівні матеріали, що знаходились на польській території. Серед них — документи двох центральних архівних установ: Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Aktów Nowych) та Архіву Інституту історії партії при ЦК Польської об'єднаної робочої партії (Archiwum Instytutu Historii Partii przy KC PZPR). В них містяться опрацьовані фонди Цивільного комітету Регентської ради, президії Ради міністрів, фондове зібрання Ігнаці Падеревського, який у січні 1919 р. був прем'єр-міністром Польської держави, товариства кресової сторожі і Польського національного комітету, що перебував у Парижі. У загальнопольських архівах — Центральному військовому архіві, Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ — віднайдено документи Військової комісії Тимчасової державної ради, Командування армії генерала Ю. Галлера, Міністерства у військових справах, колекції Ляуданського, фонди Воеводського командування державної поліції в Любліні тощо. У воеводських (обласних) державних архівах у Кракові, Катовицях та Ольштині П. Калениченко дослідив фонди повітових староств, гірничо-промислових і акціонерних товариств, співзасновники і учасники яких були причетні до революційних подій того часу.

Особливістю дослідження впливу революційних подій на польське середовище було використання тогочасної преси різних політичних напрямів, яких у Польщі було чимало. Серед них — газети “Червони штандарт” (прапор), “Наша трибуна”, “Громада” (сільське видання), “Голос робітничий”, комуністична преса — “Штандарт соціалізму”, “Штандарт комунізму”, “Комуніста”, “Комуна”; нейтральні видання — газети “Пшелом” (перелам) та “Новини крайове і заграничне”, громадсько-політичний і науково-літературний місячник “Нове сполеченство” та журнал “Товажиш”, розрахований на робітничу молодь.

Якщо до цього переліку додамо десятки проаналізованих праць польських учених, які ідеологічно перебували по різні сторони барикад визвольного руху, складається широка картина ґрунтового опанування всіма видами джерел, що в сукупності створюють об'єктивну картину минулого. Зазначимо, що П.М. Калениченко ставився до роботи дуже прискіпливо, з науковою ретельністю, для нього була неприйнятною голослівність, вченому була притаманна чіткість у викладенні думки і об'єктивність — будь-яка теза завжди підтверджувалася документами.

Результатом наполегливої роботи дослідника стала видана 1969 р. у Варшаві польською мовою його монографія “Поляки в Жовтневій революції і громадянській війні в Україні”¹, що охоплює період 1917—1920 рр.

1970 р. Павло Михайлович успішно захистив докторську дисертацію “Великий Жовтень і революційна боротьба польських трудящих (1917—1920 рр.)”, над темою якої він напружено працював довгі роки.

Слід зазначити, що серед європейських країн за силою і розмахом революційно-визвольного руху одне з перших місць посідала Польща. В її історичній долі, в житті польських трудящих революційні події в Росії мали надзвичайно важливе значення. Створена революцією, молода радянська держава анулювала поділи Польщі і проклала їй шлях до здобуття незалежності у 1918 р. Цей факт є безпрецедентним в історії розвитку Європи: фактично радянська країна відродила польську незалежність, повернула

Європі державу, землі якої понад 120 років були розділені між пануючими на той час імперіями і входили до складу Росії, Австро-Угорщини і Німеччини. Незалежна Польща обійняла достойне місце в європейському домі.

Проблемою впливів революційних ідей і становлення оновленої Польської держави зацікавився П. Калениченко. Він розумів, що проголошення державності ще не є фактом, що відбувся, — необхідні були сили, які втілили б цю ідею в життя. Польські патріоти, які боролися за щастя пригноблених народів на всіх барикадах світу, в тому числі і в Росії, які виступили першими натхненниками боротьби за національне відродження рідної землі, стали темою дослідження вченого.

Бурхливим революційним піднесенням у Польщі характеризувався період кінця 1918 — початку 1919 р., коли з розгортанням робітничого руху, організацією майбутніх державних структур — рад робочих депутатів ширились виступи трудящего селянства за землю, посилювалося бродіння в лавах польської армії. Особливою сторінкою дослідження було зіставлення сили розгортання революційного руху в різних регіонах Європи, в тому числі боротьби польських, німецьких та чеських пролетарів на західних і північних землях, які тоді ще не входили до складу Польської держави. Всі ці та інші питання висвітлені в монографії П. Калениченка “Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919 рр.)”², що вийшла друком у Києві 1971 р.

Вищеназвана монографія, в якій вчений дослідив яскраву картину революційного і національно-визвольного руху на польських землях, стала результатом цілеспрямованого наукового пошуку та глибоких роздумів і по праву вважається знаковим внеском в українську полоністику.

У 1973 р. була надрукована книга П.М. Калениченка “Брати по класу — брати по зброї (участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 рр.)”³. Зібрані по крапельках факти і документи про участь поляків у бурхливих подіях в Україні 1917—1920 рр. відображено і в наступних працях вченого, де розкривається вплив революції на польське суспільство. Проникнення революційних ідей в інше середовище, їх проростання було б неможливим при відсутності збігу історичних пластів розвитку двох держав і рівня свідомості їх народів. У цьому феномені також проглядається ідея загального європейського дому, до якого прагнуть влитися всі нації і народи регіону. Процеси взаємовпливів і взаємопроникнення поглядів різних народів, представників іншомовних соціально-історичних утворень, розповсюдження привабливих ідей соціального і політичного захисту, а також невдалі спроби втілення цих намірів у життя — стали стержневою темою дослідження П.М. Калениченка.

У широкому колі наукових тем, якими захоплювався вчений, особливе місце займає дослідження нерозкритих сторінок історії, в даному випадку — діяльності польської прогресивної еміграції в Радянському Союзі під час Другої світової війни. Вибір цього напрямку для кандидатської дисертації можна пояснити впливом трагічних подій Великої Вітчизняної війни, які молодий вчений пізнав не з книжок, а побачив на власні очі. Намагаючись розібратися в подіях, які викликали гігантські зсуви історичних пластів, переміщення цілих народів, П. Калениченко досліджував причини виникнення згаданих подій, вивчав становище польського населення в західних областях України, Білорусії та Литві, простежував формування польського емігрантського середовища на неокупованій радянській території, процес створення і діяльність Спілки польських патріотів у СРСР. Він вивчив широке коло документальних матеріалів, одним з пер-

ших серед українських дослідників увів у науковий обіг популярні публікації, художню літературу, які слугували джерелом для написання майбутньої монографії. Серед них — польські видання, присвячені висвітленню бойового шляху народного Війська Польського, мемуари, життєписи безпосередніх учасників подій, спомини й художні твори. Це праці громадських діячів і письменників Віктора Гроша, Єжи Путраментта, Яніни Броневської, журналіста і публіциста Едмунда Османьчика, літератора Юзефа Хена, відомої письменниці Ванди Василевської, роман якої “Ріки палають” побачив світ у Києві в 1952 р.

У книзі “Польська прогресивна еміграція в роки Другої світової війни”⁴, що вийшла під редакцією І.О. Гуржія у видавництві Академії Наук УРСР, П. Калениченко, простеживши формування й діяльність польської еміграції в СРСР, виділив три основні етапи: від початку Другої світової війни (1 вересня 1939 р.) через возз’єднання західних українських і білоруських земель з Україною і Білорусією, створення Спільки польських патріотів з налагодженням випуску журналу “Нове віднокрєнгі” (нові горизонти) і газети “Вольна Польська” до формування в Радянському Союзі польської дивізії ім. Тадеуша Костюшка, яка поклала початок Війську Польському — збройним силам Польської народно-демократичної держави, і до повернення поляків на батьківщину.

Попри всі труднощі, пов’язані з досліджуванним періодом (не так багато років минуло після закінчення війни), авторові вдалося віднайти матеріали, що висвітлюють широку діяльність Спільки польських патріотів у галузі збереження й подальшого розвитку польської культури в іномовному середовищі, а також задоволення матеріальних потреб польських емігрантів. Завдяки дослідженню широка громадськість України і Польщі дізналася про організацію Спількою польських дитячих садків і шкіл, де діти навчались і спілкувались рідною мовою. Безперечно, ці сторінки, що є документальним свідченням про врятування і духовну підтримку польських дітей в СРСР, не можуть бути замовчувані і мають право на популяризацію.

Матеріали, представлені в згаданих працях, дозволяють зробити більш широкі узагальнення. Це пояснюється перш за все тим, що аналіз політичних теорій, конкретні факти історичного візерунку автор поєднує з широким фоном взаємовідносин Польщі, Росії, України. Аналіз впливів на Польщу революційних подій в Росії, які й сьогодні для багатьох дослідників уявляються неосяжним полем для вивчення й усвідомлення, має комплексний характер. Вченим представлені питання війни і миру, конфлікти між європейськими державами, варіанти їх врегулювання, буржуазна експансія, соціально-економічні й політичні процеси тощо. Дослідник дійшов висновку щодо глибокого проникнення і дієвості гуманітарного пізнання на пограниччі держав і народів, на пограниччі протилежних устроїв і взаємозалежності. Сьогодні сучасні філософи черпають з подібних міркувань ідею європейської єдності, яка має привести до об’єднаної інтегрованої Європи.

Результатом поглибленого дослідження міжнародних відносин протягом новітнього часу з використанням методів порівняння і типології стали фундаментальні праці вченого, присвячені дослідженню участі поляків у боротьбі за перемогу революції в Україні, а також впливу революційних подій в Росії на Польщу.

Привертає увагу те, що учений простежив взаємопричинність глибоких громадсько-політичних процесів у двох суміжних країнах — Україні і Польщі, на тлі ідеї паралельного розвитку визначив і довів взаємозалежність та взаємовплив світових процесів.

Європейська історія і в першу чергу історія слов'янства, полоністика — пріоритетна тема наукових пошуків Павла Михайловича. Багато уваги приділив він їй у своїх власних дослідженнях і під час роботи в редакції “Українського історичного журналу”.

Далеко не кожний відомий вчений може стверджувати, що створив наукову школу. Завдяки одержимості наукового пізнання і організаторським властивостям П. Калениченка поступово навколо нього об'єднуються його учні, яких він підготував, виростив до достойного рівня наукових кадрів республіки. *Школа полоністики*, яку створив Павло Михайлович, налічує майже два десятки істориків, філософів, викладачів, кандидатів і докторів наук, професорів і доцентів радянських республік, тепер уже незалежних держав. Усі їхні праці, так чи інакше пов'язані з польською тематикою, були задумані і втілені в життя завдяки знанням, надзвичайній працьовитості, наполегливості П.М. Калениченка.

Серед його послідовників — доктори історичних наук, професори **Б. Шостакович** (Іркутськ, Росія), **О. Швидак** (Житомир, Україна), **В. Колесник** (Луцьк, Україна), **Ю. Макар** (Чернівці, Україна), **Г. Кожелянко** (Чернівці, Україна), кандидати історичних наук, доценти — **С. Антонюк** (Київ, Україна), **Н. Індутна** (Київ), **В. Нерод** (Київ), **Л. Любимський** (Київ), **Л. Чекаленко** (Київ), **Л. Зрезарцева** (Київ), **Ж. Бондаренко** (Київ), **В. Поляк** (Ужгород), **Ш. Файзієв** (Самарканд, Узбекистан), **Я. Чеханович** (Вільнюс, Литва) та ін.

Всі учні П.М. Калениченка пройшли школу напруженої роботи і наполегливості. Вчитель передав їм своє вміння чіткого висловлення думок, ретельного наукового пошуку, прискіпливості в роботі, відточеності наукових формулювань, увагу до різнобічності фактів, скрупульозність і документальну ретельність; навчив думати і писати. Полоністи добре пам'ятатимуть затишну оселю по вул. Жовтневої революції, де їх завжди зустрічала усміхнена господиня — дружина Павла Михайловича Нінель Павлівна. Одружилися вони ще у студентські роки, пізнали всі тяготи студентського сімейного життя в гуртожитку, росли двоє синів. У цій дружній родині Вам завжди були раді і в будь-якій ситуації подавали допомогу...

Учні вченого — калениченківці й сьогодні, працюючи в провідних державних та наукових установах і вузах України та країн Співдружності Незалежних Держав, продовжують його справу.

Під керівництвом завідувача відділом історіографії Інституту історії, доктора історичних наук П.М. Калениченка були підготовлені фундаментальні дослідження, які побачили світ у 70-ті й на початку 80-тих рр. Це “Історія Української РСР” у 8 т., 10 кн., науково-популярний нарис “Історія Української РСР” (К., 1967), а також збірка статей до V Міжнародного конгресу славістів “Історичні зв'язки слов'янських народів” (К., 1963), колективні монографії — “Украинская ССР и зарубежные социалистические страны” (К., 1965), “Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн” (К., 1957), наукові збірки Інституту історії АН УРСР: “Наукові записки Інституту історії АН УРСР”, тт. 9 і 12 (К., 1957 і 1958), “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, вип. 5 (К., 1972), “Історіографічні дослідження: Вітчизняна історія”, вип. 7 (К., 1981) та ін.

П.М. Калениченко був відповідальним редактором двох випусків “Літописів комуністичного будівництва” — хроніки найважливіших подій в Українській РСР 1971—1980 рр.

Наукова спадщина П.М. Калениченка, незважаючи на політичну занепокоєність того часу, і сьогодні не втратила своєї цінності з позицій джерелознавства, оскільки вчений, працюючи багато в архівах, відкрив і

вперше ввів у науковий обіг чимало імен та нових фактів. Тож не дивно, що в 1970—1980 рр. на його праці посилалися навіть польські історики, які публікували свої матеріали в паризькій “Культурі”, що на той час вважалася буржуазним виданням.

Як свідчать відгуки широкої громадськості, перелічені видання стали настільними книгами для спеціалістів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією нашої країни.

Протягом тридцяти років — з 1957 по 1983 рр. П.М. Калениченко працював в “Українському історичному журналі”, майже десять — очолював редакцію цього видання, що було досить відповідальним і складним завданням. За той час журнал розширив дослідницьку тематику, поглибив вивчення важливих проблем історичного минулого, посилив увагу до питань новітньої історії, почав друкувати статті з проблематики зовнішньої політики і міжнародних відносин сучасності. На сторінках цього періодичного видання провідні вітчизняні й зарубіжні історики обмінювалися концептуальними ідеями і новими підходами до вивчення актуальних проблем розвитку суспільства.

Паралельно з науковою й організаційною роботою П.М. Калениченко популяризував здобутки вчених-гуманітаріїв у республіканських та союзних виданнях: виступав з рецензіями і відгуками, друкував статті. Найбільше його статей опубліковано в науковому збірнику “Питання нової та новітньої історії”, “Українській радянській енциклопедії” та “Радянській енциклопедії історії України”, “Українському історичному журналі”, у журналах “Сучасне і майбутнє” (працював у редакції 1947 р.), “Україна”, “Всесвіт”, “Вітчизна”, газетах “Радянська Україна”, де він працював (1949—1954 рр.), “Молодь України”, “Колгоспне село”, “Робітнича газета” (обидві виходили українською і російською мовами), “Правда України”, “Вечірній Київ”, а за межами України — в журналах “Вопросы истории”, “Новая и новейшая история”, “Славяне”, “Советское славяноведение”, газетах “Czerwony Sztandar” (польською мовою, Вільнюс, Литва), “Наше слово”, “Наша культура”, “Trybuna Ludu” (всі три — Варшава, Польща), “Совет Туркменистаны” (Ашгабат, Туркменістан), “Українське життя” (Торонто, Канада).

За неповними даними, П. Калениченко опублікував понад 100 рецензій на книги провідних вчених України, Росії, Польщі, Литви та ін. Популяризуючи нові видання з найбільш актуальної на той час проблематики новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, П. Калениченко не тільки пропагував нові доробки в розвитку науки і культури, а й надихав вчених на нові дослідження й здобутки. Серед авторів рецензованих ним праць — імена відомих українських, російських, польських вчених і громадських діячів: **О. Манусевич, І. Костюшко, І. Белза, Р. Єрмолаєва, Б. Шостакович** — в Росії, **Т. Ольшанський, В. Міхалевська, К. Пілішек** — у Польщі, академіки **В. Смолій** — директор Інституту історії України НАН України, **А. Шлепаков** — колишній директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, професори, доктори наук **І. Євсєєв, А. Кізченко, І. Петерс, П. Сохань, І. Дзюбо** та багато інших, без яких українська історична наука могла б не відбутися.

Привертає увагу широкий кругозір вченого, який цікавився не тільки заданими темами наукових робіт з історичних дисциплін, а й питаннями міжнародних відносин, проблемою захисту миру, приділяв увагу дипломатії і юриспруденції, літературознавству й історії музики. Серед значної кількості публікацій — статті про Ю. Фучіка і М. Тореза, Т. Шевченка, І. Франка і А. Потебню, про земляків і виставку досягнень народного гос-

подарства, про Корею і Китай, Угорщину і Чехословаччину, про США і Японію.

П.М. Калениченко брав активну участь у науковому житті, виступав на численних міжнародних, всесоюзних та республіканських наукових конференціях і сесіях, був членом Вченої ради Інституту історії АН УРСР, спеціалізованих рад Інституту історії АН УРСР та історичного факультету Київського державного університету, наукової ради з історії соціалістичних країн, входив до складу редакційної колегії міжвідомчого республіканського збірника “Питання нової та новітньої історії” (з 1965 р.).

Вчений проводив активну лекційну роботу — читав курси лекцій на історичному факультеті Київського університету: “Українсько-польські відносини”, “Участь поляків у Жовтневій революції”, активно працював по лінії товариства “Знання”. Результатом плідної співпраці з цією просвітницькою організацією стали брошури і статті, опубліковані в багатьох періодичних виданнях республіки.

Як полоніст, Павло Михайлович кілька брошур присвятив знаменним датам становлення польської державності: 1000-річчю Польської держави і 25-річчю незалежної Польщі, висвітлив питання співробітництва України і Польщі в політиці, економіці та культурі, чимало уваги приділяв дослідженню культурної співпраці слов'янських країн. Постійну увагу він надавав вихованню молодого покоління в дусі поваги і толерантності до інших народів та культур. Героїчному минулому польської молоді присвячена його брошура “Молоде покоління Польщі” (1960 р.)⁵.

Все своє життя професор П.М. Калениченко присвятив становленню й розвитку взаєморозуміння між народами, передусім українців та поляків. Протягом 50-х—70-х рр. він часто виїжджав до Польщі, де на конференціях пропагував доробок українських вчених в історичну науку. Працюючи в архівах, інститутах і бібліотеках, спілкуючись з поляками різних верств суспільства і вікових характеристик, він розповсюджував об'єктивну інформацію про нашу країну, налаштовуючи представників польської наукової і творчої громадськості до взаємоповаги і розуміння українців, тим самим намагаючись подолати негативні історичні стереотипи і помилкове уявлення, що склалися в історичному минулому впродовж віків пограничного існування двох народів. Виступав поборником прав народів, а саме етнічних меншин, на достойне існування в іншомовному середовищі, захищаючи права українців у Польщі. Гаряче підтримав у 1956 р. створення у м. Варшаві української газети “Наше слово”, в якій часто друкував статті з питань наукового та культурного співробітництва. Сприяв діяльності Товариства радянсько-польської (м. Київ) і польсько-радянської дружби (м. Варшава), а також Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) в польській столиці.

Значний внесок зробив П.М. Калениченко у зміцнення культурних зв'язків між українським і польським народами як активний учасник Товариства радянсько-польської дружби. Його Українське відділення було створене з ініціативи таких відомих діячів науки і культури, як Н.М. Ужвій, Ф.І. Касіян, Б.М. Лятошинський, Ф.П. Шевченко, І.І. Білякевич, Б.К. Дудикевич. Від самого заснування Українського відділення Товариства 1958 р., яке очолив поет і академік М.Т. Рильський, П.М. Калениченко був обраний заступником голови Правління, і до останніх днів свого життя він працював на громадських засадах на цій посаді.

Польський уряд гідно оцінив заслуги вченого і популяризатора справи зміцнення дружби польського і українського народів — 1971 р. П.М. Калениченку було присвоєне звання заслуженого діяча польської

культури, а в 1974 р. — нагороджено “Відзнакою братерства зброї” та нагрудним знаком “1000-річчя Польської держави”.

Тодішній генеральний консул ПНР у Києві Ванда Міхалевська у своїх споминах про Павла Михайловича писала: “... На зборах активу Товариства радянсько-польської дружби, організованих з його ініціативи, він, уже тяжко хворий, виступав, як завжди, з великою симпатією до нашої країни і розумінням змін, що відбувалися. Сповнений оптимізму, він накреслював подальші плани співпраці товариств дружби”.

Вченого не стало 30 червня 1983 р.

Перу П.М. Калениченка належить майже 600 праць, з яких понад половини — суто наукові. Аналізуючи творчий шлях вченого, зазначимо, що він жив і працював у непросту добу жорстокого ідеологічного пресінгу. Деякі теми його досліджень були даниною того часу. Але, не зважаючи на це, всі його праці спираються на глибоку джерелознавчу базу. Павло Михайлович Калениченко виніс з наукового забуття цілий пласт непізнаного, організував школу полоністики, розробив полонійний напрямок української історіографії, долаючи стереотипи взаємовідносин між українським і польським народами. Перед його учнями відкрито перспективи продовження плідної роботи в рамках дослідницьких українських і міжнародних проектів; завдяки його багатогранній діяльності розвивалися й підтримувалися широкі наукові контакти з провідними науковими центрами всього світу. В особистому плані він у всіх в пам’яті лишився Людиною широкого наукового кругозору, з великим і добрим серцем.

¹ К а л е н у с з е н к о П. М. Polacy w Rewolucji Październikowej i wojni domowej na Ukrainie. 1917—1920 / Maszynopis z języka ukraińskiego przełożył Igor Szczyrba. — Warszawa, 1969. — 295 s.

² К а л е н и ч е н к о П. М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919 рр.). — К., 1971. — 344 с.

³ К а л е н и ч е н к о П. М. Брати по класу — брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 роки. — К., 1973. — 199 с.

⁴ К а л е н и ч е н к о П. М. Польська прогресивна еміграція в роки Другої світової війни. — К., 1957. — 214 с.

⁵ К а л е н и ч е н к о П. М. З історії громадських, культурних та наукових зв’язків українського народу з зарубіжними слов’янськими народами в ХІХ ст. // Доповідь на VI Міжнародному з’їзді славистів (Варшава, серпень 1973 р.). — К.: Вид-во АН УРСР. Український комітет славистів. Інститут історії, 1973. — 20 с. (у співавторстві з І.М. Кулиничем, Ф.Є. Лосем, І.М. Мельниковою, П.С. Соханем); К а л е н и ч е н к о П. М. Культурное сотрудничество славянских стран на современном этапе // Доклад на VIII Международном съезде славистов (Загреб-Любляна, сентябрь 1978 г.). — К.: Наукова думка. АН УССР. Украинский комитет славистов. Институт истории, 1978. — 34 с. (у співавторстві з І.М. Кулиничем, І.М. Мельниковою); Молоде покоління Польщі. — К., 1960. — 95 с. з іл. (у співавторстві з С.М. Антонюком); Основні права і обов’язки громадян СРСР. — К.: Товариство по поширенню політичних та наукових знань УРСР. — 1951. — 36 с.

А. Ю. МАРТИНОВ (Київ)

ПУБЛІКАЦІЇ “НАУКОВОГО ВІСНИКА ДИПЛОМАТИЧНОЇ АКАДЕМІЇ УКРАЇНИ” (1998—2001 рр.)

Науково-аналітичне забезпечення зовнішньополітичного курсу незалежної України посідає центральне місце серед пріоритетних завдань розробки та реалізації концептуальних засад міжнародних відносин нашої держави. Особливе значення в осмисленні різноманітних проблем відіграють такі науково-дослідні структури, як Інститут стратегічних досліджень, Інститут міжнародних відносин, Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України та ін., а також низка неурядових незалежних науково-дослідних фондів, що утворюють своєрідну мережу “мозкових центрів”, покликаних пов’язувати теорію й практику дипломатії і міжнародних відносин, продукувати нетривіальні інноваційні підходи до вирішення складних проблем сучасності.

Серед ряду наукових періодичних видань привертають до себе увагу, насамперед різноманітністю публікацій, наукові вісники Дипломатичної академії України (створена Указом Президента України Л. Кучми від 30 травня 1995 р. з метою підготовки якісно нової генерації українських дипломатів для вирішення проблеми кадрового забезпечення державних органів, відповідальних за розробку та здійснення вітчизняної зовнішньої політики).

Проявом зростаючого авторитету цього вищого навчального закладу стало його приєднання у вересні 1998 р. до Міжнародної Асоціації дипломатичних академій світу. Тому не випадково саме на цьому етапі стає актуальною потреба творчого формування власного наукового вісника.

Перше з вищеназваних видань побачило світ у 1998 р. (всього за період 1998—2001 рр. вийшло п’ять випусків, в яких опубліковано близько 350 наукових статей різного тематичного спрямування). Вже з першого номера “Науковий вісник ДАУ” (за критеріями ВАК України) ввійшов до переліку періодичних видань, де можуть бути опубліковані результати наукових досліджень з історичних, політичних та юридичних наук.

У першому номері наукового вісника ректор Дипломатичної академії України при МЗС України Б. І. Гуменюк оприлюднив концептуальний підхід, якого редакційна колегія дотримується у кожному виданні. Зокрема, метою вісника є “грунтовне дослідження генезису української дипломатичної служби, розкриття форм, методів і змісту її роботи, аналітичне осмислення фундаментальних засад та здійснення зовнішньополітичного курсу Української держави на міжнародній арені”. З самого початку було запропоновано плідний підхід до формування редакційного портфеля за рахунок статей не лише провідних фахівців-міжнародників, відомих дипломатів, а насамперед слухачів Академії — майбутньої еліти української дипломатичної служби. Тим самим було створено відкриту площадку для широкого науково-аналітичного дискурсу, актуальність якого не втрача-

тиме свого значення з часом. Адже майбутнім дослідникам історії зовнішньої політики України буде надзвичайно цікаво ознайомитися з формуванням поглядів різних поколінь вітчизняних дипломатів, діалог між якими відбувається на сторінках кожного видання “Наукового вісника ДАУ”.

В публікаціях відображено реальний процес становлення вищої школи української дипломатії з її пріоритетною орієнтацією на посилення професійної підготовки слухачів Академії, на наближення навчальних курсів і тематики дослідницької роботи до розв’язання актуальних проблем поточної й перспективної практики Міністерства закордонних справ України.

Деякі номери вісника були сформовані відповідно до певної провідної теми. Наприклад, у випуску № 3 за 2000 р. опубліковані матеріали наукових доповідей, виголошених на Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасна дипломатія: світовий досвід, національна специфіка. ООН у світовій політиці”. Випуск № 4 за той же рік був присвячений темі “Європа: поступ у ХХІ століття (історія, сучасний стан, перспективи)”. Тематичним був також випуск № 5 за 2001 р., підготовлений до десятиріччя незалежності нашої держави. В його основу були покладені матеріали науково-практичної конференції “Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності”.

Структура рубрик “Наукового вісника ДАУ” сформувалася фактично, починаючи з першого номера. Це дало можливість зробити видання не лише змістовно насиченим, а й цікавим для широкого кола фахівців з історії, політології, міжнародного права. Серед постійних рубрик назвемо такі, як “Сторінки історії міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії”, “Міжнародні відносини, зовнішня політика і дипломатія на сучасному етапі”, “Дипломатія та проблеми міжнародного права”, “Дипломатія і мова”. Цікавою є рубрика “Дипломатія: мистецтво дій, майстерність слова”. Як й інші наукові періодичні видання, “Науковий вісник ДАУ” також подає рецензії на профільні монографії.

Ознайомлення зі змістом кожного з видань спонукає зацікавленого читача прочитати запропоновані статті. Насамперед звертає на себе увагу дослідження історичної традиції вітчизняної та світової дипломатії, без знання якої не може сформуватися фахівець, який завжди буде готовим відповісти на виклики надзвичайно складної сучасної системи міжнародних відносин.

У Дипломатичній академії склалася високопрофесійна школа вітчизняних медієвістів, які знайомлять своїх слухачів і читачів вісника з новітніми дослідженнями історії середніх віків, що стали важливим етапом формування дипломатичної традиції, зокрема європейської. У цьому контексті звертає на себе увагу стаття Н. Г. Подалаяк, присвячена аналізу таємної дипломатії папи Григорія VII щодо Київської Русі в ХІ ст., коли після розколу 1054 р. посилилася конкуренція між папським престолом та Візантією¹. Цікаві аспекти історії формування посольських звичаїв висвітлені в статті, присвяченій аналізу стану європейської дипломатії першої половини ХVІ ст. та її зв’язкам з українськими землями. Це був час початку формування національних держав, що стимулювало розвиток нових міждержавних відносин та боротьби за гегемонію в Європі не лише на двосторонньому, але й на загальноєвропейському рівнях. Українські землі у той період були об’єктом експансії й опинились у складі різних держав — Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, Московського князівства, Кримського ханства, Туреччини. Проте вони поступово інтегрувалися в

європейську систему міжнародних відносин, яка формувалася на рубежі середньовіччя і раннього нового часу ².

В 2004 р. відзначатиметься помітна дата вітчизняної історії — 350-річчя Переяславської ради і Московського договору 1654 р. Можна передбачити, що в цьому контексті розгорнеться жвава дискусія навколо історичного значення цієї події для України та Росії. Розвіюванню імперських міфів, якими обростала ця рада, присвячена стаття Ю. А. Мицика. Він зокрема слушно зазначає, що це був черговий політичний союз, викликаний необхідністю боротьби проти колоніального гніту Речі Посполитої. Автор нагадує про особливості поступового встановлення російського контролю за українськими землями, початок яким поклало порушення переяславських домовленостей ³. Взагалі, на нашу думку, вже настав час залишити історикам цю сторінку українсько-російських відносин і не досліджувати її, виходячи з принципів політичної доцільності.

Роль дипломатії у міжцивілізаційному діалозі висвітлюється в статті-перекладі турецького дослідника Мехмет Сарая, присвяченій тривалій історії українсько-турецьких відносин, які у вітчизняній історіографії після А.Кримського ще чекають на нові покоління дослідників. Протягом трьох століть українські землі, орієнтуючи свою політику згідно з розстановкою сил, були буфером між Польщею, Росією та Османською імперією. І на межі XXI ст. для незалежної України Туреччина є важливим партнером ⁴.

Постійна увага дослідників, які публікуються на сторінках вісника, прикута до доби змагань за незалежність України в 1917—1922 рр. У контексті сучасної політичної ситуації в нашій державі звертає на себе увагу історія націонал-комуністів з Української комуністичної партії, які фактично до 1925 р. у своєрідний спосіб боронили ідею національного суверенітету. Зокрема, УКП утрималася при ратифікації Ризького договору 1921 р. з Польщею ⁵. Взагалі різні політичні сили, але однаково невдало намагалися боронити незалежність України в ті буреломні роки. Про це згадуєш, прочитавши нариси про Олександра Шульгіна та Християна Раковського. Обидва були помітними постатями вітчизняної дипломатії міжвоєнного періоду ⁶. Повертатися до трагічних сторінок національної історії на сторінках вісника слід і надалі, адже дипломат повинен пам'ятати уроки історії.

Тому в другому випуску “Наукового вісника ДАУ” вміщено ряд цікавих статей, присвячених проблемам розвитку ганзейського купецького об'єднання так званої “Ганзи міст” у XIII—XIV ст. у контексті переходу всієї повноти влади по здійсненню ганзейської торгової політики до міських магістратів ⁷. Також показано події сталінських воєн, які посідають важливе місце в історії міжнародних відносин і міжнародного права раннього нового часу в Європі (перша половина XV ст.), коли формувалася професійна етика дипломатії ⁸.

Увагу читача привертає стаття Б.В. Сергійчука, в якій висвітлено опубліковані в Туреччині маловідомі в Україні спогади одного з керівників кримськотатарської автономії в 1917—1918 рр. Джафера Сейдамета, який протягом цього часу тричі вів переговори з приводу українсько-кримськотатарських відносин з провідними політиками УНР М. Грушевським, О. Шульгіним, В. Винниченком. Зокрема Петлюра, виявляється, підтримував ідею військової співпраці та формування мусульманських військових частин ⁹.

Певний інтерес викликає спроба історико-політичного аналізу участі українського православного духовенства у формуванні та здійсненні зовнішньої політики Гетьманщини другої половини XVII — наприкінці XVIII ст. Автор слушно наголошує на тому, що в той час церква, по суті, була чи не єдиним легітимним національним інститутом в умовах відсутності української національної державності. Водночас важко погодитися з висновком автора, що “через свою активність у світських справах українська церква згодом перетворилася на додаток російського імперського державного механізму на українських теренах”¹⁰. Нам здається, що пояснення цьому є значно складнішим і не може бути детермінованим суто політичними причинами. Загальновідомим є внесок українського духовенства в поширення європейських культурних традицій у Росії. Згадаймо хоча б роль Феофана Прокоповича в ідеологічному забезпеченні реформ Петра I. Водночас, працюючи на споріднену православну російську церкву в межах так би мовити одного цивілізаційного вибору, українське православне духовенство поступово, але неминуче втрачало бачення горизонту суто національних завдань, інтегруючись до більш потужної одержавленої машини російського православ'я.

У контексті міжцерковної дипломатії інтерес викликає стаття, присвячена висвітленню взаємодії іноземних дипломатичних представництв та римсько-католицької церкви в Україні в 1920—1930 рр. Спецслужби всіляко перешкоджали відродженню ієрархії римо-католицької церкви в УСРР. Наприкінці 30-х рр., з припиненням існування консульських установ Польщі, Німеччини, Італії, було розірвано останній зв'язок католиків України з Папським престолом¹¹.

У статтях тематичної історичної рубрики в четвертому випуску вісника увага фахівців-істориків зосереджена на висвітленні історії європейської зовнішньої політики і дипломатії. Для медієвістів цікавими є наукові розвідки минулого європейської дипломатії наприкінці періоду середньовіччя. Так, Н. Г. Подаляк розкрила роль ганзейської дипломатії у підписанні Утрехтського миру 1474 р., який став останньою дипломатичною перемогою Ганзи, що зуміла відстояти свій економічний простір від зазіхань англійських купців, але зіткнулась із серйозною внутрішньою загрозою — існуванням суперництва всередині об'єднання¹². У контексті логічного продовження дослідження проблеми протистояння материкової Європи поширенню економічного і дипломатичного впливу Англії показано крах англійської “політики втручання” у нідерландські справи в другій половині XVI ст. Посилення торговельної конкуренції між Англією та нідерландськими провінціями на європейських і заморських ринках врешті стимулювало подальші буржуазні суспільно-політичні перетворення в обох країнах, які незабаром через революції змінили характер соціального устрою в цих країнах і напрям розвитку всесвітньої історії¹³.

Цю думку також підтверджує стаття, присвячена теоретико-методологічним проблемам інституціоналізації європейської зовнішньої політики доби раннього нового і нового часу. На основі аналізу подій В. Г. Ціватий пропонує класифікацію п'яти субсистем: перша — Франція, Англія; друга — Священна Римська імперія германської нації, Іспанія, Італія; третя — Сполучені провінції (Голландія), Португалія; четверта — Центральна і Східна Європа, Росія, Україна, п'ята — Швейцарія, Скандинавія, Балканські країни¹⁴ (можливо останні, враховуючи специфіку їхнього історичного розвитку, логічно було б виокремити в ще один субрегіон). Можна цілком погодитися з думкою автора про те, що утворення європейської системи виявилось найважливішим чинником європейського історичного

стрибка XVI—XIX ст., водночас історичний ландшафт Азії фактично до XX ст. залишався “досистемним”.

Загалом тематика статей, присвячених історичним аспектам дипломатії і зовнішньої політики, є різноманітною, змістовно насиченою й цікавою для фахівців, які спеціалізуються з різних питань вітчизняної та все-світньої історії.

Водночас найбільш актуальними для вирішення новітніх проблем формування української дипломатії є сучасні міжнародні відносини і зовнішня політика. На сторінках усіх п’яти вісників, які вже ввійшли до наукового обігу, широко представлені статті провідних українських дипломатів і слухачів Дипломатичної академії України, присвячені різним актуальним питанням розвитку двосторонніх відносин, теоретичним та практичним проблемам реалізації зовнішньополітичного курсу України.

Цікавими і слухними, на нашу думку, є зауваження В. С. Бруза щодо об’єктивної оцінки досвіду роботи української дипломатії в ООН у 1945—1991 рр. Зокрема він справедливо підкреслює, що принципи і напрями зовнішньої політики радянської України визначалися союзними органами. Проте вітчизняна дипломатія як інструмент втілення в життя зовнішньополітичних завдань мала певні обмежені можливості в плані пошуку методів і шляхів практичної діяльності. До того ж було б неправильним вважати, що союзна зовнішня політика не враховувала, або суперечила інтересам республіки¹⁵. Підтвердження цій тезі можна знайти хоча б у дипломатичному забезпеченні процесу об’єднання в складі УРСР більшості етнічних українських земель після Другої світової війни. Щоправда, і в цій тезі можна знайти привід для вмотивованої дискусії. Адже на прикладі ставлення союзної дипломатії до вирішення міжнародних аспектів чорнобильської катастрофи наприкінці 80-х рр. XX ст. можна побачити спроби штучної ізоляції УРСР від міжнародної допомоги, яка мала йти переважно через центр. Водночас загалом, на нашу думку, наукова проблема політично неупередженого аналізу радянського періоду передісторії сучасної української дипломатії все ще потребує ретельного дослідження.

Серед загальних теоретичних проблем сучасних міжнародних відносин, які знайшли своє відображення на сторінках “Наукового вісника ДАУ”, привертають до себе увагу питання класифікації військових конфліктів, висвітлення різних аспектів інформаційних міжнародних обмінів та інформаційної національної безпеки, участі України в миротворчих операціях і процедурах посередництва.

У контексті завжди актуального дискурсу навколо питань удосконалення концепції гарантування національної безпеки привертає до себе увагу стаття Г. Ф. Костенка, присвячена проблемі типологізації і класифікації воєнних конфліктів. Автор пропонує аналіз трьох типів війн — війна за домінування, війна за території та змішаний тип війни. Він зупиняється на двох видах війн — оборонних і наступальних. Показники класифікації формуються з урахуванням правових, культурних, соціально-психологічних, стратегічних та якісних ознак¹⁶. Подібна методологія класифікації воєнних конфліктів дійсно дає можливість, враховуючи різні чинники, розробляти теоретичні засади і практичні підходи до нині актуальної проблеми — зміни військової доктрини та реформування Збройних сил України. А це, в свою чергу, вимагає від українських дипломатів обізнаності з відповідними проблемами, аби осмислено забезпечувати сприятливі міжнародні умови для зміцнення національної безпеки.

Серед нових понять, які формують сучасну теоретичну базу міжнародних відносин, важливе місце посідають, зокрема, так звана теорія демократичного миру та принцип “гуманітарної інтервенції”.

Після закінчення “холодної війни” вперше в історії людства загальний потенціал країн, де пануючим є демократичний політичний режим, нині переважає можливості країн з авторитарними владними інститутами, не кажучи вже про диктаторські. Здавалося б, загальна кількість війн у глобальному масштабі мала б зменшуватися, адже демократії не воюють між собою, оскільки мають інші механізми розв’язання конфліктів, що виникають між ними¹⁷. Водночас кількість локальних та регіональних війн між коаліціями демократичних країн і так званими країнами-ізгоями, репрезентованими визначенням президента Буша “вісью зла”, починаючи з 90-х рр. XX ст., постійно зростає, досягнувши свого піку під час глобальної антитерористичної військової кампанії США, яка офіційно не обмежена в часі.

З огляду на потреби пошуку нового ідеологічного забезпечення подібних сценаріїв силових дій застосовується концепція так званої “гуманітарної інтервенції”, котра вперше була випробувана під час косовського конфлікту 1999 р. Так, В. С. Бруз наголошує, що проблема “гуманітарних інтервенцій” виникла в процесі пошуку адекватних дій для усунення гуманітарних катастроф, породжених внутрішньодержавними конфліктами 90-х рр. XX ст. Визнання правомірності проведення в особливо критичних ситуаціях “гуманітарних інтервенцій” не означає, з точки зору автора, перегляду основоположних принципів Статуту ООН щодо суверенітету держав, невтручання у внутрішні справи країн і незастосування сили у міжнародних відносинах. Такі дії можуть бути необхідними, як крайній засіб у виключно гострих ситуаціях, коли не існує мирних альтернатив¹⁸.

У старому анекдоті про контроль над ЗМІ Наполеон Банапарт наголошує, що якби він мав можливість контролювати засоби масової інформації, то світ ніколи б не дізнався про його поразку під Ватерлоо. З того часу, як кажуть, багато води збігло, зараз ми живемо в умовах всеохоплюючої інформаційної цивілізації. За цих обставин прислів’я про те, хто володіє інформацією, той контролює світ — набуває буквального значення. З цієї точки зору цікаво ознайомитися зі статтями, опублікованими у віснику, котрі присвячені різним аспектам цієї теми. Можна погодитися з визначенням інформаційної могутності держави як засобу реалізації її національних інтересів у сучасному світі. До головних складових інформаційної могутності держави в світі пропонується віднести розробку, виробництво і використання інформаційних технологій (як тут не згадати про нещодавній українсько-американський скандал з авторськими правами на інформацію з лазерних дисків); наявність систем і засобів обробки та доведення інформації до споживачів; участь у міжнародному інформаційному обміні; проведення цілеспрямованої інформаційної політики; розробка концепцій “інформаційних війн” та “інформаційної зброї”¹⁹. З огляду на все це, можна з впевненістю констатувати, що незалежна Україна поки що по цих критеріях суттєво відстає від більшості провідних та середньо розвинутих країн світу. Такий стан справ поступово переростає в реальну загрозу національній безпеці. В цьому переконуєшся, подивившись на інформаційний фактор у контексті завдань реалізації зовнішньої політики²⁰.

До речі, якщо вже мова зайшла про це, треба наголосити на потребі забезпечення безперервного надходження “Наукового вісника Дипломатичної академії України” до бібліотек державних і науково-дослідних установ, головних наукових бібліотек у регіонах та до Національної біб-

ліотеки України ім. В.І. Вернадського. Тим самим буде створено сприятливі суто технічні умови для налагодження перманентного суспільного дискурсу з питань минулого, сьогодення й майбутнього вітчизняної зовнішньої політики та дипломатії, що є дуже важливим моментом у процесі пошуку внутрішньополітичного консенсусу щодо концептуальних підходів до міжнародних зв'язків України.

В умовах існування інформаційної цивілізації неможливо без суттєвих втрат для розвитку держави відокремитися від вільного обміну інформацією (а отже, і дезінформацією), і роль дипломатів у цьому контексті стає надзвичайно складною. Вони мають зважати на активні дискусії в суспільстві з цього приводу, які триватимуть й надалі, а з іншого, послідовно покращувати імідж України по всьому світу.

Дієвими способами досягнення цієї важливої мети є посередницька та миротворча діяльність України в рамках міжнародних структур і на двосторонній основі. Скільки існує дипломатія, як особливий вид державної служби та важлива форма міждержавного спілкування, стільки у дипломатичній практиці існує концепція посередництва. Вона посідає важливе місце в скарбниці дипломатичної майстерності. Посередництво слугує не лише для збереження існуючого впливу, а й для його поширення на нові сфери. Для України, яка прагне виступати посередником у деяких регіональних конфліктах, надзвичайно важливим є опанування усіма тонкощами цього ефективного дипломатичного методу ²¹.

Миротворча діяльність України ґрунтується на міжнародному праві врегулювання конфліктів. На сторінках п'ятого випуску "Наукового вісника ДАУ" читач знайде змістовну інформацію про миротворчу діяльність нашої країни ²². Виявляється, що мотивами участі українських військових у цих небезпечних операціях є не лише підвищення міжнародного авторитету країни, а й суто фінансові міркування. Так, з 1992 р. на участі в миротворчих операціях ООН наша країна заробила близько 100 млн дол. США ²³.

Важливу роль в інституційному забезпеченні сучасних міжнародних відносин відіграє Організація Об'єднаних Націй, яка після закінчення "холодної війни" переживає складні часи адаптації до процесу політичної глобалізації, реформування своїх структур, перегляду традиційних підходів до актуальних проблем сучасності. З цієї точки зору значний інтерес для широкого кола фахівців становлять матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Сучасна дипломатія: світовий досвід, національна специфіка. ООН у світовій політиці", які опубліковані в третьому випуску вісника за 2000 р. Практичне значення пропозицій, висловлених на цій конференції, полягало в тому, що вони збіглися в часі з початком перебування України в ролі непостійного члена в Раді Безпеки ООН.

Визначальним питанням реформування організаційних структур Об'єднаних Націй, з точки зору нашої країни, мала стати майбутня РБ. А саме — пошук відповіді на питання, як перейти від Ради Безпеки в тому вигляді, як вона існує нині, до більш представницького і прозорого, але не менш ефективного органу. Центральною проблемою в цьому плані є доля процедури вето. Україна схилилася до думки про необхідність обмежити число випадків, коли постійні члени могли б застосовувати право вето тільки у своїх власних національних інтересах ²⁴. Проте уявити, що таке може колись практично статися, зважаючи на загострення конкурентної боротьби в усіх сферах, досить важко.

Ще одним складним питанням формування нової ієрархії впливів між існуючими міжнародними організаціями є проблема співробітництва між

ООН і НАТО²⁵. По суті, мова йде про об'єктивну потребу взаємодії єдиної універсальної міжнародної організації, побудованої на демократичних засадах, якою є Організація Об'єднаних Націй та регіональної військово-політичної організації, якою є Північноатлантичний альянс, котрий претендує на особливу роль у сучасних міжнародних відносинах, перемігши в холодній війні, та залишившись єдиною і найпотужнішою фактично глобальною військовою структурою.

Існує суттєвий розрив між словом та ділом в обіцянках держав підвищити ефективність діяльності ООН і реальними можливостями, що знаходяться в її розпорядженні. Декларування зацікавленості в інтернаціоналізації безпеки стикається з орієнтацією на політику, яка мотивується виключно в національних вимірах. Міжнародні організації системи ООН не спромоглися налагодити співробітництво з впливовими регіональними організаціями. Крім того, ООН створювалася з метою запобігти новій світовій війні й вона з цим завданням впоралась, але нині принципи її діяльності дедалі частіше стикаються з потребами втручання до внутрішніх, фактично громадянських війн. На основі цих аргументів Ю.М. Мацейко робить висновок про необхідність перегляду Статуту ООН²⁶. По суті, внаслідок цього може виникнути вже якісно нова організація, яка буде адекватною новій глобальній розстановці сил світових потуг та відповідній принципово новій системі міжнародних відносин. При цьому мають бути збережені концептуальні засади Загальної декларації прав людини, яка може стати основою для гармонізації ціннісних пріоритетів різних цивілізаційних систем в умовах політичної глобалізації²⁷.

Квінтесенцією багатьох роздумів провідних фахівців, які читач знаходить на сторінках вісника, є пошук відповіді на риторичне питання, яким має бути вітчизняний дипломат XXI ст.?

Знайдення такої формули має важливе методологічне значення для підготовки майбутньої національної дипломатичної еліти в Дипломатичній академії України.

Традиції України в підготовці дипломатичних кадрів у 1918—1922 рр. висвітлив у однойменній статті Л.Ф. Гайдуков. Він наголошує, що саме за підтримки уряду гетьмана П. Скоропадського в Україні було започатковано фахову підготовку дипломатів²⁸.

Цікавою є наукова розвідка щодо персоналій випускників Київського університету ім. Т. Шевченка на дипломатичній роботі. Загалом тут, починаючи з 1918 р., отримували освіту вісім майбутніх міністрів закордонних справ України різних періодів її непростой історії²⁹.

Протягом 90-х рр. XX ст. українська дипломатія здобула цінний досвід, пов'язаний з встановленням дипломатичних відносин з більшістю країн сучасного світу. З нашої точки зору, "Науковий вісник ДАУ" в ідеалі може стати скарбничкою для накопичення, зберігання й поширення безцінного досвіду провідних вітчизняних дипломатів. Адже є багато "цехових" таємниць професійної майстерності дипломатів, довідатися про які можна буде з цих своєрідних міні мемуарів. Яскравим прикладом цього є стаття М.М. Білоусова, в якій він цікаво й інформаційно насичено розповідає про перші кроки дипломатичного представництва України у Великобританії в 1992—1994 рр.³⁰

У цьому контексті також важливою є стаття Б.І. Гуменюка та О.В. Щерби, присвячена ролі посла в сучасних міжнародних відносинах. Дипломат цього високого рангу, по суті, стає публічною фігурою й медіатором у процесі міжнародного спілкування. Якщо мас-медіа не цікавлять-

ся послом, то виникає питання, чи доходить його діяльність до громадян країни перебування.

Адже нині посол є не лише посередником між двома урядами, а й між двома народами. Звертають на себе увагу аргументи, викладені в статті щодо політичних і професійних призначень на посаду посла. Автори доходять висновку про неадекватність у деяких аспектах сприйняття ролі посла в Україні та на Заході. Вони наголошують на таких вадах деяких вітчизняних послів, як спроби уникнути всіх можливих ризиків у своїй діяльності, переважній орієнтації на авторитарні методи роботи. Сучасні дипломати, в тому числі і вищого рівня, все меншою мірою є акторами і більшою мірою нормальними фахівцями, які критично оцінюються в залежності від своїх вмінь і навичок³¹.

Проблеми дипломатії та міжнародного права є ще однією постійною цікавою й змістовною рубрикою вісника. Забезпечення реалізації національних зовнішньополітичних інтересів нашої країни значною мірою залежить від якості та різноманітності науково-дослідних розробок у різних галузях міжнародного права, які загалом представлені на сторінках “Наукового вісника ДАУ”.

На нинішньому етапі розвитку міжнародних відносин України найбільш важливими та суттєвими для її самоідентифікації на міжнародній арені є питання, пов’язані із забезпеченням правових аспектів вступу до Світової організації торгівлі, від чого залежать не лише перспективи створення зони вільної торгівлі. Вони пов’язані з адаптацією національної економіки до жорстких вимог конкурентної спроможності в умовах тривалого процесу глобалізації світової економіки. Тому публікації вісника, присвячені актуальним аспектам міжнародного права, привертають до себе увагу саме з цієї точки зору.

Зокрема, у цьому контексті цікавою є стаття О. О. Мережка, присвячена аналізу важливих аспектів розвитку нового міжнародного торгового права. Автор наголошує, що міжнародне приватне право, яке побудовано на колізійному методі правового регулювання майнових і особистих немайнових відносин з іноземним елементом, опинилось у справжній кризі, котра виникла у процесі розвитку світової економіки і стимульована неадекватними правовими механізмами та методами її регулювання³². Наприкінці статті подано три основних варіанти можливої відповіді міжнародного приватного права на виклик нового торгового права.

Не лише суто теоретично, а й практично важливою є аналітична стаття П. Ф. Мартиненка, присвячена дослідженню діалектики впливу міжнародного права на норми Конституції України. Зокрема, автор робить вмотивований висновок, що дослідження чинної Конституції України від 28 червня 1996 р. у контексті її взаємодії з міжнародним правом свідчить, що в ній чітко простежується якісний перехід від доктрини так званого “діалектичного дуалізму”, характерної для адміністративно-командної системи, до відкритості щодо міжнародного права на засадах принципової пов’язаності й єдності міжнародного і національного права, характерної для абсолютної більшості сучасних держав³³.

Водночас реалізація проголошеного пріоритету — інтеграції до Європейського Союзу ускладнюється колізіями з імплементацією відповідних імперативних правових норм до національного законодавства України. Зокрема, С. М. Костюк та Н. О. Істягіна слушно наголошують, що процес адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу вимагає спільних зусиль усіх гілок влади в Україні. За експертними даними, для входження у правове поле Європи Україні потрібно прийняти но-

ві або внести відповідні зміни майже до 4000 законів та інших нормативно-правових актів. Так, нині українське законодавство відповідає лише 300—400 стандартам з 10 000 стандартів Європейського Союзу³⁴. Отже, роботи на цьому полі вітчизняним правникам і законодавцям вистачить ще надовго, тим важливішим є науково-методологічне та інформаційне забезпечення цього процесу, аби він мав постійну підтримку серед широких верств українського суспільства.

Сучасні тенденції розвитку процесу глобалізації дедалі відчутніше загострюють проблему невідповідності більшості класичних норм міжнародного права (криза поняття “національний суверенітет” особливо після терактів 11 вересня 2001 р. — найбільш яскравий приклад з низки інших) новітнім реаліям міжнародних відносин. Серед найцікавіших аспектів аналізу значних змін, які відбуваються на наших очах з міжнародно-правовим забезпеченням функціонування нової системи міжнародних відносин, яка все ще формується, увагу читача привертають, зокрема, проблеми створення міжнародного кримінального суду, вдосконалення правових засад застосування санкцій ООН, особливості формування спеціальних принципів міжнародного екологічного права як основи міжнародної системи екологічної безпеки, невідкладні завдання розробки міжнародного режиму захисту біженців і переміщених осіб, міжнародний досвід врегулювання питань подвійного громадянства. Змістовні статті, присвячені вищеназваній проблематиці, широко представлені на сторінках “Наукового вісника ДАУ”.

Водночас, на наш погляд, доречно висловити деякі загальні побажання щодо вдосконалення тематики та змісту вісника.

Насамперед мова йде про знаходження стилістичного балансу між науково-академічним і публіцистичним підходами до викладу тем, які становлять предмет досліджень авторів статей. Звичайно, майстерне поєднання діалектичної логіки, риторичних прийомів та ментальної пристрасності робить статті цікавішими для читача. Адже рецептура приготування “інтелектуальних страв” вимагає використання різноманітних “приправ”. Але це не має бути самоціллю, оскільки високі зразки дипломатичного стилю перш за все вимагають аргументованості й термінологічної коректності. Тому відбір статей, які публікуються, переважно має здійснюватися за принципом “тісно словам — вільно думкам”.

Певним уразливим місцем багатьох видань у цьому плані (вісник — це виняток) є різний концептуально-теоретичний рівень статей. Однак це явище, мабуть, є об’єктивною реальністю. Змінити становище буде можливо за допомогою розширення кола авторів, пошуку нових талантів, насамперед серед слухачів Дипломатичної академії. Крім того, це дасть можливість урізноманітнити тематику статей у контексті вже існуючих постійних рубрик вісника. До речі, можна запропонувати нові рубрики, наприклад, “Сторінки історії вітчизняної дипломатії”, “Зовнішня політика України на межі ХХІ ст.”.

Загалом “Науковий вісник ДАУ” вже здобув собі авторитет у науковому середовищі як місце оприлюднення результатів дослідницьких розробок, відкрита площадка для творчих дискусій з приводу складних історичних проблем, сучасного стану та тенденцій розвитку вітчизняної й світової дипломатії і міжнародних відносин. Названий вісник є своєрідною скарбничкою плідних ідей, фокус яких спрямований на вирішення проблем наукового забезпечення реалізації зовнішньополітичного курсу України на міжнародній арені.

- ¹ Подаляк Н. Г. Таємна дипломатія: папа Григорій VII і великий київський князь Ізяслав Ярославич // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 40—42.
- ² Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика і дипломатія першої половини XVI ст. та українські землі // Там само. — С. 47.
- ³ Мицик Ю. А. Переяславська рада і Московський договір 1654 р. // Там само. — С. 50.
- ⁴ Сергійчук Б. В. Сучасна турецька історіографія про дипломатичні стосунки Туреччини та України // Там само. — С. 57.
- ⁵ Кушнір О. А. Позиція Української комуністичної партії (УКП) щодо Ризького мирного договору 1921 р. // Там само. — С. 84.
- ⁶ Дутчак Г. О. Олександр Шульгін — засновник української дипломатії доби УНР; Кульчицький С. В. Християн Раковський на чолі зовнішньополітичного відомства УСРР // Там само. — С. 79, 88.
- ⁷ Подаляк Н. Г. Міжнародно-правові засади централізації Ганзи у XIII—XIV століттях // Вісник Дипломатичної академії України. — 1999. — Вип. 2. — С. 102.
- ⁸ Ціватий В. Г. Зовнішня політика та дипломатія Карла VIII напередодні італійських воєн (1494—1559) // Там само. — С. 109.
- ⁹ Сергійчук Б. В. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-кримськотатарських взаємин у 1917—1918 рр. // Там само. — С. 119.
- ¹⁰ Салій К. І. Участь українського православного духовенства у формуванні та здійсненні зовнішньої політики Гетьманщини (друга половина XVII — кінець XVIII ст.) // Там само. — С. 123.
- ¹¹ Данильченко О. П., Рубльова Н. С. Іноземні дипломатичні представництва і римсько-католицька церква в Україні (1920—1930 рр.) // Там само. — С. 149.
- ¹² Подаляк Н. Г. Утрехтський мир 1474 р. і ганзейська дипломатія // Там само. — С. 253.
- ¹³ Дьомін О. Б. Крах англійської “політики втручання” у нідерландські справи (друга половина 80-х рр. XVI ст.) // Там само. — С. 255.
- ¹⁴ Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього нового і нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Там само. — С. 273.
- ¹⁵ Бруз В. С. Українська дипломатія в ООН // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1998. — Вип. 1. — С. 100—101.
- ¹⁶ Костенко Г. Ф. Типи, види воєнних конфліктів та їх класифікація // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1999. — Вип. 2. — С. 48.
- ¹⁷ Торшин Ю. А. “Теорія демократичного миру” та її прояви в політиці держав Заходу щодо республік колишнього СРСР // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1998. — Вип. 1. — С. 127.
- ¹⁸ Бруз В. С. Проблема “гуманітарних інтервенцій”: правові аспекти і позиція України // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2001. — Вип. 5. — С. 93—94.
- ¹⁹ Александрук В. Є. Інформаційна могутність держави як засіб реалізації національних інтересів у сучасному світі // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1999. — Вип. 2. — С. 39.
- ²⁰ Наджос А. І. Місце і роль інформаційного фактора у процесі реалізації зовнішньої політики // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2000. — Вип. 4. — С. 47.
- ²¹ Гуменюк Б. І., Хоменко Г. Д. Концепція посередництва: складові частини та перспективи // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1999. — Вип. 2. — С. 18.
- ²² Скорород Ю. С. Участь України в миротворчій діяльності ООН на півдні Лівану // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2001. — Вип. 5. — С. 177.
- ²³ Гуменюк А. Г. Миротворча діяльність України // Там само. — С. 162.
- ²⁴ Рева С. Майбутнє Ради Безпеки ООН та непостійне членство в ній України // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2000. — Вип. 3. — С. 12.
- ²⁵ Бруз В. С. ООН і НАТО: проблеми співробітництва // Там само. — С. 13.
- ²⁶ Мацейко Ю. М. Оновлення миротворчості ООН — нагальна вимога часу // Там само. — С. 22.
- ²⁷ Толкачова Н. Є. Концептуальні засади Загальної декларації права людини // Там само. — С. 35.

²⁸ Г а й д у к о в Л. Ф. Традиції України в підготовці дипломатичних кадрів: діалог з історією. 1918—1922 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1998. — Вип. 1. — С. 67.

²⁹ А л е к с а н д р о в а Т. Л. Випускники Київського університету ім. Тараса Шевченка на дипломатичній роботі: традиції і сьогодення // Там само. — С. 98.

³⁰ Б і л о у с о в М. М. Дипломатичне представництво України у Великобританії: перші кроки. (1992—1994 рр.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2000. — Вип. 4. — С. 32.

³¹ Г у м е н ю к Б. І., Щ е р б а О. В. Нове в роботі посла в кінці 90-х років і на початку нового десятиліття // Там само. — С. 22—23.

³² М е р е ж к о О. О. Lex Mercatoria — нове міжнародне торгове приватне право // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1998. — Вип. 1. — С. 169.

³³ М а р т и н е н к о П. Ф. Міжнародне право і українська Конституція // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2000. — Вип. 4. — С. 149.

³⁴ К о с т ю к С. М., І с т я г і н а Н. О. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: стан, проблеми та перспективи // Там само. — С. 199.

В. Ф. Солдатенко, Л. Г. Хало

**ВІЙСЬКОВИЙ ЧИННИК У БОРОТЬБИ
ЗА ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В УКРАЇНІ В 1917—1918 рр.**

К., П. П. Позднішев, 2002. — 398 с.

Тривалий час у центрі уваги наукових дискусій, а також окремих дослідників перебувають різні аспекти Української революції 1917—1920 рр. Зокрема, значною популярністю користуються питання державотворення та воєнно-політичної історії України в цей період. Проте ще й сьогодні маємо дуже мало наукових праць, де б комплексно розглядалися всі проблеми вітчизняної воєнної історії.

Серед найновіших праць з історії національного військового будівництва в 1917—1918 рр. привертає увагу книга В. Ф. Солдатенка та Л. Г. Хала. Автори узагальнюють роль військової сили як вирішального чинника у політичній боротьбі за владу на українських землях у березні 1917 — квітні 1918 рр.

Рецензоване наукове видання відзначають структурна багатогранність, що сприяла глибокому і всебічному розкриттю обраної авторами теми. Цілком обґрунтовано визначено хронологічні рамки праці. На особливу увагу заслуговує спроба дослідників переосмислити явища, уникнути односторонніх оцінок дій керівництва Центральної Ради та Генерального секретаріату щодо українізації армії, формування збройного оплоту Української Народної Республіки.

Праця відкривається вступом, в якому узагальнено основні досягнення вітчизняної історіографії з питань військового будівництва. Цілком слушно автори виокремлюють три основних етапи в дослідженні цієї проблеми. Їхній аналіз допоміг В. Ф. Солдатенку та Л. Г. Халу обґрунтувати актуальність наукової праці та поставити конкретні дослідницькі завдання.

У книзі дана характеристика розстановки партійно-політичних сил України та їхнє ставлення до військового чинника на початку Української революції. Автори розкрили сильні й слабкі сторони національно-визвольного руху. Віддаючи належне українським політичним партіям, В. Ф. Солдатенко та Л. Г. Хало уникнули ідеалізації програмних положень та діяльності керівних партій Центральної Ради (УСДРП, УПСР та УПСФ) у вирішенні питань національного військового будівництва. Адже лідери Ради та керівництво УСДРП і УПСР вважали взагалі непотрібною справою створення власної армії, її неодмінну заміну народною міліцією. Винятком тут були М. Міхновський і його нечисленні прихильники, які відстоювали необхідність формування регулярного війська на національній основі.

Значне місце у книзі відведено характеристиці особливостей початкового етапу українізації армії як складової процесу національного державотворення в контексті політичного протиборства. Розкрито етап створення першої національної військової одиниці — полку імені Б. Хмельницького. Автори проаналізували багато проблемних питань, які ще й сьогодні викликають суперечки у вітчизняній історіографії.

В. Ф. Солдатенко та Л. Г. Хало акцентували свої погляди на суперництві автономістів та самостійників у практичному вирішенні питання створення українських військових частин. Заслуговує на увагу їхня аргументація причин поміркованої позиції лідерів Української революції (М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри та інших) щодо українізації армії та національно-визвольного руху взагалі.

Викликає інтерес і спроба названих дослідників порівняти роботу Центральної Ради щодо українізації армії з діяльністю РСДРП(б) у військових частинах. На думку авторів, у 1917 р. жодна політична партія Росії не мала такої досконалої системи військових організацій, як більшовики. Активно діяла РСДРП(б) у комітетах Ради солдатських депутатів. До кінця травня тільки на Південно-західному фронті було 10600 комітетів (с. 81—82). Так, дійсно, цифра вражаюча, якщо її порівнювати з 1337 організаціями українців-солдатів, які діяли в російській армії навесні 1917 р. Однак поряд з українськими організаціями і більшовиками в армії та на флоті існували й інші комітети. Зокрема, поза увагою авторів залишилася діяльність в армії найвпливовіших політичних партій Росії — це, в першу чергу, стосується РПСР та РСДРП. Адже есери були найчисельнішою та найвпливовішою політичною партією в Росії. У травні 1917 р. чисельність РПСР сягала понад 500 тисяч. Партія була впливовою і в Україні, де працювали 69 тисяч її членів. Крім того, в першій половині 1917 р. есери та меншовики мали більшість у радах робітничих, солдатських та селянських депутатів. Доцільно було б згадати й про діяльність у російській армії польських організацій, комітету Грузинського військового союзу, Всеросійської мусульманської військової ради (Харбі шуро) та інших комітетів по формуванню національних військових частин. Такий аналіз, на нашу думку, дозволив би дати повну характеристику роботи всіх організацій у російській армії, а не виділяти одну чи дві партії.

У науковому виданні проаналізовано особливості наростання суперечностей, які охопили український військовий рух. Автори здійснили вдалу спробу якнайдетальніше відновити історію створення та досвід участі полку імені П. Полуботка у політичному житті України. Дослідники не тільки хронікально-документально реконструювали липневий виступ полуботковців, але й чітко визначили причини подій 4—6 липня 1917 р. в Києві. До аналізу виступу полуботковців залучено всі наявні нині джерела. Це, на нашу думку, допомогло авторам уникнути однобоких оцінок цих трагічних подій Української революції. В монографії звернено особливу увагу на ставлення до полку імені П. Полуботка керівництва Центральної Ради, Генерального секретаріату та УГВК.

У книзі розкрито особливості військового будівництва та військової політики керівних органів Української революції на етапі визрівання загальноросійської політичної кризи. Автори аргументовано довели, що непослідовна, навіть плутана позиція Центральної Ради щодо проблем військового будівництва вносила дезорганізацію в процес українізації армії. Все це робило Українську революцію, українське державотворення вразливим, беззахисним перед великодержавницькими намірами та діями Тимчасового уряду (с. 143).

В. Ф. Солдатенко та Л. Г. Хало показали ставлення Центральної Ради до “Вільного козацтва”, що стихійно зароджувалося і зміцнювалося в цей час.

Значне місце у книзі відведено аналізу військово-політичного аспекту конфлікту національної і соціальної революції в Україні, природі конф-

лікту між більшовиками, радянською владою і українським національно-визвольним рухом, а також причинам та початку громадянської війни. Актуальність цієї проблеми зумовлена перш за все тією обставиною, що останнім часом дослідники навіть не намагалися ставити перед собою таке питання.

Автори аргументовано доводять, що розвиток соціальної революції в Україні на кінець листопада 1917 р. призвів до такого розкладу суспільства і викликав такі процеси, які з усіма підставами можна кваліфікувати саме як громадянська війна (с. 185). У науковому виданні показано, як в умовах політичного суперництва, зіткнення, двобою між більшовиками та Центральною Радою ці дві сили здійснювали процес формування власного збройного оплоту.

У книзі проаналізовано взаємовідносини РНК Радянської Росії та Центральної Ради в грудні 1917 — січні 1918 рр. Автори неупереджено оцінили причини та хід політичного і воєнного суперництва між двома сторонами.

Не всі обстоювані авторами рецензованої праці положення можна прийняти як незаперечні. Чимало з них є дискусійними. Це, в першу чергу, стосується тези, що навіть 19—21 грудня 1917 р. РНК Радянської Росії прагнув позбутися ворожості з боку Центральної Ради, домогтися від неї хоч невеликої прихильності у боротьбі проти Каледіна (с. 219).

Аналіз основних положень “Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради” дає підстави дійти висновку, що Рада Народних Комісарів шукала приводу до війни з Україною. Адже переважну більшість звинувачень Центральної Рада могла з легкістю віднести на адресу більшовиків. Це, в першу чергу, стосується закидів у “дезорганізації фронту”. Викликає певний сумнів і звинувачення в “невизнанні радянської влади на Україні”. Реально тоді її на українських землях ще не існувало.

Доцільно було б також проаналізувати й тезу про легітимність I Всеукраїнського з’їзду рад. Адже не тільки в наукових виданнях, але й в багатьох шкільних підручниках панівною стала точка зору, що, порушуючи правові норми, більшовицька меншість проголосила владу над більшістю.

Викликає інтерес спроба авторів максимально об’єктивно відтворити позиції ключових осіб РСДРП(б) щодо ситуації в Україні. Це стосується керівників РНК — В. Леніна, Й. Сталіна та Л. Троцького. Для цього використані фонд Леніна та “сталінський фонд” у Російському державному архіві соціально-політичної історії (колишній ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС). Значно доповнили позицію Троцького в українських справах його твори. Додатки до книги об’єктивно змальовують роль ключових постатей Раднарком у російсько-українських стосунках наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.

Автори зібрали бібліографію праць з історії створення і функціонування збройних сил в Україні в 1917—1918 рр.

Підсумовуючи, слід сказати, що загалом пропоноване дослідження суттєво збагачує вітчизняну історичну науку. Слухачі вищих військових навчальних закладів, студенти, викладачі та всі, хто цікавиться воєнно-історичними аспектами минулого, дістали працю з ґрунтовними історичними узагальненнями.

Ф. М. ПРОДАНЮК (Київ)

Ірина Матяш

**ОСОБА В УКРАЇНСЬКІЙ АРХІВІСТИЦІ:
БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ**

К., 2001. — 228 с.

Ця вишукано оформлена книга є спільним виданням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Вона вийшла друком за сприяння Фонду кафедр українознавства Гарвардського університету (США) і складається з біографічних нарисів 11 діячів архівної справи України першої половини ХХ ст., переважно 20—30-х років. Цих людей об'єднує, як доводить автор, пасіонарність, відданість науці, широка ерудиція, а також спільне походження — майже всі вони вихідці з Чернігівщини, як, до речі, і сама автор. Усі вони зростали в університеті Святого Володимира під благодійним впливом славетного професора Володимира Антоновича.

Перш ніж перейти до стислого аналізу згаданої книги, слід сказати кілька слів про її автора. Ірина Матяш належить до істориків нової генерації. Її перу належить 150 публікацій, останнім часом видано ще три змістовні монографії: “Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви” (1997), “Архівна періодика: історія, бібліографія, бібліометрія (1999), “Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років” (2000). Глибоке знання архівної справи, неординарне мислення, смак до новизни, а також бездоганне володіння біографічним жанром дозволили І. Матяш утвердитися серед найперспективніших і, головне, продуктивних учених-істориків. Вона успішно опанувала новий науковий напрям, який можна назвати історіографією архівознавства. І. Матяш займає чільне місце в науково-громадському житті, є членом і керівником низки товариств — Спільки архівістів України, Міжнародної ради архівів, Українського біографічного товариства, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові та ін. Про її творчий поступ і шукання свідчить і рецензована праця.

Повернімося до плеяди учених, героїв нарисів І. Матяш. 3-поміж них Олександр Грушевський, молодший брат великого історика, його співробітники й друзі — Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський, а також Пилип Клименко, Митрофан Довнар-Запольський, Василь Базилевич, Василь Дубровський, Василь Веретенников, Ольга Водолажченко, Віктор Романовський і Сергій Маслов. Розквіт їх науково-дослідної та педагогічної діяльності припадає на 1918—1938 рр. Активні учасники українських визвольних змагань, творці вітчизняної архівістики 1920-х років, які у наступному десятиріччі зазнали цькування, жорстоких переслідувань, арештів, заслання, тяжкої праці в сталінських концтаборах. Доля була милосердною лише до В. Модзалевського, який пішов з життя молодим, ще до масових репресій. Не один рік провели в таборах В. Міяковський, О. Водолажченко, В. Романовський, П. Клименко. Загинув на заслання О. Грушевський. З тавром “білоруського націоналіста” помер М. Довнар-Запольський. Тричі зазнавав арештів, заслання до Сибіру В. Базилевич, життя якого під час війни обірвалося від кулі нацистів. Далеко від Батьківщини закінчили життєвий шлях В. Міяковський і В. Дубровський, які знайшли притулок за кордоном.

Автор книги в персоніфікованому вигляді, крізь призму життя і діяльності названих вище учених розкриває троїсту мету дослідження — адекватно відтворити історію української архівістики, з'ясувати у вирі диску-

сій 20-х років її теоретико-методологічні засади і, нарешті, розкрити зміст практики архівів (збір і збереження документів, організація архівосховищ, підготовка кадрів тощо). У книзі дана мозаїчна, але переконлива загальна картина поступу архівістики як наукової дисципліни і одночасно установи, що зберігає та примножує історичну пам'ять нації. Чітко виділяє автор боротьбу двох тенденцій — будівничої, творчої і протилежної — руйнівної, догматичної. Перша тенденція переважає в період від повалення царату до 1931 р. і проявляється у розробці нової теоретичної концепції, реформуванні архівної справи на засадах демократизації та українізації, існуванні відносно творчої атмосфери наукових дискусій. Репресії влади мають поодинокий, часто випадковий характер, що не має гнітючого монополізму панівної ідеології. З 1931 р., після примусової марксизації, переважають руйнівні деструктивні тенденції. Архівістика, як і інші гуманітарні науки, перетворюється на служницю тоталітарної політики. Віднині архівосховища підпорядковані НКВС, а їх головна функція — адміністративно-поліцейська. Архів стає водночас “гвинтиком” тоталітарної машини і жертвою системи. Безроздільно панує антинауковий принцип “архіви задля архівістів”, це вже бюрократичні установи, які обслуговують потреби влади. Справжні архівісти “вичищені” геть, їх місце зайняли “фахівці в цивільному”. Йде систематична війна аж до фізичного знищення опонентів. Двобій політики і науки закінчився нищівною поразкою другої.

Усі десять нарисів, що склали рецензовану книгу, мають внутрішню єдність, оскільки автор зосереджує свою увагу переважно на психологічному портреті свого героя, його ідейно-теоретичній і світоглядній еволюції. Оцінки та узагальнення базуються на міцному фактографічному підґрунті, здобутому з кола різноманітних першоджерел, здебільшого недрукованих. Опрацьовуючи тему, автор залучила до наукового обігу чимало невідомих рукописних та документальних зібрань багатьох центральних та обласних архівосховищ країни. І. Матяш вдалося також ознайомити з архівно-слідчими справами з Державного архіву СБУ (справи В. Дубровського, П. Клименка, О. Водолажченко та ін.). Хочу звернути увагу ще на одне цінне джерело для біографії архівістів, а саме — на матеріали переписів учених СРСР 1926, 1931 і 1934 рр., що зберігаються в Петербурзькій філії Архіву РАН (фонд 155). При підготовці нарисів автор також ретельно вивчила наукову спадщину своїх героїв, аж до найменших газетних публікацій. Слід визнати, що документальна та літературна база твору І. Матяш вражає своєю широтою.

Автор домоглася, щоб апологетика і компліментарність, притаманні біографічному жанру, зведені були до мінімуму.

І. Матяш вдалося поглибити й уточнити наявні біографічні відомості про українських архівістів, зокрема про М. Довнар-Запольського і В. Романовського. У довіднику “Джерелознавство історії України” (1998, с. 166) про першого ученого помилково сказано, що з 1919 р. і до кінця життя він працював у Мінську. Автор рецензованої книги завдяки копійчій дослідній роботі дає іншу, більш достовірну інформацію (с. 93—95). Виявляється, що М. Довнар-Запольський у 1919—1926 рр. працював у Харкові, Баку, Мінську, а з 1926 р. і до смерті — в Москві. Від себе додамо, що в 1919 р. він встиг заснувати ефемерний Боспорський університет у Керчі, про що писав В. І. Вернадський у статті “О научной работе в Крыму в 1917—1921 гг.”.

Високо оцінюючи дослідження І. Матяш, разом з тим не можемо не сказати про деякі фактичні помилки. Чи були в 1910 р. “вступні іспити” в університет? (с. 101). Напевно, ні. Також неточне твердження про те, що

П. Клименко навчався тільки на “відмінно” (с. 59). Це ясне осучаснення університетських порядків, бо тоді такої оцінки не було. Найвища оцінка була “весьма удовлетворительно”, як про це сказано автором у нарисі про В. Базилевича (с. 102).

Книга І. Матяш доволі актуальна для нашого перехідного часу. Чимало положень, які дискутувалися в архівистиці 1920-х років, залишаються і сьогодні зловідомими. Мені припали до душі слова з підручника В. Романовського: “...Архівіст зберігає, впорядковує та підготовляє цеглини для будинку історичних дослідів — історик будує його” (с. 189). Це справді так, але слід додати: яку споруду зведе історик — божий храм або духовну в’язницю — залежить від власного сумління і гідності архівіста та його суспільно-політичного ладу, за якого він мусить працювати.

Видатний учений сучасності К. Леві-Стросс, лекції якого я мав щастя слухати в Коллеж де Франс, писав, що архіви кожної нації є “найкоштовнішим і найсвятішим майном”. Це надбання предків ніхто не має права монополізувати у власних чи корпоративних інтересах. Отже, слід повністю звільнити архіви від “переваги антидослідницьких пріоритетів” (П. Кеннеді), які досі заважають науковій розробці їх багатств. Архівна справа потребує подальшої демократизації, гуманізації та прозорості. Роль особи у вирішенні цих завдань важко переоцінити. До таких міркувань спонукає уважного читача рецензована книга.

Д. П. УРСУ (Сімферополь)

В. Щербатюк

ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ЛИСЯНЩИНА

К., Логос, 2002. — 428 с.

Вихід у світ книги кандидата історичних наук В. М. Щербатюка “Історія регіонів України: Лисянщина” — досить помітна подія в науковому житті України. Ця праця є ще одним підтвердженням того, що повномірне осягнення вітчизняної історії можливе лише при умові глибокого вивчення минувшини регіонів України. Часто саме там визначалися перспективи дальшого поступу окремої етнічної спільноти, народу, нації.

Сьогодні в Україні дедалі більше стає зрозумілим: необхідно вжити заходів щодо збереження історичної пам’яті народу, приділити більшу увагу до історії рідного краю, своєї держави. Тому перед історичною наукою ставляться завдання відтворити об’єктивну історію як України, так і її міст і сіл, забезпечити такими книгами середні та вищі навчальні заклади. Розуміння значення регіональної історії простежується і в завданнях, що їх визначено Указом Президента нашої держави “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні”. Тому дослідження В. Щербатюка, безумовно, є актуальним і започатковує окремий напрям в історичній науці — дослідження мікрорегіональної історії. Висвітлені в книзі події, що відбувалися в краї, легенди, перекази постають перед читачем як те, що становить історичну пам’ять батьківської землі, батьківщини, вплітається у загальний контекст національної історії. Досягти цього автору вдалося шляхом розширення ареалу дослідження, відтворення історії давнього українського міста Лисянки, Лисянщини, значної частини сусідніх з нею земель як органічно єдиного регіону Правобережжя, доля якого гармонійно поєдналася з долею усієї України.

Автор монографії використав широке коло археологічних та архівних матеріалів, літературних та наукових джерел, показав місце і роль Лисянщини в українській історії протягом століть. Володимир Щербатюк по суті розкриває висновки І. Крип'якевича про Лисянщину як окремий регіон Правобережної України. Зокрема він звертає увагу читачів на зростаючу роль краю в часи Визвольної війни середини XVII ст., визначне військово-географічне, політичне та адміністративне становище містечка Лисянки та окремих сусідніх міст в умовах Руїни, зокрема за часів гетьманування Петра Дорошенка.

Об'єктивно, найбільш повно і по-новому автор подав історію Звенигородського збройного повстання 1918 р. проти гетьманського уряду та присутності німецьких окупаційних військ в Україні. Дослідник вперше показав його витoki — збройний виступ селян Лисянщини, що потім перекинувся на саму Лисянку, весь Звенигородський повіт, а далі на значну частину Правобережної і Лівобережної України. В. М. Щербатюк вказує на окремі неправильні висновки, що їх раніше робили дослідники цього повстання, відомого в радянській історіографії як Звенигородсько-Тарашанське.

Вагомим для дослідників проблем регіональної історії України є висвітлення подій і процесів радянської доби, зокрема показ особливостей завоювання військами радянської Росії Лисянського регіону, де свої кращі якості продемонструвало українське Вільне Козацтво, яке зародилось у Звенигородському повіті. Автор змалював ряд місцевих українських отаманів, відомих не тільки в Україні, а й за її межами. Варто відзначити досягнення Володимира Михайловича у відтворенні фактів неприйняття радянської влади, опору її поширенню, що його чинили загони Вільного Козацтва, а потім і широкі маси населення сучасної Черкащини. Про це свідчать і рядки з вірша поета Звенигородського повіту 1918 р.: “Хто кликав вас в відроджену Вкраїну? Чого прийшли ви ордами до нас?”.

Ці слова стали епіграфом до розділу книги, в якому дослідник відстежив методи насилля, за допомогою яких радянська влада закріплювалась у регіоні та й в усій Україні.

Зрозуміло, не всі періоди в історії Лисянщини досліджені автором вичерпно і ґрунтовно. Більше уваги варто було б приділити, наприклад, ранній історії краю, розвитку містечка у XVIII—XIX ст.

Значне місце в книзі В. Щербатюка приділено проблемам сьогодення краю. На її сторінках йдеться про його сучасників, які виявилися гідними славної історії свого знаменитого краю, тих, хто не байдужий до минулого та прийдешнього цієї землі і плідно працюють над розквітом краю своїх пращурів.

У дослідженні звертає на себе увагу досконалий науково-допоміжний апарат: детальна хронологія подій, що допомагає науковцям оперативного зорієнтуватися в обставинах того чи іншого періоду історії населених пунктів досліджуваного регіону і переконливо засвідчує про розвиток регіонів України як гармонійного і цілісного державного утворення. Наведені у дослідженні документи формують у читача уявлення про стан українського чорнозему в 1920 р., дають можливість читачеві уявити кількість жертв голодомору 1932—1933 рр., що, як правдиво зазначає автор, не повні, але достатньо показові для об'єктивного висновку щодо характеру й природи тогочасної влади, юридичного статусу того чи іншого населеного пункту, статусу окремих соціальних груп населення, складу та кількості населення в різний час, для порівняння цих даних з відомостями сучасності. В кінці книги вміщено також покажчики імен та населених пунктів. Такі додатки роблять видання “Історія регіонів України: Лисянщина” особливо важливим і потрібним дослідженням як пересічному читачеві, так і науковцям.

С. З. ЗАРЕМБА (Київ)

Микола Суховерський

МОЇ СПОГАДИ

К., Вид-во “Смолоскип”, 1997. — 300 с.

У грудні 1998 р. на 7-му Світовому конгресі українців у м. Торонто (Канада) доктору Миколі Суховерському було вручено медаль св. Володимира Великого. Лауреатами цієї ж нагороди стали Валерій Борзов, Ліна Костенко, Петро Яцик та інші відомі в Україні люди. А що знаємо ми про Миколу Суховерського?

У 1997 р. в київському видавництві “Смолоскип” було видано книжку буковинця, громадянина Канади Миколи Суховерського “Мої спогади”. Небагато залишилося таких, хто може сказати: “Вперше я відчув, що є українець, у 1918 р.”. Ці слова автора книжки дають нам зрозуміти, що вся його подальша доля тісно пов’язана з історією тієї частини українського народу, яка відчула потребу боротьби за збереження й політичне утвердження української нації серед інших націй у буремному ХХ ст.

Один з провідних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), Української Національної Ради (УНР), Українського Національного Об’єднання (УНО), Комітету українців Канади (КУК) — він завжди був серед тих, кого не покидала надія на утвердження України в світі як незалежної, економічно і культурно процвітаючої держави.

Водночас він — звичайна людина, яка має право високо цінувати своє життя, яка часом буває змушена пристосовуватися до обставин, щоб вижити, але не втрачає при цьому головного — своєї совісті. Думаю, саме тому він не має потреби підганяти історичні факти під партійну лінію — просто розповідає про своє життя. Його мета — не сказати за інших: за своє покоління, за свою організацію, а розповісти сучасникам, нащадкам, розповісти відверто й щиро, без прикрас і з переконливими подробицями те, що відомо особисто йому про діячів національного руху, про шлях, здобутки й помилки політичних організацій у боротьбі за національне відродження України і про людей, заради яких варто було вести цю боротьбу.

Які шляхи вели за кордон еліту нації? Таке запитання спадає на думку при знайомстві з Миколою Суховерським, бо ясно, що в пору його юності таких, як він, було небагато. Гімназист, студент університету в румунській Буковині в 30-х роках, завзятий футболіст, член українського студентського товариства (козацтва). Юнак вважав: такі товариства — не для козацьких розваг, а для виховання молоді в національному і моральному дусі. 1937 р. він скінчив факультет права, а в 1939 — став доктором з політекономії Чернівецького університету.

На жаль, Суховерський не зміг реалізувати свій потенціал на рідній землі. Спочатку він пізнав, що то є засилля румунів, а потім, у 1940—1941 рр., йому довелося попрацювати під владою більшовиків. Він був адвокатом і побачив, що значить “державна лінія” в радянському суді, коли за незначну провину людина могла загинути. Нова влада обманом оформляла купівлю приватного майна. Насправді ж власники ніяких грошей не отримували, а потрапляли до Сибіру. За таких обставин особистість або ламалась у щент, або ставала на шлях боротьби. Суховерський наводить приклад знайомого адвоката Сироти: був комуністом, швидко переконався в комуністичній облуді, вступив до ОУН і невдовзі був розстріляний німцями як націоналіст.

В 1941 р., щоб уникнути заслання в Сибір, М. Суховерський змушений був утекти до Німеччини. Детально й відверто автор описує роки роботи в

Німеччині. В складних умовах Другої світової війни він спрямовував свою працю на покращення долі українців, які були примусово вивезені з рідного краю, організовував нелегальну доставку літератури на території, зайняті німцями. Допомагав не тільки українцям, бо завжди стояли перед очима дві його сестри, розстріляні німцями за націоналістичну роботу в окупованому Києві. В той час ніхто їм не допоміг, тому Суховерський дотримувався такого життєвого принципу: за переконання не можна позбавляти людину життя, і політичні розходження не повинні перешкоджати співіснуванню в суспільстві.

Двічі Суховерського заарештовувало гестапо, але йому вдавалося уникнути покарання. Загроза надходила не тільки від ворогів, а й від своїх. Кілька разів Суховерського намагалися усунути як політичного противника члени ОУН(р), тобто прихильники С. Бандери. До речі, в рік 70-річчя утворення ОУН варто б згадати історію розколу організації на ОУН(м) та ОУН(р). Про це з подробицями, іменами і фактами розповідає в книжці свідок тих подій. Суховерський вважає, що якби ці дві організації не ворогували, вони були б поважною силою у відстоюванні інтересів українців. Неодноразово і з боєм автор зазначає: “Було нещастям, коли заводили партійщину замість праці для загального українського добра”.

Після закінчення Другої світової війни членам ОУН дорога на батьківщину була закрита. Тому з 1949 р. Суховерський разом з дружиною Іриною емігрував до Канади.

Новий період життя вимагав нових зусиль, і історія власної долі Суховерського може бути свідченням історії сотень тисяч українців, які пройшли канадськими шляхами. На його прикладі можна простежити поведінку людини, яка потрапила в умови, коли мусить покладатися тільки на свої сили. Умови жорсткі: ніхто не збирається тебе годувати, зважати на минулі заслуги — ти отримувеш рівно стільки, наскільки задовольняєш потреби громади. Напруження всіх сил та умінь, бажання вчитись і вдосконалюватись дало змогу Миколі Суховерському не тільки вижити і виховати разом з дружиною трьох дітей, а й отримати нову освіту, досягти матеріального добробуту. Він вибрав прямий шлях — працював багато і сумлінно, працював там, де міг більше заробити: муляром, поки дозволяло здоров'я, потім зайнявся бізнесом, потім одержав бібліотечну освіту і став бібліографом, професором в Альбертському університеті. Та, як видно із спогадів, для М. Суховерського більше значила суспільно-громадська діяльність, саме вона стала справою його життя. “Ми, старша генерація і провідні члени (українських організацій. — *Авт.*) не приїхали до Канади, щоби робити власну кар'єру”, — говорить автор книжки. Більш важливим для нього була організація українського життя, збереження національного почуття до часу, коли постане незалежна, вільна від більшовизму Україна.

Зараз українці стали шанованими громадянами Канади, гідними послідовниками перших переселенців. Першу книгарню в Едмонтоні заснували українці. Визначний науковець і дослідник професор Павличенко створив сорт пшениці, що в умовах Канади визріває за 64 дні. Чимало українців працює в адміністрації Канади. В книзі наведено чимало прикладів, як важкою і чесною працею завойовували наші земляки своє місце серед інших національних спільнот.

Характерним прикладом зміцнення впливу української громади в Канаді була зустріч Браєна Малруні з 15-тисячною аудиторією на традиційному святі “Український День” у провінції Альберта, організована М. Суховерським. Він багато працював над тим, щоб згуртувати українську

групаду, щоб “українство в Канаді не пропало, не розпилося в чужому морі”, щоб організувати моральну і матеріальну підтримку руху за національне відродження України.

Більшовики і гітлерівці знищили українську національну твердиню в селі Великому Кучурові — родину Суховерських. А ті з неї, хто, розсіяний по світу, дожив до здобуття незалежності України, внесли свою частку в зміцнення рідного краю збором коштів для Чернівецького університету і Центру буковинознавства в Чернівцях. Було зібрано близько 260 тис. доларів, 60 тис. з них подарувала родина Суховерських.

В 1991—1993 рр. Суховерський тричі побував на рідній землі. Відвідував святі місця в Києві, жадібно прислуховувався до дискусій, виступав перед студентами у Чернівцях, розмовляв на історичні і політичні теми з селянами та робітниками. Найприємнішою подією, як пише автор, стало присвоєння йому звання почесного доктора Чернівецького університету.

Доля Миколи Суховерського ще раз примушує нас замислитися над минулим, сучасним і майбутнім шляхом нашого народу. Як же хотілося нам незалежності: в 40-х роках, коли в прагненні мати сильну Україну різні шляхи виводили брата на брата, і пізніше, в 1991-му. А що маємо? Залишки надій. Що треба робити? Працювати, не втрачаючи надії, якщо віримо, що ми, українці, не гірші за інших. Працювати не тільки фізично, а й перш за все духовно. Будувати державу, про яку ми мріяли. Почувати себе людиною, особистістю щогодини, бути професіоналом на роботі і громадянином на виборах. Оце і буде наша національна свідомість. А інакше — чого варті слова?

Шановному ж Миколі Суховерському побажаємо доброго здоров'я та успіхів у подальшій літературній праці.

З. І. ГРИЦЕНКО (Харків)

В. В'ЯТРОВИЧ (Львів)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ. ДО 60-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ”

Питання діяльності Української повстанської армії досі викликають неоднозначні оцінки в українському суспільстві. Жваві дискусії на теле- та радіоканалах, публікації в пресі, присвячені цій темі, якими рясніють мас-медіа, є яскравим свідченням цього. Проте жодні емоційні обговорення проблеми ОУН та УПА не здатні виконати того, що повинна зробити неупереджена наукова оцінка цього явища і його місця в нашій історії. Наукове дослідження цієї тематики тільки розпочинається, а тому вкрай важливим є, щоб спеціалісти з цієї проблематики не лише готували чергові розвідки чи збірники документів, а й виносили свої судження на обговорення з іншими науковцями.

У рамках відзначення 60-ї річниці УПА відбулося ряд конференцій і “круглих столів”. Одна з таких міжнародних наукових конференцій відбулася 10 жовтня 2002 р. у Львові. Її організував Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. У роботі конференції взяли участь дослідники з різних куточків України, а також з Польщі, Франції, США. Більшість доповідей, виголошених на цьому форумі, мала узагальнюючий характер, що свідчить про якісно новий рівень досліджень цієї проблематики. Професор *Юрій Сливка* у своїй доповіді “У пошуках історичної правди” зробив спробу визначити місце діяльності ОУН та УПА в українському й загальноєвропейському історичному процесі. На його думку, поява УПА на історичній арені була закономірним наслідком тих міжнародно-політичних реалій, що склалися напередодні і під час Другої світової війни й спонукали український народ до боротьби за власну державність, опираючись на свої сили та сили інших поневолених імперіями народів.

Із своїм баченням такого важливого аспекту історії ОУН, як еволюції її політичної концепції ознайомив присутніх гість із Сполучених Штатів, колишній підпільник, учасник похідних груп *Євген Стахів*. Цікаву концепцію оцінки боротьби УПА подав у своїй доповіді *Анатолій Русначенко*. Він розглядає цей процес як національну революцію, що, незважаючи на поразку в 50-х рр., призвела, врешті, до перемоги головної ідеї ОУН та УПА — відродження Української держави.

В ряді доповідей, зокрема професора *Володимира Сергійчука*, було з'ясовано діяльність ОУН та УПА в різних регіонах України, стверджено, що повстанський рух був не галицьким чи волинським явищем, а загальноукраїнським процесом, а УПА — загальноукраїнською армією.

Дослідник дисидентського руху в Україні *Юрій Зайцев* у доповіді “Традиції ОУН—УПА в діяльності Українського Національного Фронту (1964—1967)” вказав на ідейну спільність двох структур. Науковці Інституту українознавства *Любомир Сенік* і *Петро Шкраб'юк* ознайомили присутніх з висвітленням історії повстанського руху в художньому слові: поезії та прозі.

Слід зазначити, що на цій конференції була велика кількість молодих науковців — це зокрема студенти й аспіранти зі Львова, Рівного та Києва. Аспірант Інституту українознавства *Володимир В'ятрович* виголосив доповідь “Міжнародно-політична концепція ОУН”. *Олександр Вовк*, працівник Інституту археографії висловив цікаві міркування про першого командира УПА. На основі досі невідомих архівних документів він аргументовано довів першість Василя Івахіва — “Сома” як головного командира УПА. З таким цікавим аспектом діяльності УПА, як управління, діловодство, джерела постачання та виробництво цієї армії ознайомив присутніх інший молодий науковець з Києва *Володимир Ковальчук*. Питанням підготовки повстанської боротьби була присвячена доповідь аспіранта Львівського національного університету *Тараса Гривула* “Військові вишколи членів ОУН (1939—1941 рр.)”.

Міжнародна наукова конференція засвідчила значний інтерес істориків до проблематики ОУН та УПА, їх бажання дати об'єктивну і неупереджену оцінку цьому явищу, визначити його місце в українській та світовій історії, відійти, врешті, від заскорузлих пропагандистських штампів минулого. Отже, є підстави сподіватися, що ця тема стане предметом жвавих дискусій не лише в політичній, а й у науковій площині.

В. П. ФУТАЛА (Дрогобич)

VI МІЖНАРОДНА НАУКОВА
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ
“НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У 20—50-х рр. ХХ ст.”

11-12 жовтня 2002 р. у Дрогобицькому державному педагогічному університеті ім. Івана Франка відбулася VI Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція “Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20—50-х роках ХХ ст.”, присвячена 60-річчю УПА. Її організували історичні факультети Дрогобицького педагогічного і Львівського національного університетів за участю і сприянням Дрогобицької міськради. У роботі конференції взяли участь учені з Києва, Львова, Острога, Луцька, Івано-Франківська, а також польські історики з Любліна, Жешува, Легніці і Седльце. З-понад сорока її учасників — 11 докторів наук, професорів, 15 кандидатів наук, доцентів, решта — аспіранти, здобувачі, учителі історії та краєзнавці.

Конференцію відкрив ректор Дрогобицького педуніверситету, проф. *В. Г. Скотний*. З привітанням до учасників зібрання звернулися голова Львівської обласної ради *М. Д. Сендак*, заступник голови Львівської обласної державної адміністрації, проф. *В. П. Мельник*, міський голова Дрогобича *М. П. Лужецький*. Вони підкреслили роль Української повстанської армії у боротьбі українців за свободу і власну державність, торкнулися питання уроків українського національно-визвольного руху 1940—1950-х років, висловили сподівання, що наукова конференція зробить вагомий внесок у справу відновлення історичної справедливості — офіційного визнання воїнів УПА учасниками Другої світової війни.

Співпраця на ниві науки, культури, економіки між Польщею й Україною і, зокрема, між містами-побратимами — Легницею і Дрогобичем — такий лейтмотив вітального слова віце-президента Легниці *Ванди Сковрон*.

На пленарному засіданні було заслухано шість доповідей. Декан історичного факультету Дрогобицького педуніверситету, канд. іст. наук, доц. *М. С. Савчин* розкрив суть і зміст концепції національної революції ОУН, розробленої у 1930-х роках, показав процес її розвитку і поглиблення змісту в 40-х роках у напрямі від елементів тоталітаризму до демократизму. Завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”, д-р іст. наук, проф. *В. В. Трофимович* проаналізував причини створення та діяльність Дружин українських націоналістів (ДУН), розкрив їхню роль у національно-визвольній боротьбі українського народу. Завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету, д-р іст. наук, проф. *К. К. Кондратюк* висвітлив процес формування Української повстанської армії, різні форми її боротьби проти німецьких окупантів на Волині, Поліссі, у Галичині. Доповідь директора Центру українознавства Київського національного університету, д-ра іст. наук, проф. *В. І. Сергійчука* була присвячена національним формуванням у складі УПА. Д-р іст. наук, проф. кафедри етнології Львівського національного університету, заслужений діяч науки і техніки України *С. А. Макаруч* у доповіді “Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944—1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей)” показав, що комуністичний режим використовував здебільшого силові методи боротьби: масштабні військові акції, спрямовані на оточення й фізичне винищення повстанських загонів. Згодом, коли командування УПА розосередило свої збройні сили на чисельно невеликі боївки по всьому краю, каральні органи перейшли до “закриття” всіх населених пунктів агентурною сіткою, влаштування “засад-секретів”, шантажу репресіями над сім’ями учасників підпілля, залякування стратами через повішання та ін. За радянськими джерелами, тільки протягом 1944—1945 рр. такими методами було позбавлено життя понад 100 тис. українських патріотів.

Друга частина пленарного засідання проходила в урочистій обстановці. В залі засідань були присутні також члени Вченої ради педагогічного вузу. Від її імені ректор *В. Г. Скотний* вручив диплом Почесного доктора Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка ректору Державної вищої професійної школи в Легнице, доктору габлітованому, проф. *Станіславу Домбровському*. Останній у своїй науковій доповіді, виголошеній українською мовою, проаналізував польсько-українські відносини у першій половині ХХ ст., зауваживши при цьому, що історикам, як і політикам, слід і надалі шукати шляхів до порозуміння, злагоди і тісної співпраці.

Після святкового концерту за участю викладачів і студентів музично-педагогічного факультету розпочалася робота секцій, яка тривала і наступного дня.

Перша секція (керівники — д-р іст. наук, проф. *Я. Й. Малик*, канд. іст. наук, доц. *О. М. Сухий*) розглядала проблеми, пов’язані з політичним становищем західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921—1939 рр.), зокрема, діяльністю політичних партій, рухів тощо.

Цікавим був виступ д-ра іст. наук, проф. *М. Р. Литвина* (Львів), в якому вчений проаналізував українську, російську, польську і західну історію-

графію державно-соборного і національного процесів в Україні першої половини ХХ ст. Українська історіографія проблеми приєднання Західної України до УРСР стала предметом розгляду канд. іст. наук, доц. *О. М. Сухого* (Львів). Невідомі сторінки підпільно-революційної діяльності С. Бандери висвітлив львівський історик, канд. іст. наук, доц. *І. О. Гаврилів*.

Науковою новизною були позначені виступи д-ра іст. наук, проф. *Я. Й. Малика* (Львів), канд. іст. наук, доц. *С. П. Качараби* (Львів), доктора історії *Мечислава Величка* (Люблін), канд. іст. наук *Ю. В. Крамара* (Луцьк), канд. іст. наук, доц. *І. Л. Лучаківської* (Дрогобич), старшого викл. *О. В. Медвідь* (Дрогобич), канд. іст. наук *А. О. Руккаса* (Київ).

На другій секції (керівники — д-р іст. наук, проф. *К. К. Кондратюк*, канд. іст. наук, доц. *М. В. Сеньків*) обговорювалися питання національно-визвольної боротьби в західних областях УРСР у 1940—1950-х рр.

Зокрема київський історик, д-р іст. наук *А. М. Русначенко* зробив аналіз наукової літератури про рух Опору в Україні, Білорусії і країнах Балтії у 40-х рр. ХХ ст. Аспірант *О. Д. Вовк* (Київ) на основі неопублікованих документів відтворив панораму найбільшої битви УПА проти військ НКВС 24 квітня 1944 р. у районі села Гурби на Волині. Аспірант *О. М. Дмитерко* (Острогор) розкрив агітаційно-пропагандистську роботу ОУН і УПА серед військовослужбовців Червоної армії.

Заслужують на відзнаку повідомлення доктора історії з Жешувського університету *Яна Пісулінського*, молодих дрогобицьких істориків *Р. П. Попп* і *О. Я. Галелюки*, аспіранта *С. Л. Рибачка* (Острогор) та ін.

Третя секція (керівники — канд. іст. наук, доценти *В. П. Футала* і *В. І. Ожубко*) зосередила увагу на краєзнавчій тематиці.

З великим зацікавленням присутні слухали розповідь *Н. К. Осьмак* про свого батька, президента УГВР Кирила Осьмака. Проф. Дрогобицького педуніверситету *О. І. Вишневський* поділився спогадами про молодіжне підпілля в краї у 1943—1945 рр. Місцевий краєзнавець, письменник *Р. І. Пастух* присвятив свій виступ постаті легендарного провідника спеціальної боївки УПА Романа Різняка — “Макомацького”. Канд. іст. наук, доц. *В. П. Футала* в історіографічному аспекті охарактеризував національний рух на Дрогобищині у 20-50-х рр. ХХ ст., а канд. іст. наук, доц. *В. І. Ожубко* висвітлив маловідомі сторінки життя і діяльності чільного діяча ОУН, дрогобичанина Зенона Коссака.

Заслужують на увагу повідомлення викладачів Дрогобицького педуніверситету *М. І. Гладкого*, *Л. В. Мисіва*, краєзнавця, вчителя історії *П. В. Сов'яка* та ін.

Учасники конференції відвідали садибу і музей Івана Франка у с. Нагуєвичі, а також місце проведення Збору УГВР поблизу с. Сприня Самбірського району Львівської області.

Кращі доповіді, документальні й інші матеріали опубліковані у спеціальному випуску “Дрогобицького краєзнавчого збірника”, який побачив світ ще до початку конференції.

Т. В. ЗАБОЛОТНА (Київ),
О. О. САЛАТА (Київ), В. М. УДОВИК (Кіровоград)

ДРУГА ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ”

Дослідження історії України періоду Другої світової війни протягом останнього десятиліття вийшло на якісно новий рівень. Спираючись на широку джерельну базу, залучаючи нові масиви архівних документів, більшість учених намагаються переосмислити події минулого з нових позицій, максимально об’єктивно висвітлити їх, відкрити нові тематичні напрями. Історики війни регулярно збираються на свої наукові форуми, щоб обмінятися новими думками, взяти участь у полеміці довкола неоднозначних і суперечливих проблем. 3–4 жовтня 2002 р. у Кривому Розі проходила Друга Всеукраїнська наукова конференція “Україна напередодні та в роки Другої світової війни”. Вона проводилася в рамках заходів, присвячених 80-річчю Криворізького технічного університету. Її організаторами виступили відділ історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України та кафедра історії й українознавства Криворізького технічного університету. Інформаційну підтримку заходу надавали “Гуманітарний журнал” (Національний гірничий університет м. Дніпропетровська) та газета “Червоний гірник” (м. Кривий Ріг).

У роботі конференції взяли участь провідні вчені з Києва, Вінниці, Кривого Рога, Львова, Одеси, Харкова та інших міст України. Активно включились у її проведення також професорсько-викладацький склад і студенти криворізьких технічного та педагогічного університетів. Серед дослідників, які взяли участь у конференції, були відомі вчені, молоді науковці — аспіранти, здобувачі, студенти. До оргкомітету конференції ввійшли відомі вчені — академік АГН України *В. Ф. Бизов*, член-кореспондент НАН України *О. П. Реєнт*, доктори наук *О. Є. Лисенко*, *А. Г. Темченко*, *В. В. Стецкевич*, *В. Д. Сидоренко*, *М. Т. Кравець*, кандидати історичних наук *Л. М. Хойнацька* та *Л. В. Чернодід*.

Із вступним словом до учасників форуму звернувся перший проректор Криворізького технічного університету, проф. *А. Г. Темченко*. Він привітав усіх, хто погодився взяти участь у цьому заході, і присвятив свій виступ основним віхам боротьби українського народу за свою незалежність, а також побажав учасникам конференції плідної роботи з об’єктивного висвітлення подій Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Було зачитано вітання на адресу Криворізького технічного університету та учасників конференції від директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України *В. А. Смоля*.

З великим інтересом присутні заслухали доповіді, які були проголошені на пленарному засіданні. З ґрунтовною науковою доповіддю “Дві історії війни одного народу” виступив зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук *О. Є. Лисенко*. Доповідач зазначив, що в сучасному українському суспільстві утворилися два погляди на події Другої світової війни. І в кожній групі людей — своя правда і своя апологетика. Він звернув увагу на те, що, окрім офіційної писаної історії війни, існує ще історія війни кожної людини, яка пережила її (йдеться про солдата, остарбайтера, військовополоненого чи просто того, хто залишився на окупованій території). І за-

вдання дослідника — записати і вивчити цю другу історію війни, поки ще живі свідки подій і яких з кожним днем залишається все менше, тобто зосередити увагу на дослідженні соціальної історії Другої світової війни, яка донедавна залишалася незайманою цариною для фундаментальної науки. При цьому пошуковці мають спиратися не лише на архівні матеріали, а й на спогади безпосередніх учасників подій війни. Доповідач запропонував присутнім зразки анкет для систематизованого опитування різних категорій учасників та очевидців подій воєнної доби і закликав усі навчальні заклади взяти участь у цій необхідній і корисній справі. Він наголосив на необхідності створення системи збирання, обробки й аналізу усних і письмових свідчень з історії Другої світової війни. Будь-яка війна, а особливо Друга світова, є надзвичайно складним, багатоплановим, суперечливим явищем, і тому вивчати його необхідно як цілісний процес за допомогою усіх можливих джерел.

У доповіді д-ра іст. наук, голов. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України *В. І. Кучера* “Рух Опору на окупованій території України: політичні аспекти” увагу сфокусовано довкола проблем, які не втратили своєї актуальності й у сучасному суспільстві. Це цілком очевидний факт, що українську націю під час Другої світової війни намагалися розколоти ідеологічною барикадою, але треба наголосити, що об’єднувало її все ж несприйняття націонал-соціалістичної ідеології, хоч як нацисти намагалися її нав’язати. Антифашизм українців створив сприятливі умови для масового руху Опору. Як наслідок, війна об’єднала зусилля людей, які мали різні політичні переконання — від комуністів до рядових учасників національно-визвольного руху, які об’єктивно сприяли наступальним операціям Червоної армії.

До не менш важливої теми звернувся д-р іст. наук, проф., начальник кафедри Національної академії внутрішніх справ України *А. С. Чайковський* у доповіді “Партизанська і підпільна боротьба в Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (історико-правовий аспект проблеми)”. Він зазначив, що глибоке вивчення нововідкритих джерел дає змогу по-іншому, правдиво подивитися на процес становлення й розгортання партизанського руху в Україні в роки війни, із сучасних позицій розглянути правовий аспект формування та діяльності партизанських підрозділів і підпільних груп, глибше дослідити діяльність партизанських підрозділів на окупованій території України, визначити їх роль і суспільний статус в умовах військового конфлікту такого масштабу.

Питання про становище військовополонених на окупованій території України 1941—1945 рр. порушив д-р іст. наук, проф. Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка *В. Ю. Король*. Він зосередив увагу на тому, що в період Другої світової війни трагічна доля спіткала не лише військовополонених інших країн, а насамперед радянських військовополонених, мільйони яких загинули в нелюдських умовах у гітлерівських концтаборах або, вцілівши, після війни скінчили життя у концтаборах радянських. Донедавна трагічна доля військовополонених у радянській історіографії взагалі не висвітлювалася. Доповідач дав розгорнуту і трагічну картину становища військовополонених на окупованих українських землях, наголосив на необхідності збереження пам’яті про загиблих та поваги до них, звернув увагу на ставлення сучасників до місць, де загинули і поховані тисячі невідомих нам захисників України.

Про оцінку історіографії Великої Вітчизняної війни, її осмислення й аналіз одним з найбільш авторитетних дослідників відомим істориком і

науковцем М. В. Ковалем ішлося у виступі д-ра іст. наук, проф. *В. В. Стецкевича*. Він наголосив, що лише останнім часом крізь товщу пропагандистських нашарувань почала проступати більш реальна картина того, що насправді відбувалося в Україні в роки Другої світової війни. Вихід на новий рівень концептуального осмислення воєнної доби пов'язаний саме з іменем д. і. н., проф. М. В. Ковалю.

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Л. В. Кондратенко* висвітлила нові аспекти та воєнно-мобілізаційні важелі в управлінні економікою України напередодні Другої світової війни та їх роль у створенні оборонного потенціалу СРСР. Канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету *В. О. Шайкан* порушила проблему використання недрукованих архівних щоденників, бо саме вони дають можливість глибше розглянути події, що відбувалися в період Другої світової війни, очима самих її учасників. Їй вдалося розробити цілу систему дослідження та вивчення щоденників і спогадів безпосередніх учасників боїв в Україні.

Питання про місце України у відносинах Радянського Союзу та Німеччини на початку Другої світової війни у вересні-жовтні 1939 р. порушив завідувач кафедри політології національного університету "Львівська політехніка", доц., канд. іст. наук *М. П. Гетьманчук*.

Аналізу стану сільського господарства України в роки Великої Вітчизняної війни була присвячена доповідь канд. іст. наук, доц., декана історичного факультету Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького *О. Г. Перехреста*, який зосередив увагу присутніх на величезних збитках сільського господарства, завданих йому гітлерівським фашистським режимом.

Жвавий інтерес учасників конференції викликала проблема фіксування спогадів про війну різних категорій населення України. Канд. іст. наук *Г. Г. Грінченко* (Харківський національний університет) привернула увагу до особливостей дослідження усних джерел про війну.

Під час роботи конференції відбулося засідання "круглого столу" учасників конференції та викладачів історії м. Кривого Рога, на якому порушувалися питання необхідності поглиблення вивчення історії періоду Другої світової війни в школах і вищих навчальних закладах, написання нових підручників. Розглядалися методологічні питання з викладання історії у вищих та середніх навчальних закладах. Так, канд. іст. наук, доц. *Л. М. Чиркова* розповіла про роботу викладацького складу Херсонського державного технічного університету по залученню студентів до написання книги спогадів остарбайтерів. Зокрема, студенти з особливим інтересом та ентузіазмом займалися пошуком й опитуванням людей, які були вивезені на роботу в Німеччину під час війни.

Старший викладач Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького *Г. М. Голиш* зосередив увагу присутніх на участі дітей і підлітків Наддніпрянської й Східної України у патріотичних рухах у роки Великої Вітчизняної війни. Він запропонував цю сторінку нашої історії широко використовувати у вихованні дітей та молоді.

Проблемам мобілізації сільського населення та його участі у відбудові важкої промисловості України в 1943—1948 рр. була присвячена ґрунтовна доповідь канд. іст. наук, наукового співробітника Інституту історії України НАН України *Л. М. Хойнацької*.

Канд. іст. наук., доц. Криворізького філіалу Міжнародного університету фінансів *В. Ю. Дударев* порушив питання про інтернаціональну допомогу сибіряків у відбудові зруйнованого господарства України, показав

значний внесок братніх народів у відновлення і функціонування української промисловості та сільського господарства.

Завідувач кафедри історії України Одеського національного університету, доц., канд. іст. наук *В. П. Шетніков* у своїй доповіді приділив значну увагу висвітленню основних теоретичних засад вивчення історії окупаційного режиму Трансністрії (1941—1944 рр.).

Цікавими підходами позначений виступ аспірантки кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка *О. О. Салати*, яка висвітлила характер та основні напрямки діяльності винищувальних батальйонів у період оборонних боїв Червоної армії у червні—липні 1941 р.

Особливий інтерес у студентів історичного факультету, які були присутні на “круглому столі” викликала доповідь викладача Кіровоградської Педагогічної Академії, здобувача Інституту історії України НАН України *В. П. Колечкіна*, присвячена участі радянської винищувальної авіації у бойових діях на Правобережжі в 1943—1944 рр.

Здобувач Інституту історії України НАН України *Т. В. Заболотна* у своїй доповіді розглянула політику органів правопорядку на початку Великої Вітчизняної війни, зокрема органів НКВС—НКВД, судових установ, прокуратури, основні напрями їх діяльності.

Наукова проблематика конференції була досить різноманітною. Жваве обговорення проблем тривало в трьох секціях: а) методологія, джерелознавство, історіографія історії України 1939—1945 рр.; б) Україна напередодні війни та в період окупації; в) боротьба з гітлерівською навалою. Після обговорення проблем, які порушувались у доповідях і повідомленнях, учасники конференції дійшли висновку: не можна стверджувати, що історія Другої світової війни вивчена ґрунтовно, оскільки залишилося ще багато “білих плям”, які необхідно дослідити з нових, сучасних позицій.

Всі учасники конференції відзначили високий рівень організації наукової конференції і висловили подяку її оргкомітету.

На завершення роботи конференції присутні підбили підсумки роботи і виробили ряд рекомендацій. Зокрема пропонувалося сконцентрувати зусилля науковців, професорсько-викладацького складу вузів, учителів на формуванні нарративної джерельної бази історії Другої світової війни.

З цією метою було запропоновано:

1) Провести міжвідомчий науково-практичний семінар — “Методика і методологія нагородження й дослідження усних спогадів учасників Другої світової війни”.

2) На підставі рекомендацій провідних фахівців виробити методику опитування, нагородження й опрацювання усних спогадів.

3) Забезпечити всі вузи й школи опитувальниками за основними категоріями населення, яке брало участь у війні (наприклад, для колишніх військовослужбовців Червоної армії, ВПС, ВМФ, прикордонних військ НКВС; партизанів та підпільників; членів і симпатиків Організації українських націоналістів, вояків “Поліської Січі”, УПА; для тих, хто залишився на окупованій території; для “остарбайтерів”; для тих, хто був евакуйований у східні райони країни у перший період війни).

4) Налагодити видання спогадів у вигляді тематичних книг з відповідним науковим оформленням.

**ПРЕСОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИСЛІДИ
КОНКУРСУ ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО
НА ЗДОБУТТЯ ГРАНТУ ДЛЯ НАПИСАННЯ
МОНОГРАФІЇ ПРО НАСЛІДКИ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ 1654 р.**

Задля підтримки української історичної науки Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці проголосило торік конкурс ім. М. Грушевського (колишнього президента НТШ) на написання монографії про наслідки Переяславської угоди 1654 р.

Проаналізувавши всебічно надіслані на конкурс проекти, журі ухвалило рішення надати гранти таким науковцям:

1. Віктор Брехуненко
2. Віктор Горобець
3. Олег Дьомін
4. Віталій Масненко
5. Тарас Чухліб

Окрема нагорода присуджена колективному проекту (керівники — Ігор Гірич і Ярослав Федорук).

Управа НТШ в Америці

Г. В. СТЕПАНЕНКО (Київ)

“САРБЕЇВСЬКІ ЧИТАННЯ” В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

30 січня 2003 р. учені Інституту історії України НАНУ й представники ряду інших установ та вищих навчальних закладів держави (зокрема, Дніпропетровська, Донецька, Черкас, Чернігова, Одеси, Ізмаїла, Львова та ін.) зібралися на перші “Сарбеївські читання” — засідання всеукраїнського “круглого столу”, присвяченого 75-річчю від дня народження відомого українського історика, доктора історичних наук, професора Віталія Григоровича Сарбея.

Серед учених, які взяли участь у засіданні “круглого столу”, є як відомі вчені, дослідники історії України XIX — початку XX ст., так і молоді науковці, аспіранти і пошукачі різних наукових установ України.

З привітальним словом до учасників “круглого столу” звернувся академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ *В. А. Смолій*. Робота пленарного засідання розпочалася з доповіді члена-кореспондента НАН України, завідуючого відділом історії України XIX — початку XX ст. *О. П. Реєнта* “Історичні події в Україні XIX — початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес”. Про різні сторони наукової і педагогічної діяльності В. Г. Сарбея розповіли у своїх доповідях д-р іст. наук, проф. Дніпропетровського національного університету *І. І. Колесник* (“В. Г. Сарбей: портрет історика в інтер’єрі XX ст.”) та д-р іст. наук, проф. *А. Г. Морозов* (“В. Г. Сарбей — вчений і педагог”).

Після пленарного засідання робота конференції продовжувалася по секціях.

На засіданні секції, присвяченій історичним дослідженням В. Г. Сарбея, з доповідями виступили *М. Ф. Дмитрієнко* “Спілкування — то найбільша розкіш” (спогади про В. Г. Сарбея), *Ю. А. Пінчук* “На шляху до свободи творчості (3 нагоди 75-річчя від дня народження Віталія Сарбея)”, *О. В. Лисенко* “В. Г. Сарбей — послідовник і пропагандист творчої спадщини М. Аркаса” та ін.

На засіданні історичної секції з доповідями виступили *В. С. Шандра* “Українське питання” в політиці київського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова”, *Г. К. Швидько* “Михайло Комаров і катеринославська “Просвіта” (1905—1913 рр.)”, *Н. А. Шип* “Про зв’язок українського національного і соціал-демократичного рухів у другій половині XIX ст.”, *Б. І. Андрусихин* “Оксентій Лола та його участь у державотворчих процесах доби української революції”, *О. О. Крижанівська* “Роль масонів у розвитку преси та журналістики України початку XX ст. (1900—1918 рр.)” та ін.

У роботі історіографічної секції взяли участь *С. В. Віднянський* “Історіографічна традиція та сучасний стан вивчення міжвоєнного періоду в історії Закарпаття”, *В. М. Волковинський* “М. С. Грушевський про участь народоців-українців у вбивстві Олександра II” та ін.

У роботі секції, присвяченій спеціальним історичним дисциплінам, працювали *М. Ф. Дмитрієнко*, *Я. О. Іщенко*, *Л. П. Маркітан*.

У рамках “круглого столу” відбулася презентація нових наукових видань. Серед них — новий збірник наукових праць співробітників Відділу історії України XIX — початку XX ст., який, до речі, виступив організатором “Сарбеївських читань”. Видання об’єднує ряд досліджень, присвячених теоретичним, національним, військовим, соціальним і громадським проблемам, що спостерігалися в Україні у період Першої світової війни, а також низку біографічних та історіографічних студій з цього періоду.

Видавництво “Гене́за” презентувало новий навчальний посібник для 9 класу середніх загальноосвітніх шкіл з історії України кінця XVIII — початку XX ст. Автори видання — *О. П. Реєнт* та *О. В. Малій* — запропонували якісно новий навчальний посібник, враховуючи останні досягнення сучасної української історіографії й відповідно до новітньої програми Міністерства освіти і науки України для середніх шкіл. У презентації цього видання, крім авторів, взяли участь *О. А. Удод*, *П. Б. Полянський*, *Р. І. Євтушенко*, *О. В. Галегова*, *Ю. В. Завалевський*, *О. О. Боровська*, а також викладачі історії середніх шкіл Київської та інших областей України.

Завідувач відділом історії України XIX — початку XX ст., член-кореспондент НАН України *О. П. Реєнт* запропонував увазі учасників “круглого столу” свою нову монографію “Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.)”. В ній автор, між іншим, зупинився на висвітленні сучасного стану і перспектив наукових студій даного періоду. Головна увага у цій праці приділяється аналізу становища українських земель в Австро-Угорській і Російській імперіях та європейській дипломатії щодо них у XIX — на початку XX ст., потенціалу національного відродження України, її соціально-економічному розвитку та боротьбі між працею і капіталом. У книзі зроблено спробу об’єктивної інтерпретації діяльності українських політичних сил у революціях 1905—1907 рр., 1917 р. і подій Першої світової війни.

Наприкінці читань було підбито підсумки роботи конференції. Учасники “круглого столу” отримали запрошення до участі у наступних “Сарбеївських читаннях”.

БОЄВ ЮРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

Українська історична наука зазнала великої втрати — 14 липня 2002 р. після тривалої хвороби помер доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної Слов'янської Академії наук, заслужений діяч науки й техніки України, учасник Великої Вітчизняної війни Юрій Олексійович Боев.

Ім'я його широко відоме не лише в Україні, а й за межами нашої країни. Воно вписане в “Енциклопедію сучасної України” як ім'я ученого, який вніс значний вклад у розвиток історичної науки.

Народився Юрій Олексійович 29 квітня 1928 р. в м. Дербент (Дагестан). Його життєвий шлях не був легким. Він зазнав усіх труднощів війни й післявоєнного періоду. В студентські роки (він навчався на факультеті міжнародних відносин Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка) брав активну участь у роботі бригад по відбудові зруйнованого окупантами міста, за що був нагороджений медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.”.

Закінчивши КДУ (1949 р.), Юрій Олексійович досить рано розпочав свою наукову діяльність — у 25 років він став кандидатом, а в 39 — доктором історичних наук, захистивши монографію “Близький Схід у зовнішній політиці Франції (1898—1914 рр.). Нариси історії дипломатичної боротьби Франції за Близький Схід”, яка дістала широке визнання наукової громадськості нашої країни та за кордоном.

Свою трудову діяльність Ю. О. Боев почав з посади вченого секретаря Президії АН УРСР, а потім довгі роки працював в Інституті історії АН УРСР, де написав ряд серйозних наукових праць. Людина багатосторонніх інтересів, талановитий вчений, висококваліфікований історик-міжнародник, викладач, Юрій Олексійович працював не лише в галузі історії, а й філософії, соціології, політології, економічної історії, етики та багатьох інших галузях науки, про що свідчить цілий ряд написаних ним і опублікованих навчальних посібників та науково-методичної літератури.

Успішну наукову роботу Юрій Олексійович поєднував з активною діяльністю по вихованню молодого покоління у вузах Києва — КДУ ім. Т. Г. Шевченка, Київських медичному та педагогічному ім. М. П. Драгоманова інститутах, а також у ВПШ при ЦК Компартії України як професор і завідувачий кафедрою. За 57 років своєї науково-педагогічної діяльності він підготував трьох докторів і 10 кандидатів наук, а також висококваліфікованих спеціалістів у галузі науки й освіти. Його перу належить 12 оригінальних монографій, 7 навчальних посібників, понад 100 наукових праць, опублікованих як в Україні так і за кордоном. Вчений мав величезний авторитет у студентів за творчий, нетрадиційний підхід до навчального процесу, енциклопедичну ерудицію, вміння зацікавити аудиторію і відповісти на будь-які запитання. Він досконало володів трьома іноземними мовами. Це дозволяло йому працювати в історичних архівах зарубіжних країн — Болгарії і Франції (Париж, Сорбонна).

Ю. О. Боев був одним з фундаторів Міжнародної Слов'янської Академії наук (МСАН). З часу створення МСАН (1997 р.) і до останніх днів свого життя Юрій Олексійович був її вченим секретарем. Надзвичайно працелюбний, Ю. О. Боев жив своєю роботою. Вже тяжко хворий, він видав кілька наукових публікацій, методичної літератури, спецкурсів, підготував до видання навчальний посібник з економічної історії Західної Європи, США, Японії).

Все життя Юрія Олексійовича оточували друзі, які цінували його порядність, світлий розум, відданість своїй справі, готовність завжди прийти на допомогу тим, хто її потребував. Він залишився в пам'яті всіх, хто його знав, як принциповий, висококваліфікований вчений і викладач, благородна, чесна людина.

ЗАРЕМБА СЕРГІЙ ЗАХАРОВИЧ

27 січня 2003 р. пішов з життя відомий історик, краєзнавець, пам'яткознавець доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, директор Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) Сергій Захарович Заремба. Передчасна смерть обірвала творчий поступ талановитого дослідника, неординарної людини, громадського діяча, справжнього патріота.

Народився С. З. Заремба 23 січня 1947 р. у с. Підбереззі Горохівського району Волинської області у сім'ї сільської вчительки та хлібороба. Але справжньою батьківщиною стала для нього Вінниччина, де пройшло його дитинство, шкільні роки, де, за заповітом, і поховали його родичі на родинному кладовищі біля мами. Спогади про рідне село проніс Сергій Захарович через усе життя. Навіть обрав собі псевдо "Копистеринський" у пам'ять про родинне гніздо у Шаргородському районі Вінницької області.

Після закінчення 1965 р. середньої школи вступив на історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, де здобув спеціальність викладача історії та суспільствознавства, а заодно відчув смак дослідницької роботи, жагу історичного пошуку, відкриття, які в 1971 р. привели його до аспірантури Інституту історії АН УРСР, потім Інституту історії АН СРСР. Вже 1974 р. молодий науковець захистив кандидатську дисертацію, його було прийнято на посаду молодшого (пізніше старшого) наукового співробітника до Інституту історії АН України. Саме з цим Інститутом пов'язані найбільш плідні роки творчої діяльності С. З. Заремби. Тут він познайомився і співпрацював з визначними фахівцями — академіками П. Т. Троньком, В. А. Смолієм, докторами історичних наук В. Г. Сарбеєм, К. І. Стецюк, які стали йому добрими, вірними порадиниками. Інтереси С. З. Заремби обіймали широке коло питань, а саме: історія українського пізнього середньовіччя, зокрема козацьке літописання, краєзнавчі дослідження, історія міст і сіл України. Одне з провідних місць у науковій роботі Сергія Захаровича того періоду займала участь у підготовці й написанні каталогу — довідника "Пам'ятники історії і культури Української ССР" (К., 1987), а також в організації Всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства (з 1980 р.).

1986—1990 рр. С. З. Заремба працював доцентом кафедри історії Київського інженерно-будівельного інституту. Тоді ж організував разом із студентами кінні козацькі походи місцями звитяги українського козацтва, став одним з ініціаторів відродження славного українського лицарства.

Ще з 1969 р. доля поєднала життєвий і творчий шлях Сергія Захаровича з діяльністю УТОПІК. Активна громадянська позиція, вболівання за долю історико-культурної спадщини України привели його до обрання 1990 р., на посаду заступника голови цієї всеукраїнської громадської благодійної організації. Розуміння необхідності розвитку теоретико-методичних засад вивчення та збереження пам'яток історії і культури, дослідження історії та тенденцій пам'яткознавчих розвідок спонукало С. З. Зарембу стати одним з ініціаторів створення у 1991 р. Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК та очолити його роботу. Своєрідним підсумком,

узагальненням пам'яткознавчих розробок можна вважати монографію С. З. Заремби "Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність" (К., 1995) та захищену ним 1996 року за цією ж темою докторську дисертацію. Названим дослідженням вчений фактично започаткував новий напрям наукового вивчення історико-культурної спадщини. Логічним продовженням наукового пошуку С. З. Заремби стали його наступні праці: монографія "Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис" (К., 1998) та навчальний посібник "Нариси з історії українського пам'яткознавства" (К., 2002). Загалом Сергій Захарович є автором понад 100 наукових праць, статей, брошур, підручників, 5 монографій. Він був членом редколегій часописів "Київська старовина", "Вісник УТОПІК", періодичних збірок наукових праць "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні" (вип. 1—11), "Проблеми архівознавства і джерелознавства", головним редактором збірки наукових статей "Праці Центру пам'яткознавства" (вип. 1—5).

С. З. Заремба мав і великий практичний пам'яткоохоронний доробок. Він брав участь в археологічних розкопках, обстеженні козацьких кладовищ у Трахтемирові, Кременці, лемківських кладовищ у Східній Польщі. У серпні 1996 р. на запрошення Міністерства іноземних справ АРЕ, Єгипетського фонду технічного співробітництва з країнами колишнього СРСР підвищував фахову кваліфікацію у міжнародному семінарі "Збереження та реставрація пам'яток давнього мистецтва". Сергій Захарович був одним з перших членів Українського комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць — ICOMOS.

Знаний і авторитетний фахівець у галузі вивчення історії пам'яткознавства, С. З. Заремба зробив помітний внесок у краєзнавчі дослідження, залишив по собі добру і вічну пам'ять. На спомин про вченого хочеться процитувати його вірш з останньої книги:

“Пам'ять Людська, як Сонце весняне,
Промінь іскристий дарує:
Кожен в душі її носить,
В кожній він жилці пульсує”.

Колектив Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

\\

ЧИШКО ВІТАЛІЙ СЕРГІЙОВИЧ

1 лютого 2003 р. на 52-му році життя раптово помер від гострої серцевої недостатності відомий історик, доктор історичних наук, професор, директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, відповідальний працівник апарату Президії НАН України Віталій Сергійович Чишко. Передчасно пішла у вічність людина талановита, неординарна, добросердечна, чесна, порядна і принципова. Втрата несподівана, гостра й особливо гірка від того, що не стало творчої особистості, людини сильної духом і тілом, сповненої кипучої енергії, нових планів і задумів.

В. С. Чишко народився 5 липня 1951 р. у с. Орв'яниця Дубровицького району Рівненської області в родині вчителів. У 1968 р. по закінченні середньої школи поїхав на комсомольську будову до м. Жданова (нині — Маріуполь) Донецької області, де працював теслярем на будівництві прокатного стану “2500” й агломератної фабрики металургійного комбінату ім. Ілліча. У 1969—1971 рр. проходив військову службу на о. Врангеля та Сахаліні. Після її завершення працював верстатником на Костопільському домобудівному комбінаті. Завжди мріяв про вищу гуманітарну освіту. Любив літературу, історію, філологію.

Мрія про вищу гуманітарну освіту здійснилася у Віталія Сергійовича лише в серпні 1973 р. із вступом на історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині — Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова). Успішне навчання В. С. Чишко поєднував з активною громадською роботою — працював у студентських наукових гуртках, очолював інститутський профспілковий комітет студентів, був командиром студентських будівельних загонів. По закінченні інституту працював директором Заворицької середньої школи Броварського району, навчався в заочній аспірантурі на кафедрі історії СРСР і УРСР КДПІ ім. О. М. Горького. В 1984 р. під керівництвом доцента І. Х. Ганжі він захистив кандидатську дисертацію. Працював деякий час в Інституті історії АН УРСР, а з 1985 р. і до кінця свого життя — в Президії НАН України, де пройшов шлях від старшого наукового співробітника Відділення наукової інформації до заступника начальника Науково-організаційного відділу, керівника Сектора суспільних наук.

Досить широким було коло його наукових інтересів: історія української інтелігенції, проблеми науково-технічного прогресу, трансформації соціальної структури українського суспільства, біографістики, джерелознавства. В 1989 р. В. С. Чишко опублікував у видавництві “Наукова думка” монографію “Українське село на шляхах науково-технічного прогресу: здобутки і прорахунки (60—80-ті роки)”, а в 1996 р. — “Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України”. Остання стала основою докторської дисертації, яку В. С. Чишко успішно захистив у 1997 р.

У 1993 р. В. С. Чишко за підтримки академіків Б. Є. Патона, І. І. Лукінова, А. П. Шпака та О. С. Онищенка започатковує у складі ЦНБ ім. В. І. Вернадського новий науковий підрозділ — Відділ біографічних досліджень, реорганізований незабаром в інститут. Останній продовжив академічну традицію Постійної комісії УАН—ВУАН по складанню Біографічного словника діячів України, яка діяла в 1918—1933 рр. Зусиллями В. С. Чиш-

ка Інститут біографічних досліджень сформувався і виріс у повноцінний науковий підрозділ Національної академії наук України. Колектив Інституту сформував повноцінну базу даних на різних носіях інформації з української біографістики, заявив про себе солідними науковими працями, через організоване В. С. Чишком Українське біографічне товариство згуртував широке коло фахівців біографістики. Він розгорнув велику роботу по підготовці фундаментального багатотомного “Українського біографічного словника”. Завдяки зусиллям В. С. Чишка в Україні фактично сформувалася школа наукової біографістики.

Віталій Сергійович — автор більше 150 наукових праць. Вони відомі не тільки в Україні, а й далеко за її межами. В 1998 р. В. С. Чишку було присуджено премію НАН України ім. М. Костомарова за цикл наукових праць “Особа в історії України”. Визнанням його високого наукового авторитету була участь у роботі редколегій багатьох видань, фундаментальних праць, часописів, керівних органів наукових товариств і комітетів, в т. ч. і міжнародних.

В. С. Чишко був людиною демократичних поглядів і переконань. Людинолюб і правдолюб. В його особі історична наука втратила провідного фахівця з історії України ХХ ст., співробітника апарату Президії НАН України, Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, Інституту історії України НАН України — талановитого організатора науки, авторитетного колегу, чуйного товариша і для багатьох — надійного друга.

Вічна йому пам'ять.